

**AVUKATLARIN SINIFSAK KUNUMLARINDAKİ DEĞİŞİM: İSTANBUL
ÖRNEĞİ**

Kasım AKBAŞ

(Doktora Tezi)

Eskişehir, 2011

**AVUKATLARIN SINIFSAK KUNUMLARINDAKİ DEĞİŞİM: İSTANBUL
ÖRNEĞİ**

Kasım AKBAŞ

DOKTORA TEZİ

Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi Anabilim Dalı

Danışman: Prof.Dr. Mehmet Tefik ÖZCAN

Eskişehir

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Aralık 2011

Bu tez çalışması BAP Komisyonu'nea kabul edilen 091121 no'lu proje kapsamında desteklenmiştir.

Jüri ve Enstitü Onayı

Kasım AKBAŞ'ın “*Avukatların Sınıfsal Konumlarındaki Değişim: İstanbul Örneği*” başlıklı tezi .../.../201.. tarihinde, aşağıdaki jüri tarafından Lisansüstü Eğitim Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin ilgili maddeleri uyarınca Kamu Hukuku bölümünde Doktora tezi olarak değerlendirilerek kabul edilmiştir.

Adı Soyadı		İmza
Üye (Tez Danışmanı) :	Prof.Dr. M.Tevfik ÖZCAN	.....
Üye	: Prof.Dr. Nadir SUĞUR	.....
Üye	: Yard.Doç.Dr.A. Halûk ATALAY	.....
Üye	:	.....
Üye	:	.....

.....

Prof.Dr. Ramazan GEYLAN

Enstitü Müdürü

Doktora Tez Özü**AVUKATLARIN SINIFSAK KONUMLARINDAKİ DEĞİŞİM: İSTANBUL
ÖRNEĞİ****Kasım AKBAŞ****Kamu Hukuk Bölümü****Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eylül 2010**

Toplumbilimlerinin son yüzyıla damgasını vuran ana başlıklarından biri toplumsal tabakalaşmadır. Toplumsal tabakalaşmaya ilişkin önemli bir tartışma başlığı ise tabakalar arası hareketlilikdir. Nitekim yirminci yüzyılın ikinci yarısında hararetlenen orta sınıf tartışmalarında temel meselelerden biri de, orta sınıfların işçileşmesi olmuştur. İşçileşme için ücretlilik ve devamında ücretlerde yaşanan görelî düşüş, emek süreçleri üzerindeki hâkimiyetin mutlak olarak yitimi, sermayenin işlevlerini yerine getirmeye hasredilen sürede yaşanan kısalma, emek süreçlerinin çok sayıda ve her biri tekdüze parçalara ayrılması ile yaşanan iş görme biçimlerindeki değişim ve emek gücünün vasıfsızlaşması gibi bir dizi ölçüt belirlenebilir.

Söz konusu ölçütler avukatlık mesleği açısından da gözlemlenebilir. Toplumsal, siyasal ve iktisadi gelişmeler orta sınıf mensubu olan avukatların konumlarını “dışarıdan” etkilerken, bir süredir yaşanmakta olan hukuksal değişim ya da dönüşüm de, avukatların yaptıkları işin niceliğini ve niteliğini “içeriden” etkilemektedir. Hukuksal çıktı, modern ticari işletmenin unsurlarını doğrudan etkilemektedir ve bu çıktının sağlanmasında işlev gören avukatın yeri eskisi gibi sağlam değildir. Hukuk alanı, giderek sermaye birikim rejiminin niteliklerinin belirlendiği bir alan olması nedeniyle kapitalizmin yasalarını içselleştirmekte, böylece hukuksal hizmet metalaşmaktadır. Hukuksal hizmetin metalaşmasına avukatlık bürosunun örgütlenişi ve işin yapılma usullerinde yaşanan değişim eşlik etmektedir. Ayrıca teknolojik gelişmeler, çok sayıda ücretli avukatın istihdamı gibi sebeplere dayalı olarak avukatların toplumsal yapı içerisindeki konumlarının değıştiği görülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal tabakalaşma, sınıf, avukatlık, hukuksal değışim

Abstract**THE SHIFTING CLASS POSITION OF LAWYERS: THE EXAMPLE OF
İSTANBUL****Kasım AKBAŞ****Public Law Department****Anadolu University, Graduate School of Social Sciences, September 2010****Adviser: Prof.Dr. Mehmet Tevfik ÖZCAN**

One of the main titles of the sociology that marked the last century is social stratification. An important subtitle of social stratification is the social mobility. Indeed, the ongoing debate in the second half of the twentieth century was the middle classes, and the proletarianization of the middle classes. The criterion that can be determined in order to state the proletarianization are wage earning, the continuation of the relative decline of the wages, the loss of absolute dominance on the labor process, the shortening of the time that is devoted to the functions of capital, the fragmentation of the labor process into a wide range of parts, which are internally uniformed and the unskillization of labor force.

These are also observable for the lawyers. While the social, political and economic developments externally effect the lawyers, who inherently belong to the middle classes, the legal change or transformation effect the quantity and quality of the lawyers' work internally. Legal output is directly affected by the elements of a modern commercial enterprise. The position of the lawyers, who fulfill this output, is no longer robust, as it was the case before. Legal field is increasingly incorporated into the laws of capitalism, as it is eventually becoming the field of the determination of the accumulation regime of the capital. Therefore, legal services are in a process of commodization. The transformation of the legal office organization and the working procedure accompanies to the commodization of the legal services. In addition, due to the reasons such as, technological developments or the increasing number of paid lawyers, the position of the lawyers in the social structure changes.

Key words: Social stratification, class, attorneyship, evolution of law

Özgeçmiş

Kasım AKBAŞ

Kamu Hukuku Bölümü

Doktora

Eğitim

- Y. Ls. 2005 Anadolu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Hukuku Bölümü
Ls. 2001 Ankara Üniversitesi, Hukuk Fakültesi
Lise 1996 Adnan Menderes Anadolu Lisesi

Yayın Seçkisi

Eleştirel Hukuk Çalışmaları'nda Marksist toplum ve hukuk çözümlemesi eleştirisi,
Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, 2005/1: 37-62

Bourdieu'nün toplum kuramına genel bir bakış: Simgesel sermayenin politik ekonomisi
ve tarihsel materyalist perspektif, *Maltepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, Prof.
Dr. Ayferi Göze'ye Armağan, 2004/1-2: 45-55.

Hukukun büyübozumu. İstanbul: Legal Yayınları, 2006

Kişisel Bilgiler

Doğum yeri ve yılı: 01.01.1979/Çine Cinsiyet: erkek Yabancı dil: İngilizce

İçindekiler

Jüri ve Enstitü Onayı.....	ii
Doktora Tez Özü.....	iii
Abstract.....	iv
Özgeçmiş.....	v
İçindekiler.....	vi
Tablolar Listesi	ix
Şekiller Listesi	xi
Kısaltmalar Listesi.....	xii
Giriş.....	1

Birinci Bölüm

Avukatların Toplumsal Konumlarını Anlamakta “Sınıf” Kavramı ve Tartışmaları	
1. Toplum Çözümlemesinde “Sınıf”ın yeri.....	8
1.1. Marx’ta Sınıf Kavramı	10
1.1.1. Marksist “sınıf” kavramının ayırt edici özelliği ve önemi	10
1.1.2. Tarihsel dönüşüm ve sınıflar mücadelesi.....	15
1.1.3. Değerlendirmeler	17
1.2. Weber’in Toplum Çözümlemesi	18
1.2.1. Toplumsal yapı: Toplumsal etkinlik ve ekonomik etkinlik	18
1.2.2. “Sınıf mı statü mü?”; “sınıf mücadelesi mi bürokrasi mi?” ve “işçileşme mi teknisyenleşme mi?”	21
1.2.3. Değerlendirmeler	24
2. 20. Yüzyılda Sınıf Tartışması.....	26
2.1. Marksist Sınıf Çözümlemesine Yönelik Eleştiriler	26
2.2. Orta Sınıfı Yeniden Tanımlamak	32
2.2.1. Nicos Poulantzas	33

2.2.2. Harry Braverman	41
2.2.3. Guglielmo Carchedi	50
2.2.4. Eric Olin Wright	69
3. Sınıf ve Orta Sınıf Tartışmalarından Çıkarılacak Sonuç	78

İkinci Bölüm

Avukat Emeğinin Niteliği

1. Avukat Emeği	80
2. Emek Kuramı Işığında Avukat Emeği	81
2.1. Kullanım ve Değişim Değerleri	82
2.2. Basit Dolaşım ve Sermaye Dolaşımı	83
2.3. Artı-Değer Olarak Avukat Emeği	84
2.3.1. Üretken emek	86
2.3.2. Hizmet üretimi ve emek	89
3. Avukat emeğinin metalaşması	92
3.1. Sermayeyi Artıran Avukat Emeği: P-M-P' Mümkün mü?	94
3.2. Büro İşleri Olarak Avukat Emeği	98
4. Orta Sınıf ve Avukatlık	104

Üçüncü Bölüm

Meslek Olarak Avukatlık: Hukuksal Değişim ve “Piyasa”nın Oluşumu

1. Avukatlık Mesleği	108
1.1. Meslek ve <i>Profesyonel</i> Meslek	108
1.2. Meslek Olarak Avukatlık	111
2. Osmanlı, Tanzimat ve Cumhuriyet Dönemlerinde Türkiye’de Avukatlık Mesleği	124
3. Türkiye’de Modern Avukatlık Mesleğini Tanımak	131

3.1. Meslek Öncesi İlk Durak: Hukuk Eğitime İlişkin Temel Göstergeler ...	131
3.2. Mesleğe Katılım ve “Arz Fazlası”	138
3.3. “Talep” Artışı	143
3.4. Arz-Talep Dengesi: Piyasanın Oluşumu ve Sonuçları.....	147
3.5. Avukat Emeginin Avukatlık Bürosuna Sunulma Biçimler	156

Dördüncü Bölüm

Avukatlıkta Değişim: İstanbul Örneği

1. Giriş.....	164
2. Yöntem.....	166
3. Bulgular ve Yorum	169
3.1. Demografik Göstergeler	169
3.2. Büroya ve Emek Sürecine İlişkin Göstergeler.....	184
3.3. Mesleğe ve Çalışma Koşullarına İlişkin Tutum ve Görüş.....	194
4. Araştırma Sonucu: Tespit ve Öneriler.....	199
Sonuç.....	203
Ekler	207
Kaynakça	239

Tablolar Listesi

Tablo1: Kapitalist Üretim Süreci	60
Tablo 2. Proletarya ve Burjuvazinin Üretim İlişkileri Temelinde İktisadi Olarak Nitelenmesi	64
Tablo 3: Eski ve Yeni Orta Sınıf Arasındaki Farklar	66
Tablo 4: Marksist ve Post Endüstriyel Kuramlara Göre Sınıfsal Konumlarda Değişim Beklentileri.....	75
Tablo 5: Serbest mesleğe ilişkin kuramsal ölçütler	77
Tablo 6: Yapılan İşe Göre İstihdam Edilen Nüfus İstatistiği	101
Tablo 7. Hukuk Fakültelerinin Niteliklerine Göre Karşılaştırmalı Kuruluş Yılları	136
Tablo 8. Klâsik avukat/ İşçi (Teknisyen) avukat karşılaştırması.....	162
Tablo 9. Mezun Olunan Üniversite.....	171
Tablo 10. Aileleri Kamu Sektöründe Çalışan Katılımcıların Ailelerinin Meslekleri ...	172
Tablo 11. Aileleri Özel Sektörde Çalışan Katılımcıların Ailelerinin Meslekleri	173
Tablo 12. Yaşa Göre Aile Sosyo-Ekonomik Durum (Kamu/Özel) Karşılaştırması.....	174
Tablo 13. Yaşa Göre Aile Sosyo-Ekonomik Durum (Kırsal/Kentsel) Karşılaştırması	174
Tablo 14. Avukatlık Öncesi Çalıştıkları İşin Türü	177
Tablo 15. Avukatlık Yaşamlarında Kaç İşyerinde Çalıştıkları.....	178
Tablo 16. İşyeri Sayısına Göre Kademeli Kıdem	179
Tablo 17. Önceki Büroda Çalışma Türü	180
Tablo 18. Önceki ve Şimdiki İşyerinde Çalışma Şekli Karşılaştırması.....	181
Tablo 19. Kademeli Kıdeme Göre Önceki ve Şimdiki İşyerinde Çalışma Şekli Karşılaştırması	182
Tablo 20. Mevcut Büroda Çalışma Türü	185
Tablo 21. Mevcut Büroda Ücretli Avukat Bulunup Bulunmadığı.....	186

Tablo 22. Büroda Çalışan Ücretli Avukat Sayısı.....	187
Tablo 23. Büroda Çalışan Ücretli Avukat Sayısı (Kademeli)	188
Tablo 24. Büro Türü	188
Tablo 25. Ücretli ve/veya Sigortalı Avukatlar Arasında Ücret Farklılığı Bulunup Bulunmadığı.....	189
Tablo 26. Net İş Tanımlarının Bulunup Bulunmadığı	190
Tablo 27. Dosyanın İçeriğinin Tamamından Sorumlu Olup Olmama.....	191
Tablo 28. Büroda Avukatlar Arası Hiyerarşi Olup Olmama	192
Tablo 29. Gelir Kıyaslaması	195
Tablo 30. Yapılan İş Kıyaslaması.....	196
Tablo 31. Tatmin Ortalamaları	198
Tablo 32. Son 10 Yılda Yaşanan Değişime İlişkin Görüş Ortalamaları.....	199

Şekiller Listesi

Şekil 1. Carchedi’de soyutlama düzeyleri ve kapitalist gelişimin aşamaları.....	51
Şekil 2. Carchedi’de Teknik İşbölümü ve Teknik İşlev	54
Şekil 3. Üretim Araçlarının Mülkiyeti Bakımından Kapitalist Toplumda Sınıfsal Kutuplaşma	71
Şekil 4. Kapitalist Toplumda Sınıf Tipolojisi.....	72
Şekil 5. Kapitalist Toplumda Ayrıntılı Sınıf Tipolojisi	73
Şekil 6. Yüksek Öğretim Sisteminin Genel Yapısı.....	132
Şekil 7. Yüksek Öğretime Giriş Sınavı Başvuru ve Yerleştirilme Sayıları 1974-2005	133
Şekil 8. Yıllar İtibariyle Hukuk Fakültesine Yeni Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayıları	135
Şekil 9. Yıllar İtibariyle Hukuk Fakültelerinde Kayıtlı Öğrenci Sayıları.....	135
Şekil 10. Yıllar İtibariyle Hukuk Fakültelerinden Mezun Öğrenci Sayıları.....	135
Şekil 11. Avukat sayıları 1975-2005	140
Şekil 12. Bazı şehirler için avukat sayıları, 1971-2006	141
Şekil 13. “Gerçek Mülk Edinme İlişkisi” Bakımından Avukatlık Hizmetinin Üretildiği Biçimler	158
Şekil 14. Yaş	169
Şekil 15. Meslekteki kıdem	170
Şekil 16. Yaşa Göre Aile Sosyo-Ekonomik Durum (Kamu/Özel) Karşılaştırması	175
Şekil 17. Yaşa Göre Aile Sosyo-Ekonomik Durum (Kırsal/Kentsel) Karşılaştırması .	176

Kısaltmalar Listesi

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
ABA	: American Bar Association-
Av. K.	: Avukatlık Kanunu
bkz.	: Bakınız
d.n.	: Dip not
E.	: Esas
İ.S.	: İsadan sonra
K.	: Karar
karş.	: Karşılaştırınız
KHK	: Kanun Hükümünde Kararname
md.	: Madde
no.	: Numara
ÖSYM	: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi
s.	: Sayfa
TBB	: Türkiye Barolar Birliği
TÜİK	: Türkiye İstatistik Kurumu
TÜSİAD	: Türk Sanayici ve İşadamları Derneği
vd.	: Ve devamı
YÖK	: Yükseköğretim Kurulu

Giriş

“Sosyal sınıf teorisi hakkında yazmaya deli cesareti gösteren bir kimse, konuya yaklaşım tarzıyla – tartışmayı tercih ettiği malzemeyle, önemsedikleriyle vs.- aslında ister istemez, dipsiz bir çatışma kuyusuna dalmaktadır. Zira, bu alanda çalışmayı göze alan hiçbir araştırma, alanda zaten mevcut hemen hemen sonu gelmez bir literatürden yararlanılarak oluşturulacak küçük bir seçkiden öteye gidemez” (Giddens, 1999:7).

Avukatların Sınıfsal Konumlarındaki Değişim: İstanbul Örneği başlıklı bu çalışma, sosyal bilimlerin farklı disiplinlerinin yazın ve yöntemlerinin birlikte ele alınmasını gerektiren iddialar içermektedir.

A) Bir hukuk sosyolojisi tezi olarak, çalışmaya yaşam kazandıran temel problem elbette ve öncelikle hukuka ilişkin toplumsal teoriyi anlama problemidir. İnsanlık ve düşünce tarihinin bu çok eski probleminin sosyolojik bir ilgi ile ele alınmaya başlamasının geçmişi, şunun şurasında yüz yılı bulmaz. Hukuku, hukuk alanının aktörleri ya da daha doğrusu meslek sahipleri, yani yargıçlar, avukatlar, savcılar, noterler üzerinden anlama çabaları ise ancak 20. yüzyılın sonuna tekabül eder. 1970 ve 1980’lerle birlikte tüm dünyada başlayan, hukukçuları çözümlenmeye yönelik ilgi 1990’lar ve 2000’lerle birlikte azalmak bir yana, artarak sürmüştür.

Bunun birkaç nedeni olabilir.

Her şeyden evvel, hukuku anlama hatta anlamlandırma çabaları bu dönemde de sürmektedir. Ancak (i) Hukuk tam da bu dönemde, ancak modern hukukun ortaya çıktığı dönemkiyle karşılaştırılabilecek denli olağanüstü bir dönüşüm içerisinde ve (ii) Klâsik çabalar hukukun klâsik dönemini bile açıklamakta yetersiz kalmışken, bu dönüşümü ifadelendirmekten büsbütün acizdir.

İkinci olarak, hukuku olgusal olarak ele alma yaklaşımı giderek ağırlık kazanmaktadır. Zira (i) Hukukun kendisi kurgusal olmakla birlikte somut sonuçları olan

bir olgudur ve (ii) Belki de pragmatik Anglo-Sakson yaklaşımlarının etkisiyle, hukuka salt kuramsal değil pratik anlamda da ihtiyaç duyulmaktadır ve hukuku salt fikri düzeyde düşünmek bu ihtiyaçlara karşılık vermez.

Üçüncü olarak, hukuku olgu olarak ele almak, onun görüldüğü ve iş gördüğü yerleri ele almak anlamına gelir. Hukuk, yasa kitaplarına, sözleşme metinlerine bakılarak görülemez. Ama o yasaların çıkartılması için verilen mücadelede, sözleşmelerin hazırlanması sürecindeki müzakerelerde ve nihayet ortaya çıkan uyumsuzlukların çözümünde elle tutulur, gözle görünür hale gelir. Bu süreçlerin her birinde hukuku var eden hukukçulardır. Hukukçular, hukukla en bağlı olan nesnelere ve hukuka en çok etki eden öznelerdir. Hukuk, hukukçunun faaliyeti ile ortaya çıkan şeydir. Hukukçuyu ve yerine getirdiği faaliyeti anlamak, hukuku anlamak için eşsiz bir olanak sunar.

Nihayet, hukukçuların faaliyetleri ve bu faaliyetleri yerine getirme şekilleri büyük bir dönüşüm içerisindedir. Hukuk, hukukçunun faaliyeti ile ortaya çıkan bir olgu olduğuna göre, aslında bu saptama bizi ilk olarak saydığımız nedene geri götürür: “20. yüzyılın son çeyreğiyle birlikte, hukuk büyük bir dönüşüm içerisindedir”.

Esasen hukuk değil; ekonomi, politika, uluslararası politika ve toplum bir dönüşüm içerisindedir ve hukuk kuramı ile ilgilenen araştırmacı, bu değişimin yansımalarını bir kurum olarak hukuk çerçevesinde değerlendirmek durumunda kalmaktadır.

B) Böylece bu kez bir sosyoloji tezi olarak, bu çalışmaya kaynaklık eden problem, toplumun ekonomi-politik kavramsal çerçevesinde çözümlenmesi ve toplumsal tabakalaşmanın aydınlatılmasıdır.

Toplumsal tabakalaşma problemi ya da toplumsal yapının ekonomi-politik kavramsallaştırma ile çözümlenmesi, modern sosyal bilimlerin köşe taşlarıdır. Zira toplumsal yapının diğer her bir değişkeni, siyaset, kır-kent, medya, çalışma yaşamı vb. eninde sonunda, toplumsal tabakalaşmanın sonuçlarından yola çıkılarak çözümlenir. Tüketiciler, oy veren seçmenler, televizyon izleyicileri, gazete okurları ve modern

toplumda bireylerin kazandıkları her türlü diğer sıfatlar, toplumsal tabakalaşma içerisindeki yerleri çerçevesinde ele alınır. Reklam verenler, tüketicilerinin gelir düzeylerini, seçime katılan politikacılar seçmenlerinin gelirlerini, eğitim durumlarını; gazete sahipleri okurlarının mesleklerini merak ederler. Bunların her biri toplumsal tabakalaşmanın kavramlarıdır ve toplumbilim alanında çok uzun bir süredir –hemen hemen sosyolojinin bir disiplin olarak ortaya çıkışının başlarından beri- bu tabakalaşmanın kıstasları, kaynağı ve nedenleri tartışma konusu yapılmaktadır.

Bu anlamda en bilinen hatta geri kalan diğerlerinin konumlarını da belirleyen yanıtlar Marx'ın politik-ekonomi çerçevesinde üretim ilişkilerinden yola çıkarak yaptığı açıklama ve bunun karşısında Weber'in üretim alanına son tahlilde üstünlük atfetmeyen –ama onu da kapsayan- ama esas olarak tüketimin belirleyiciliğinde piyasa temelli çözümlemesidir.

Biri 19. yüzyıl diğeri Birinci Dünya Savaşı sonrası görme olanağı bulamamış iki kuramcının yarattığı bu iki gelenek, 20. yüzyıl boyunca toplumu çözümlemeye çalışanlar tarafından doğrulanmaya ya da yanlışlanmaya çalışılmıştır. Herkesin üzerinde anlaştığı tek nokta ise, toplumların farklı kesimlere ayrılmış olduğudur. 20. yüzyıl bu ayrımların ya da en alttaki ile en üstteki arasındaki uçurumun artması dolayısıyla Marx'ı haklı çıkarır gibiyse de, “orta”da yer alanların genişlemesi nedeniyle de Weber'e göz kırpar. Böylece kuramcılar, toplumun orta katmanlarının –ki profesyonel meslekler geleneksel olarak bu katmanların en belirgin gruplarını oluşturur- dinamiğini ortaya koyma zorunluluğu ile karşı karşıyadırlar. Burada Weberci geleneğinin bariz bir avantajı söz konusudur zira en azından yüzyılın sonuna kadar orta sınıf belirgin olarak genişlemiş ve Marksist dikotomiye yanlışlar bir görüntü çizmiştir. Dolayısıyla orta sınıf tartışmalarını yapanlar yoğun olarak Marksistler'dir.

Çalışmanın avukatlık mesleğine ilişkin en genel iddiası, avukatlık mesleğinin icra edilme şekillerinde değişiklik olduğu iken, özel olarak bu değişimin, avukatların ücretli kesimlere dâhil olması, vasıfsızlaşması ve yaptıkları işin denetimini yitirmeleri şeklinde olduğu için “işçileşme” olarak adlandırılabilir. Bu nedenle, kuramında kapitalistleşme sürecini, çalışan sınıfların işçileşmesi ya da proleterleşmesi çerçevesinde açıklamaya hasreden Marx'ın çalışmaları, tezimiz açısından kritik değerdedir. Böylece Marx'ın emek-değer kuramı, avukatlık emeğinin niteliğinin belirlenmesinde bir kıstas

olarak ele alınabilir diye düşünölmüştür. Aslında bu Weber'in yaklaşımından büsbütün kopulduğu anlamına gelmez. Zira avukatların işçileşmesi, bir "statü" kaybı olarak da anlaşılabilir gibi, bu sürecin Weber'in açıklamaya çalıştığı, kapitalistleşme, bürokratikleşme ve rasyonelleşme ile de yakın ilişkisi bulunur. "İşçi avukatlar" tabiriyle karşılaşmaya çalıştığımız avukatlık pratiğinin ortaya çıkmasındaki en önemli etken, hukuki tekdüzeliğın sağlanabilmiş olmasıdır. Dolayısıyla, işçi avukatlık aslında, hukuk pratiğinin "rasyonelleşmesi" çerçevesinde ele alınarak, avukatlığın kişinin kendi özelliklerine bağılı olmaktan ve yaratıcılık gerektirmekten çıkması şeklinde tespit edilerek, "avukatların teknisyenleşmesi" olarak da ifade edilebilir.

Yine de "işçileşme" kavramsal çerçevesi, "teknisyenleşme" kavramsal çerçevesine oranla, daha tercih edilebilir durmaktadır. Zira işçileşme aslında teknisyenleşmeyi de içeren bir süreçtir. Üstelik teknisyenleşme saptaması çalışmayı ancak meslek sosyolojisi içerisinde tutmaya yararken, işçileşme kavramı, avukatları daha bütünsel bir toplumsal analize yerleştirme ve avukatlık mesleğinin ekonomi-politiğine doğru bir zemin hazırlama işlevini de görebilecektir. Bu hem, teknisyenleşmeyi de işçileşme tartışmasının içerisinde ele almayı sağlar, hem de meselenin yalnızca bir "nitelik" kaybı değil, bir "vasıf" kaybı olduğunu ortaya koyar. Bu yaklaşım, soyut ya da ayakları yere basmayan bir "nitelik" ya da "statü" kaybından değil, "üretim sürecinin çözümlenmesi"nden güç kazanan bir vasıfsızlaşmadan söz etmeyi de içerir.

C) Uygulamalı bir sosyal bilim araştırmasına dayalı bir tez olması hasebiyle, çalışma aynı zamanda salt kuramsal bir yaklaşımın güvencesizliğinden de kaçınma çabasıdır. Zira gerek kullanılan kavramsal çerçeve gerekse tez kapsamında önerilen yeni kavramsallaştırma çabaları, spekülâtif olmakla itham edilmeye müsaittir. Öte yandan, hukuku olgusal olarak ele alma iddiasından yola çıkarak, kendisine avukatları incelemeyi vazife bilen bir araştırmanın yalnızca kuramsal bir çerçeve çizmekle yetinmesi de eleştiriye açık olacaktır. Bu kaygı ve gerekçelerle, çalışma bir alan araştırması ile tamamlanmaya ve kuramsal çerçeve olgusal olarak doldurulmaya çalışılmıştır. Bu çabanın, hukuk sosyolojisi alanında az sayıdaki olgusal araştırmaya zenginlik kazandıracak bir birikime olanak tanınması umulur.

Bu çerçevede, çalışmanın ilk bölümünde, toplumsal tabakalaşmanın temel kavramı olarak kabul gören “sınıf” kavramı Marx ve Weber’in çözümlenmeleri içerisindeki yeri itibariyle ele alınmıştır. Birinci bölümün ikinci yarısı, 20. yüzyılda Marksist sınıf çözümlemesine yöneltilen eleştirilerle, kuramı haklı çıkarma gayretindeki kuramcılarının çalışmalarına hasredilmiştir. Tümüyle literatür incelemesi şeklinde ele alınan bu bölümde, betimleyici bir yaklaşım tercih edilmiş; her bir kuramcıya yönelen eleştiriler ya da polemikler söz konusu edilmemiştir. Orta sınıf tartışmaları kapsamında ele alınan dört kuramcı, Marksist yazında bu alanın önemli eserlerini vermiş olmaları nedeniyle tercih edilmişlerdir.

Çalışmanın ilkinin devamı gibi duran ikinci bölümünde, Marx’ın emek-değer kuramının kavramları açıklandıktan sonra avukat emeğinin bu çerçevede ele alınıp alınmayacağı değerlendirilmiştir. Marx’ın emek-değer kuramının temel kavramları kullanım ve değişim değerleri, basit ve sermaye dolaşımı, artı değer vb. şeklinde düşünülebilir. Ancak yine bu kapsamda aslında Poulantzas’ın başlattığı sınıfsal konumun belirlenmesinde üretken emek tartışması ve yine avukatlık emeğinin bir hizmet emeği olması nedeniyle, hizmet üretiminin ve büro emeğinin emek kuram içerisindeki yerinin belirlenmesi bu bölümün ana meselelerini oluşturmuştur.

Üçüncü bölüm, genel olarak avukatlık mesleğini anlama çabasıdır. Zira tek tek avukatların bürolarında ya da adliyelerde yaptıkları iş, avukatlık mesleğindeki dönüşümün nedeni ve sonucudur. Böylece avukatlık mesleğinin tarihsel ve karşılaştırmalı olarak ele alınma ihtiyacı ortaya çıkmış, meslek sosyolojisinin kavramsal çerçevesinden de yararlanılmak suretiyle bir tür “avukatlık mesleğinin sosyolojisine giriş” bölümü oluşturulmuştur. Ancak üçüncü bölüm, yalnızca meslek sosyolojisi olarak ele alınamaz. Zira hukuksal dönüşüm ve avukatlık hizmet piyasasının oluşumu gibi konular, hep burada ele alınmış; deyim yerinde ise avukatlık mesleğinin ekonomi politikasına ilişkin bir çerçeve çizilmiştir.

Dördüncü ve son bölüm, İstanbul Barosu avukatları ile yapılan bir nicel araştırmanın sonuçlarının raporlaştırılmasından ibarettir. Kuşkusuz bu nicel araştırmanın içeriğini belirleyen ilk üç bölümdeki çalışmalarla oluşturulmaya çalışılan

kavramsal çerçeve ve kuramsal yaklaşımdır. Söz konusu nicel araştırmanın, kuramsal yaklaşıma somutluk kazandırması umulmaktadır.

Bu geniş yaklaşım nedeniyle, hemen hemen her bölümde ayrı bir disiplinin yazınsal birikiminden ve yönteminden yararlanmak kaçınılmaz olmuştur. Birinci bölüme tabakalaşma sosyolojisinin kavram ve yöntemleri egemen olurken, ikinci bölümde politik-ekonominin kavram ve yöntemleri öne çıkmış, üçüncü bölümde meslek ve hukuk sosyolojisi çerçevesi çizilmeye çalışılmış ve son bölümde sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri esas olmuştur. Böylece çalışmanın genel yapısı kuramsal bir görüş açısından hareketle, günümüz Türkiye’indeki somutu kucaklama yönünde uygulamalı bir araştırma metodunu yaşama geçirmeye çalışacaktır.

Birinci Bölüm

Avukatların Toplumsal Konumlarını Anlamakta “Sınıf” Kavramı ve Tartışmaları

Avukatlık mesleğine ilişkin bir çalışma neden “sınıf” kavramı ve tartışmaları ile başlar?

Öncelikle bir meslek grubunun toplumsal konumunu konu edinen bir çalışma, “toplumsal konum” a ilişkin bir kavramsal çerçeveye sahip olmak zorundadır. Toplumsal konum, toplumsal yapının içerisinde işgal edilen “mevki”, “katman” ya da “kategori” anlamında düşünülebilir. Nitekim son yüzyılın toplum bilimlerinde, en temel problem alanlarından birini, tam da bu “konum” un nasıl adlandırılacağı ya da betimleneceği oluşturmaktadır. Bu çalışmada bu konum, “sınıf” kavramı çerçevesinde karşılanmaya çalışılmış, dolayısıyla çalışmanın konusunu avukatların “sınıfsal konumları” oluşturmuştur.

Ancak bu tercih, bir keyfiliğin ürünü de değildir. Aslında çalışmanın bir “tez” olmasını sağlayan biraz da bu tercihin kendisidir. Zira çalışmanın tezi, avukatlık mesleğinin bir dizi değişim geçirmekte olduğu, bu değişimin esasen iktisadi yapıda sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda yaşandığı ancak tam da bu ihtiyaçlar doğrultusunda hukukun da anlam ve içerik değiştirdiği ve avukatlık mesleğinde nicel ve nitel anlamda yaşanan değişimin artık toplumsal konumlarına ilişkin bir tartışmaya da zemin hazırladığıdır.

Profesyonel meslekler arasında, hem de bu mesleklerin en önde gelenlerinden biri olarak sayılan avukatlık, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere, toplumsal yapının ya da tabakalaşmanın ön sıralarındaki mevki, katman ya da kategorileri işgal etmesi beklenen mensuplara sahiptir. Oysa yine çalışmanın ilerleyen bölümlerinde görüleceği üzere, özellikle geçtiğimiz yüzyılın sonundan başlayarak, avukatlık mesleği mensuplarının toplumsal yapıda işgal ettikleri mevki, katman ya da kategorilerin gerilediği saptanmaktadır. Bu durumu olduğu gibi, bu durumun sebeplerini de saptamamızı ve hatta çözümlememizi sağlayacak temel toplumbilimsel kavramın

“sınıf” olduğundan hareketle, çalışmanın bir tür literatür incelemesi olarak kabul edilebilecek bu birinci bölümü, sınıf meselesi ile avukatların konumlarındaki değişimi anlamak konusunda bize ışık tutacağı umuduyla, orta sınıflara ilişkin tartışmalara ayrılmıştır.

1. Toplum Çözümlemesinde “Sınıf”ın yeri

Sınıf kavramının kullanımı, sosyolojik alanda iki şekilde ortaya çıkar: Toplumsal yapının en önemli birimi olarak ya da toplumsal tabakalaşmanın unsurlarından biri olarak (Öngen, 1996: 29). Bu iki farklı kullanım Marx'ta ve Weber'de somutlaşır. Zira sınıf, Marx'ın çözümlerinin temeli iken; Weber'de, toplumdaki farklılaşmanın görünülerinden biri olma özelliği taşır. Böylece literatürde sınıf kuramları Marx'la Weber arasında uzanan bir çizgi üzerinde hizaya girerler. Şu kadar ki, Marx ve Weber'in çalışmaları klâsik sınıf teorileri olarak adlandırılırken, çağdaş sınıf teorileri yine bu isimler atıfla -ama başlarına “yeni” sıfatı getirilerek- yeni-Marksist ve yeni-Weberci şeklinde nitelendirilmektedir (Edgell, 1998).

Kuşkusuz sosyoloji literatüründeki bu ayırım 1970'lerle 1980'ler akademik dünyasını işaret eden bir ayırımdır. 1980'lerin sonu ve 1990'larda yaşanan iki toplumsal değişiklikle birlikte literatürdeki ayırım da değişikliğe uğrar. Turner'ın ifadesi ile söz konusu değişiklikler, komünizmin siyasal olarak çöküşü ve postmodernizmin modernizm üzerindeki aşındırıcı etkisidir (1996: xv). Yine de, gerek 90'lara damgasını vuran toplum çözümlemesi kuramlarının yerindeliği, gerekse 21. yüzyılda günbegün yaşanmaya devam eden toplumsal değişimler, toplum çözümlerinin Marksist ve Weberci çizgiler üzerinde ele alınmasını zorunlu kılmaktadır.

Öte yandan, kavramı toplumsal tabakalaşma konuları arasında ele alanlar için dahi “sınıf”, kendisi dışında toplumsal tabakalaşmayı belirleyen diğer (kölelik, kast, mülk) sistemlerden esaslı bir şekilde ayrılır. Giddens bu ayrımı dört başlıkta özetler. Buna göre,

1. Öteki tabaka türlerinin tersine, sınıflar yasal ya da dinsel buyruklarla kurulmazlar; üyelik yasal olarak ya da gelenekle belirlenen, kalıt olarak edinilen

konumlara dayanmaz. Sınıf sistemleri, tipik olarak öteki tabakalaşma biçimlerinden daha akışkandır ve sınıflar arasındaki sınırlar hiçbir zaman açık seçik değildir. Farklı sınıflardaki insanlar arasındaki evliliklere getirilen hiçbir biçimsel kısıtlama yoktur.

2. Bir bireyin sınıfı, tabakalaşma sistemlerinin öteki türlerinde yaygın olduğu gibi doğuştan “verili” değildir; en azından kısmen elde edilmiş niteliktedirler. Toplumsal akışkanlık –sınıf yapısı içindeki aşağı ve yukarı hareketler- öteki türlerde olduğundan çok daha yaygındır (kast sisteminde, bir kasttan diğerine bireysel akışkanlık olanaksızdır).

3. Sınıflar, birey gruplaşmaları arasındaki ekonomik farklılıklara –maddi kaynakların sahipliği ile denetimindeki eşitsizliklere- bağlıdır. Öteki tabakalaşma sistemlerinde, ekonomik olmayan etkenler (Hindistan’daki kast sisteminde dinin etkisi gibi) genellikle en önemli etkenlerdir.

4. Öteki tabakalaşma sistemlerinde, eşitsizlikler öncelikle kişisel hak ve yükümlülük ilişkilerinde –serf ile lord, köleyle efendi ya da düşük ya da yüksek kasttaki kişiler arasında- dile getirilirler. Buna karşın sınıf sistemleri, esas olarak kişisel olmayan türden büyük ölçekli bağlantılar yoluyla işlerler. Örneğin, sınıf farklılıkları için önemli bir temel, ücret ve çalışma koşulları arasındaki eşitsizliklerde yatmaktadır; bunlar, ekonomide bir bütün olarak geçerli olan ekonomik koşulların sonucu olarak, belirli meslek kategorilerinde bulunan herkesi etkiler (Giddens 2000: 259).

Böylece, sınıf, ister statik ister dinamik anlamda anlaşılın, toplum çözümlemesinin temel bir kavramı olarak kabul edilebilir. Toplum ve söz konusu toplumun kurumlarını, işleyişini, dinamiklerini, farklılıklarını, nereden gelip nereye gittiğini yani gelişim yönünü “anlama”ya çalışan bilimci için sınıf belirleyici bir önem taşır. Şu durumda bilimci, sınıfa ilişkin temel paradigmaları gözden geçirmelidir.

1.1. Marx'ta Sınıf Kavramı

1.1.1. Marksist “sınıf” kavramının ayırt edici özelliği ve önemi

Marx'ın ve Engels'in yapıtlarında ‘sınıf’ kavramından sistematik bir şekilde bahsedilmediği pek çok yerde dile getirilir (Bottomore, 2002: 517- 520; Öngen, 1996: 50; Giddens, 1999: 30 vd.). Oysa Marx'ın, kuramını tümüyle, toplumsal çözümlemenin sınıf temelinde yapılmasına dayandırdığı da bilinmektedir. Marx'ın kuramının hareket noktası ‘sınıf’tır. Bu nedenle ‘sınıf’ın ne olduğunun, tarihsel gelişmedeki konumunun belirlenmesi Marksist düşünce için yaşamsal önem taşımaktadır.

Bu yaşamsal öneme rağmen Marx'ın kendi yazılarında sınıfın ne'liğine ilişkin doğrudan bir açıklama bulunmamasına ek olarak, Marx'ın terimi kullanışı da apayrı bir sorundur. Zira Marx, yazılarında daha yoğun olarak ‘sınıf’ terimini kullanmışsa da, bunun yanı sıra ‘katman, mevki, vb.’ gibi terimlere de yer verdiği (örneğin bkz. Marx ve Engels, 1976: 110), hatta bunları zaman zaman birbirlerinin yerine kullandığı da görülmektedir (Öngen, 1996: 59). Dahası, zaman zaman ‘sınıf’ teriminin kendisi de çok daha ‘özel’ anlamlarda kullanılmaktadır. Örneğin entelektüellerden ‘ideolojik sınıflar’, lümpen proleteriyadan ‘tehlikeli sınıf’, bankerlerden ve simsarlardan ‘parazit sınıf’ diye söz ettiği bilinmektedir (Kapital cilt 1- 3 ve Komünist Manifesto'dan aktaran Giddens, 1999: 31). Edgell de, Marx'ta özellikle “orta sınıf” kavramının tutarsız kullanımına işaret eder (Edgell, 1998: 12).

Gerçekten iş Marksist kuramın ayırt edici kavramı olarak kabul edilen ‘sınıf’ın açıklanmasına geldiğinde karşımıza, yapıtlarının belki de her bir sayfasına sinmiş sınıf, sınıflar mücadelesi vb. kavramlara karşın ‘sınıf’ın ne olduğunu açıklıkla anlamamızı sağlayacak netlikte tanımlamalar bulmak olanaksızdır.

Öngen Marx'ı, çözümlemelerinde sınıf kavramını kullanan diğerlerinden ayıran özellikleri kabaca üç başlık altında toplamaktadır (1996: 56):

1. *Açıklayıcılık*: Marx'ın kuramının toplum çözümlemeleri tanımlayıcı değil, açıklayıcı niteliktedir. Bu açıklayıcılık, Marx'ın kapitalist toplumun hareket yasallıklarını formüle edebilme uğraşından kaynaklanır.

2. *Nesnel ilişki*: Marksist kuramda sınıf nesnel bir ilişki olarak ele alınmaktadır. Yani kişinin kendi sınıfsal niteliğine dair subjektif yargılara sahip olması, onun üretim ilişkileri sistemindeki yerini belirlemez. Marx, Önsöz’de bu durumu şöyle ifade eder: “Varlıklarının toplumsal üretiminde, insanlar, aralarında, zorunlu, kendi iradelerine bağlı olmayan belirli ilişkiler kurarlar; bu üretim ilişkileri, onların maddi üretici güçlerinin belirli bir gelişme derecesine tekabül eder.... [İ]nsanların varlığını belirleyen şey bilinçleri değildir; tam tersine, onların bilincini belirleyen, toplumsal varlıklarıdır” (1993: 23).

3. *Antagonistik ilişki*: Kurama göre, sınıflar arasında uzlaşmaz karşıtlıklar vardır. Bu uzlaşmaz karşıtlık, üretim araçlarına sahip olanların (veya denetleyenlerin) üreticilerin artık ürününe el koymasından kaynaklanmaktadır. Söz konusu antagonistik ilişki, üretim süreci ve emek süreci içinde biçimlenir.

Bu açıklamaların ardından Marx’ın ‘sınıf’ tan muradının ne olduğuna geçebiliriz.

Her şeyden evvel, Marx’ın farklı çalışmalarında (bazen de aynı çalışma içerisinde farklı yerlerde) farklı “analiz düzeyleri” kapsamında açıklamalar yapmaya çalıştığı bilinmelidir (Öngen, 1996: 68). Dolayısıyla aslında yukarıda ifade edilen karışıklığı yaratan, Marx’ın inceleme konusu ettiği bir kavramı, somut bağlam içerisinde hangi analiz düzeyinde ele alarak kullandığının her zaman açıklıkla tespit edilememesidir.

Marx’ta sınıf kavramının niteliğine ilişkin saptamalara, bu konudaki çalışmalarda adet olduğu üzere, Marx için sınıfın taşıdığı önemi belirtmekte de kullanılan Komünist Manifesto alıntısıyla başlanabilir: “Şimdiye kadarki bütün toplumların tarihi, sınıf savaşmaları tarihidir” (Marx ve Engels, 1976: 109).

Hemen ifade etmek gerekir ki, Marx’ın (ve Engels’in) sözünü ettiği sınıf savaşmaları daima bir dikotomi (ikili yapı) içerisinde ortaya çıkar görünmektedir. Nitekim burada söz konusu edilen alıntının yapıldığı bölüm ‘Burjuvalar ve Proleterler’ başlığını taşımaktadır. Bu da akla, “ara sınıflar”ı ihmal ettikleri eleştirisini tekrar getirmektedir. Bu meseleye aşağıda ayrı bir başlık altında tekrar değinilecektir.

Engels'in 1888 tarihli İngilizce baskıda düştüğü not burjuvazi ve proletarya kavramlarından ne anlaşılması gerektiğine ilişkindir:

Burjuvazi ile, modern kapitalistler sınıfı, toplumsal üretim araçlarının sahipleri ve ücretli emek kullananlar kastediliyor. Proletarya ile ise, kendilerine ait hiçbir üretim aracına sahip olmadıklarından, yaşamak için işgüçlerini satmak durumunda kalan modern ücretli emekçiler sınıfı (Marx ve Engels, 1976: İlk dipnot).

Komünist Manifesto'nun "bütün toplumlarının tarihinin sınıf savaşmaları tarihi" olduğu yönündeki bu açık ifadesine rağmen bazı yerlerde Marx'ın ve Engels'in sınıfı yalnızca kapitalist toplumlara özgü bir kavram olarak kullandıkları, bir başka deyişle "sınıflı toplum"dan "kapitalist toplumu" kastettikleri de göze çarpmaktadır. Aşağıda alıntılanan ifade aynı zamanda kapitalist toplumda sınıfların doğuşunun da ifadesidir:

(Aziz Max'ta sık sık rastlanan: "herkes devletin sayesinde ne ise odur" tümcesi aslında, burjuva, burjuva cinsinin ancak bir nüshasıdır demeye gelir, bu tümce, burjuvalar sınıfının kendisini oluşturan bireylerden önce var olmuş olacağını önceden varsayar.)

...

Burjuva sınıfı çeşitli kentlerdeki bir çok yerel burjuvazilerden başlayarak ancak çok yavaş bir biçimde meydana gelmiştir.... Burjuvalar, feodal birlikten kopup ayrıldıkları ölçüde bu koşulları yarattılar ve burjuvalar, mevcut feodalite ile olan karşıtlıklarının belirlediği ölçüde de, bu koşullar, burjuvaları yarattı.... Burjuvazinin kendisi, kendine özgü koşulların gelişmesiyle birlikte, ancak yavaş yavaş gelişir, kendisi de kendi içinde işbölümüne göre çeşitli kesimlere ayrılır ve (bu arada, bir yandan burjuvaziden önce var olan, mülk sahibi olmayan sınıfların çoğunluğunu ve o zamana kadar mülk sahibi olan sınıfların bir kısmını, yeni bir sınıfa, proletaryaya dönüştürür) daha önce mevcut olan mülk sahibi bütün sınıfları, mevcut bütün mülkiyetin ticaret ve sanayi sermayesine dönüşmesi

ölçüsünde, bağrında toplayacak duruma gelmeye başlar (Marx ve Engels, 1999: 97- 98).

Görülür ki, Marx'ın tarih anlayışına da uygun olarak sınıflar kendiliğinden ve *a priori* ortaya çıkmış yapılar değildirler. Marx “Burjuvalar sınıfının, kendisini oluşturan bireylerden önce var olmuş olacağını önceden varsay[ılması]”nı eleştirmektedir.

En azından Alman İdeolojisi'nde dile getirilen şekliyle, öncelikle toplumsal koşullar burjuva sınıfını yaratmış –ancak burjuvalar da toplumsal koşulları şekillendirmiş- ve burjuvazi kendisinden önce de var olan toplumsal kesimleri proleterleştirecek koşulları yaratmıştır.

Aynı yerde dikkat çekilen bir başka nokta daha vardır. Sınıfların oluşması için gerekli olan koşullardan biri de, bir başka sınıfa karşı ortak savaşım yürütmek zorunluluğudur. Bu durum Alman İdeolojisi'nde, “tek tek bireyler, ancak başka bir sınıfa karşı ortak bir savaşım yürütmek zorunda oldukça bir sınıf meydana getirirler” (Marx ve Engels, 1999: 98) şeklinde ifade edilmektedir.

Marx'a göre, tarih sınıf savaşımaları tarihi iken, “tarihin bütün çatışmalarının kökeni üretici güçler ile karşılıklı ilişki tarzı arasındaki çelişkidir” (Marx ve Engels, 1999: 95- 96).

Marx, ‘sınıf’ın oluşması için önkoşul olarak, karşılıklı ilişkiyi görmektedir. Yani bir sınıf ancak belli bir üretim tarzı içinde söz konusu olabilecek üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Tekil bireyler ancak, yukarıda açıklanan koşullar altında sınıfı meydana getirirler.

Marx, toplumsal formasyon düzeyindeki soyutlamasında bu sonuca ulaşırken, üretim tarzları düzeyindeki bir başka soyutlamasında (emek-sermaye karşıtlığı çerçevesinde) sınıfların ortaya çıkması konusunda yine aynı sonuca ulaşmaktadır. Buna göre Marx şöyle demektedir:

Büyük sanayi ve serbest rekabet koşullarında, bireylerin bütün varoluş koşulları, belirlenmeleri ve sınırlanmaları en basit iki biçim içinde erimiştir:

Özel mülkiyet ve emek....[Ö]zel mülkiyet, iş içerisinde, emeğe karşı olduğu ölçüde doğar, ve birikim zorunluluğu ile gelişir, ve başlangıçta, ortaklaşa biçimini korumakla birlikte, daha sonraki gelişmesinde özel mülkiyetin modern biçimine gittikçe yaklaşır. Ve hemen işbölümü, daha şimdiden iş koşullarının, aletlerin ve malzemenin bölünümünü de içerir, ve bu bölünme ile birlikte, birikmiş sermayenin ayrı ayrı mülk sahipleri arasında parçalanmasını ve bunun doğal sonucu olarak da sermaye ile emek arasında olduğu gibi bizzat mülkiyetin çeşitli biçimleri arasında da parçalanmayı içerir (Marx ve Engels, 1999: 110).

Özetlersek; iktisadi üretim, toplumsal yapının ve dönemin siyasal ve düşünsel tarihinin temellerini oluşturur, bunun sonucu olarak (ilkel komünal mülkiyetin çözüldüğünden bu yana) tüm tarih sınıf savaşımı tarihidir (Engels, 1976: 167- 168). Sınıflar ancak bu çatışma içerisinde var olmaktadır.

18. Brumaire’de küçük köylülüğün neden bir sınıf oluşturamadığını anlatırken Marx, aslında bir sınıfın nasıl meydana geleceğini de anlatmaktadır:

Milyonlarca köylü ailesi, onları birbirinden ayıran ve onların kültürlerini toplumun öteki sınıflarıninkilerle karşı karşıya getiren ekonomik koşullar içinde yaşadıkları ölçüde, bir sınıf meydana getirirler. Ama, küçük köylüler arasında ancak yerel, yani yaşadıkları yerden ileri gelen bir bağ, hiçbir siyasal örgütlenme yaratmadığı ölçüde de bir sınıf meydana getirmezler (Marx, 1990: 138).

Özetle, yukarıda da ifade edildiği üzere, Marx’ın toplum şeması iki sınıfın karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Kapitalizmde bu iki sınıf, maddi toplumsal analiz düzeyinde (örneğin Komünist Manifesto’da) “burjuvazi ve proletarya”; üst soyutlama düzeyinde bir analizin söz konusu olduğu durumlarda ise (örneğin Kapital’de) “sermaye ve emek” olarak tespit edilir.

1.1.2. Tarihsel dönüşüm ve sınıflar mücadelesi

Marx'ta 'sınıf', üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişkiler bağlamında ortaya çıkmaktadır. Üretici güçler ile üretim ilişkileri arasındaki çelişki aynı zamanda tarihin itici gücüdür. Marx'a göre toplumsal dönüşümün temelinde yine bu karşıtlık yatmaktadır. Zira kapitalist üretim tarzının temel dinamiği olan bu çelişki aynı zamanda tarihsel süreç içerisinde birbirini izleyen üretim tarzlarının her birinde de mevcuttur. Dolayısıyla bu çelişki, bir üretim tarzının kendisinden sonra gelen üretim tarzınca, bu yeni üretim tarzının da kendisinden gelen üretim tarzınca zorunlu olarak yıkılışına neden olur. Marx bunu şöyle formüle eder:

Gelişmelerinin belli bir aşamasında, toplumun maddi üretici güçleri, o zamana kadar içimde hareket ettikleri mevcut üretim ilişkilerine ya da, bunların hukuki ifadesinden başka bir şey olmayan, mülkiyet ilişkilerine ters düşerler. Üretici güçlerin gelişmesinin biçimleri olan bu ilişkiler, onların engelleri haline gelirler. O zaman bir toplumsal devrim çağı başlar (1993: 23).

Bu açıklamada geçen kavramlara değinecek olursak; Marx, üretici güçlerin üretim araçları ve emek gücünden oluştuğunu düşünür. Ayrıca bunların gelişimi, makinenin gelişmesi, emek sürecindeki değişiklikler, yeni enerji kaynaklarının kullanılmaya başlanması, proletaryanın eğitimi gibi tarihsel olguları da içermektedir. Üretim ilişkileri üretici güçlere iktisadi sahiplik aracılığıyla kurulur; kapitalizmde bu ilişkilerin en temel olanı, burjuvazi üretim araçlarının sahipten, proletaryanın sadece kendi emek gücünün sahibi olmasıdır (Bottomore, 2002: 608- 610).

Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Özellikle kapitalist üretim tarzı işçi sınıfı için elverişli koşullar yaratabilir. Ancak bu durum, işçi sınıfı ile burjuvazi arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı ortadan kaldırmaz. Zira bu uzlaşmaz karşıtlıkla ifade edilmeye çalışılan işçi sınıfının içinde bulunduğu maddi koşulların kötüleşmesi pahasına burjuvazinin sınıfsal koşullarının iyileşmesi değildir. Bu karşıtlıkla ifade edilmeye çalışılan sınıfsal çıkarların karşıtlığıdır. Nitekim kapitalist üretim süreci

içerisinde işçi sınıfının çalışma koşulları nispi düzelme gösterebilir -ki göstermiştir de. Ancak Marx'ın da ifade ettiği gibi,

İşçi sınıfı için en elverişli olan koşullar, sermayenin olanaklı olan en hızlı büyümesi bile, işçinin maddi varlığını ne denli iyileştirirse iyileştirsin, kendi çıkarlarıyla burjuvazinin çıkarları, kapitalistlerin çıkarları arasındaki uzlaşmaz karşıtlığı ortadan kaldırmaz. Kâr ve ücret, daha önce de olduğu gibi, ters orantılı olarak kalırlar.

Eğer sermaye hızla büyüyorsa ücret yükselebilir; ama sermayenin kârı bununla kıyaslanamayacak kadar çabuk yükselir. İşçinin maddi durumu iyileşmiştir, ama toplumsal konumu pahasına. Onu kapitalistten ayıran toplumsal uçurum genişlemiştir (Marx, 1999b: 42- 43).

Marx, Felsefenin Sefaleti'nde, “proletaryanın bir sınıf olarak kendisini oluşturacak ölçüde gelişme[si]”nden, “bunun sonucu [olarak] proletaryanın burjuvaziyle olan savaşının politik nitelik alma[sı]”ndan, ve “üretici güçler[in] proletaryanın kurtuluşu ve yeni bir toplumun kurulması için gerekli maddi koşulları bir an için görmemizi sağlayacak ölçüde burjuvazinin bağrında gelişme[si]”nden söz etmektedir (1992: 114).

Bu söylemiyle Marx, proletaryanın kurtuluşunu ve yeni toplumun kurulmasını ‘maddi koşulların gelişmesi’ne bağladığı anlaşılmaktadır. Bu nokta, Marksizm içerisinde en sorunlu alanlardan bir tanesidir. Tarihsel dönüşümün gerçekleşmesine ilişkin iki farklı anlayış bu noktada ortaya çıkmaktadır. Birinci anlayışa göre, tarih, üretici güçlerin gelişmesinin tarihidir. Üretim ilişkilerinin oluşturduğu toplumsal yapı engellenmediği sürece üretici güçler tarihsel ilerlemeyi gerçekleştirirler. İkinci anlayış ise tarihsel ilerlemeyi iradeye bağlamaktadır. Buna göre, tarihin itici gücü sınıf mücadeleleridir, tarih üretim ilişkilerinin gelişmesinin ürünüdür (bkz. Öngen, 1996: 53 vd.). Ne var ki Marx'ta her iki görüşü de haklı çıkaracak değerlendirmelerin yer aldığı görülmektedir. Nitekim yukarıda Felsefenin Sefaleti'nden aktarılan parça ilk görüş yandaşlarını haklı çıkarmaktadır. Bunun karşısında ikinci görüşü savunanlar görüşlerine dayanak olarak Ekonomi Politığın Eleştirisine Katkıya Önsöz'ü göstermektedirler. Buna

göre, bir üretim tarzı içinde üretici güçler ile üretim ilişkileri birbirlerine uyumludur ve bunun sonucu olarak da, üretim ilişkileriyle ideolojik, hukuki ve diğer toplumsal ilişkiler arasında bir uyumluluk söz konusudur. Bu uyumluluğun görüldüğü anlarda, üretici güçler *temel* ögedir ve üretim ilişkileri üretici güçlerce belirlenirken, bu ikisinin birlikteliği de üst yapıyı belirler. Üretici güçlerdeki gelişme üretici güçlerle üretim ilişkileri arasında bir çatışmaya neden olur ve bu çatışmanın yoğunlaşması var olan üretim tarzının ve onun üstyapısının yıkılmasına yol açar (Bottomore, 2002: 608- 610).

1.1.3. Değerlendirmeler

1. Birincil sorunun ‘sınıf’ın ne olduğunun belirlenmesi olduğu görülmektedir. Bu konuda yazılanlar göz önüne alınarak bir değerlendirmeye tabi tutulduğunda, ‘sınıf’ın belli bir üretim tarzı içerisinde üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişkiden kaynaklanan, iktisadi temel sahip olmakla birlikte toplumsal yapının bütününde sonuçlar doğuran toplumsal birim olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre, üretim ilişkileri yani ‘üretim araçlarının sahipliği’ ve ‘çelişki’ kavramları kilit öneme sahiptir. Zira bir toplumsal sınıf ancak çıkar çatışmalarına sahip olduğu karşıt sınıfla birlikte düşünüldüğünde var olacaktır. Bu çelişkiyi yaratacak olan da üretim ilişkileridir.

2. Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki bu çelişki aynı zamanda tarihsel gelişmenin de motorudur. Çünkü ancak bu uzlaşmaz çelişki sayesinde ki bir üretim tarzından diğerine geçilmektedir. Bu noktada ‘özne’nin bu tarihsel gelişim içerisindeki konumu tartışmalıdır. Oysa tarih sınıf savaşımı tarihidir. Kendi başına ‘çelişki’, sınıf öznenin devrimci müdahaleleri olmadan dönüştürücü niteliğinden uzaktır. Üretici güçlerle üretim ilişkileri arasındaki çelişki ve sınıf savaşımı, tarihsel dönüşümü gerçekleştirme noktasında biri diğerine tercih edilecek konumda değildir. Ancak bunların ikisinin birlikteliği halinde tarihsel dönüşüm çizgisi gelişimini sürdürebilecektir.

3. ‘Sınıf’ın nasıl olup da tarihi dönüştürücü özne haline geleceği çok daha uzun tartışmalara konu olmuştur. Bu noktada Marx’ın formülasyonu ‘kendinde sınıf’ halinden ‘kendi için sınıf’ haline dönüşmesidir. Yine de bu formülasyonda da bir

yöntem gösterilmiş değildir. Ancak Marx'ın yazılarından anlaşılmaktadır ki, kendinde sınıf ile kendi için sınıf arasındaki fark ekonomik bilinç ile siyasal bilinç arasındaki farkta düğümlenmektedir. Buna göre işçi sınıfı ancak belli bir siyasal bilinç düzeyine eriştiğinde diyalektik olarak tarihin dönüştürücüsü devrimci özne haline gelebilecektir.

1.2. Weber'in Toplum Çözümlemesi

1.2.1. Toplumsal yapı: Toplumsal etkinlik ve ekonomik etkinlik

Marx'ın aksine, Weber'in toplum çözümlemesinin temelinde uzlaşmaz bir çelişkinin değil, uzlaşımın bulunduğu sıklıkla dile getirilmiştir. Bu saptamanın ne anlama geldiğini anlamak için ise Weber'in bazı kavramları kullanım şekline dikkat çekmek gerekir.

Öncelikle Weber'e göre “toplumbilim, toplumsal etkinliği yorumlama yoluyla anlamak, böylece akışını ve etkilerini nedensel olarak açıklamak isteyen bir bilimdir” (Weber, 1995: 10). Toplumsal etkinlik ise, söz konusu etkinlikte bulunan kişinin, başkalarının davranışlarını da göz önünde bulunduran ve buna göre seyir izleyen etkinliktir (Weber, 1995: 10- 11). Weber'e göre bir toplumsal etkinlik a) amaç bakımından ussal, b) değer bakımından ussal, c) duygusal ya da d) geleneksel olarak güdülenir (Weber, 1995: 44).

Weber'in “ekonomik etkinlik”ten kastı ise, etkinlikte bulunanın kaynaklar üzerinde asıl olarak ekonomik amaçlı denetim olanağını barışçıl biçimde kullanmasıdır (Weber, 1995: 98). Weber'e göre güç kullanımı, ekonominin özüne aykırıdır. Dolayısıyla mallara doğrudan ve kaba güç kullanımıyla el konulmasını ekonomi kavramı içerisinde düşünmez. Esasen böylece “ekonomik” olanla “siyasal” olanı da ayırt etmiş olur (Weber, 1995: 100). Marx'ın “politik ekonomi” kavramı ile karşılaştırıldığında, Weber'de bambaşka bir toplum çözümlemesi paradigmasının geçerli olduğu rahatlıkla anlaşılır. Bununla da kalmayan Weber, toplumbilimin ilgilendiği ekonomik etkinlik ile ekonominin ilgilendiği ekonomik etkinliği de ısrarla birbirinden ayırır (Weber, 1995: 175).

Öte yandan, kaba gücü ekonomik etkinlik alanında kabul etmeyen Weber, ekonomik düzenin kendisinin devletin yasal zorlaması ile kaba güce başvurularak korunmasını ekonominin barışçılığına aykırı bulmaz. Zira ona göre “kaba-güce başvurularak korunan bir ekonomik düzenin kendisi bir kaba-güç etkinliği değildir” (Weber, 1995: 101).

Weber’de ekonomik etkinliğin temelinde “yarar sağlama” amacı yer almaktadır ve söz konusu “yararlar, insan-dışı, cansız nesnelere ya da insanların ürünü olabilir” (1995: 106). Öte yandan, “her türden yararlar için kaynak olabilecek insan-dışı nesnelere mal” derken, “kaynağı insan etkinliği olan yararlar ise hizmet” demektir (Weber, 1995: 106). Böylece Weber, bize, kendi meta analizinin ipuçlarını sunmaktadır.

Ekonomik etkinliğin en önemli görünümü, kuşkusuz kazanç etkinliğidir ki, mallar üzerinde yeni denetimler sağlayacak olanaklar elde etmek üzere girişilir (Weber, 1995: 139). Weber’in sermaye kavramı bu noktada karşımıza çıkmaya başlar. Zira ona göre sermaye, kazanç getirici araçların parasal karşılığıdır (Weber, 1995: 141). Sermayenin kazanç etkinliği, bilançoya kâr ya da zarar olmak üzere yansıtacaktır. Sermayenin kazanç etkinliğini kârlılıkla tamamlayabilmesi içinse a) pazar koşullarını b) işgücü dâhil olmak üzere üretim girdilerini ve c) hukuksal koşulları göz önüne alması gerekir. Weber, kişinin kendi malvarlığını idaresi ile kazanç amaçlı bir işletmenin (sermayenin) işleyiş itibarıyla birbirlerine benzer görünümde olsalar dahi –her ikisi de, bilançonun artı yönde gerçekleşmesine yönelir-, farkın *derinlerde* yattığını dile getirir. Zira bunlardan biri, malvarlığını ya da gelirini sağlamlaştırıp artırmayı amaçlarken; diğeri, işletmenin kazançlılık durumu ile pazardaki durumunu geliştirip sağlamlaştırmayı amaçlamaktadır (Weber, 1995: 149). Ancak kazanç sağlayıcı etkinlik de, kazanç amaçlı işletme de “kazanç getirici çalışma”dır ve Weber’in deyişiyle “bu bakımdan bir memur ya da işçi ile bir işletme sahibi aynı kesime girer” (Weber, 1995: 151-152).

Görüldüğü üzere Weber’e göre, mülk sahipliği ya da mülkiyetle, kazanç arasında herhangi bir ilişki kurulmuş değildir. Zira Weber’e göre mülkiyet bir “fırsat durumu”dur ve ekonomik etkinlikle değil, “kalıtım yoluyla özgülenmekte”dir (Weber, 1995: 78). Öte yandan, toplumsal işbölümünün türlerini sınıflandırırken kullandığı ölçütlerden biri değişik işlerin karşılığında elde edilen ekonomik kazançların özgülenme

biçimidir (Weber, 1995: 192). Ekonomik etkinlikler alanında Weberci bir tabakalaşma analizinin ölçütleri burada aranmalıdır. Buna göre;

- Tabakalaşma, toplumsal işbölümünün sonucudur.
- Toplumsal işbölümü, kazançların özgülüne göre sınıflandırılabilir.
- Bu sınıflandırma içinse karşımıza üç ölçüt çıkar:
  - Emeği denetleyip kullanma olanakları
  - Maddi üretim araçlarının tahsisi
  - Yönetmel işlevler yoluyla kazanç olanakları

Bu noktadan hareketle Weber, her üç ölçüt çerçevesinde ayrı ayrı ortaya çıkabilecek farklı olasılıklara göre, iktisadi yapının özelliklerine bağlı bir sınıflandırma yapar.¹ Burada vurgulanması gereken, “fabrika (yapımevi)” dediği özel üretim birimini kapitalist ekonomiye özgü bir öge olarak görmesi ve bundan söz edebilmek için, tek başına işliğin ve üretim araçlarının işçileri çalıştıran tek bir bireye ait olmasını yeterli kabul etmemesidir. Bu noktada Weber, Marx’tan da öte bir “emek süreci” kıstası kabul eder. Weber’e göre, böyle bir işliğe yapımevi denilebilmesi için ayrıca “işliğin içyapısında mekanik gücün, makinelerin ve işlevler arasında iyice işlenmiş bir ayrımlaşma ve birleştirmenin bulunması zorunludur” (Weber, 1995: 207).

Son tahlilde kapitalist ekonomide, bireysel işçinin üretim araçlarından yoksun kılınmasını veri olarak kabul eder ve bunun gerekçelerini açıklar. Söz konusu gerekçeler, teknik etkenler ve ekonomik nedenler altında ele alınır. Teknik etkenler; birçok işçinin aynı anda çalışmasının gerekmesi, güç (enerji) kaynağını ussal değerlendirme zorunluluğu, iş sürecinin ussal örgütlenişi, büyük çaplı çalışma

---

¹ Çalışmanın bu kısmında, doğrudan atıf vermese de Weber’in Marx’ı okuduğu anlaşılır. Muhtemeldir ki, Marx da Weber’i okuma şansına sahip olsa, en azından bu kısım için karşı çıkacağı pek az şey olurdu.

süreçlerinin eşgüdüm gerekliliği, standartlaşmanın üretim araçları/hammaddeler üzerinde denetimi ve emeğin katı disiplin altına alınmasını gerektirmesidir (Weber, 1995: 210). Ekonomik nedenler ise yüksek ekonomik ussallık, kredi olanakları ile pazar ve toplumdaki erk yapısıdır (Weber, 1995: 211-212).

1.2.2. “Sınıf mı statü mü?”; “sınıf mücadelesi mi bürokrasi mi?” ve “işçileşme mi teknisyenleşme mi?”

Öte yandan, bilindiği üzere Marx’ın aksine Weber’de “sınıf”, tabakalaşmanın tek ve belirleyici kıstası da değildir. Şerif Mardin’in ifadesiyle “[Sınıf] topluluk içinde belirebilecek birkaç grup tipinin yalnız biridir. Weber’e göre sınıf, ‘pazar şansları’na göre kümeleşen bir gruptur. Bunun yanında ‘siyasi güce sahip olma’nın kümeleştirdiği gruplar vardır. Bunların küme esası ‘statü’dür” (Mardin, 1987: xv). Sınıf, tabakalaşmanın tek ve belirleyici kıstası olmamakla, sınıf mücadelesi de, tarihsel dinamik olmaktan çıkar. “Weber, rasyonel bürokrasi kavramını Marx’ın sınıf mücadelesi kavramının karşısına diker” (Gerth ve Mills, 1987: 50). Zira Weber’e göre, kapitalizm rasyonalitedir. Yani verimlilik, hesaplama, düzenlilik, süreklilik vb. kavramlar, ancak rasyonel bir yönetimle mümkündür ve bu anlamda rasyonel bir yönetim, her bir işlevin yerine getirilebilmesi için uzmanlık sahibi teknisyenleri ve “önceden belirlenmiş ve zamanlanmış kanallar içinde özel bir kariyerin başarılması için gerekli vasıflara sahip ‘profesyonel’”leri gerektirir (Gerth ve Mills, 1987: 50). Kapitalistleşme süreci, bürokratikleşme süreci iken; bürokratikleşme süreci de, teknisyenleşme ve profesyonelleşme sürecidir.

Böylece, siyasal/ toplumsal olanla ekonomik olanı birbirinden ayırma iddiasındaki Weber’in toplum analizinde kritik dönemece gelinir. Weber’e göre toplumsal düzen denilen şey “toplumsal onur”un toplumdaki tipik gruplar arasında dağılma biçimidir (Weber, 1987: 177). Dolayısıyla, ekonomik çıkarlar hatta yalnızca “piyasa” ile bağlantılı olan ekonomik çıkar çerçevesinde ortaya çıkan “sınıf”, sosyal bir topluluk değildir (Weber, 1987: 177 ve 178). Sınıf ekonomik alandaki hatta yalnızca piyasadaki tabakaların adıdır. Böylece Weber’e göre, piyasanın dışına çıktığında artık sınıf yoktur.

Öte yandan Weber, sınıfı ekonomik çıkar etrafında tanımlarken, ortak bir “sınıf çıkarı” kavramını da problemlili bulur. Zira ona göre, tekil işçi için, işin mahiyetinden kaynaklanan farklı çıkarlar da söz konusu olabilecektir (Weber, 1987: 179). Bu aslında, Marx’ta sınıf içi çelişkiler diye tespit edilen noktadadır ve Marx bunu sınıfsallığı dışlayan değil, sınıfı bölen bir unsur olarak ele almaktadır. Zaten Alman İdeolojisi’nde Marx, sınıfı tek tek bireylerin bir araya gelmelerinin değil, üretici güçlerin üretim süreci içerisinde bir başka sınıfla karşı karşıya gelmelerinin ortaya çıkardığını ileri sürmektedir (Marx ve Engels, 1999: 98).

Weber, ortak bir sınıf çıkarından söz etmenin zorluğundan yola çıkarak, “yaşam olanakları arasındaki fark ne denli büyük olursa olsun, bu olgu tek başına, tüm deneyimlerinde gösterdiği gibi ‘sınıf eylemi’ne yol açmaz” demektedir (1987: 180). “Sınıf farklılığı” anlamında kullanıldığını anladığımız “yaşam olanakları arasındaki çelişkiler” ise ya mülkiyet dağılımının ya da ekonomik düzenin yapısının sonucudur. Ona göre tekil işçiler ancak, yaşam olanaklarındaki eksikliğin bu ikisinden birinden kaynaklandığını kavrarlarsa, buna “rasyonel olarak” karşı çıkabilirler.

Sınıflar piyasada belirlenirler ancak “işçinin ve girişimcinin sınıf konumunu doğrudan belirleyen” üç toplu etkinlik söz konusudur (Weber, 1987: 181):

- İşgücü piyasası
- Meta piyasası
- Kapitalist işletme

Böylece sınıf konumunun, Marx’ta olduğu gibi uzlaşmaz bir çelişki değil, piyasadaki bir alışveriş ilişkisi gibi ele alındığı görülmektedir. Ancak burada, Weber’in, mülk sahibi tarafın –fırsatlar açısından- avantajlı olduğunu daha evvel kabul ettiği de belirtilmelidir.

Sınıf mücadelesinin dinamikleri farklı dönemlerde değişkenlik göstermiştir. Weber’e göre sınıf mücadelesinin üç temel dinamiği olagelmiştir: Başlangıçta sınıf mücadelesi “sınıf konumları”na dayalıdır. Kölelik ayaklanmalarında görüldüğü üzere... Zaman içerisinde sınıf mücadelesi meta piyasasındaki mücadele şeklini almıştır. Özellikle kıtlık dönemlerinde ekmek alabilme mücadelesi örneklerinde görüldüğü

gibi... Nihayet bugün, sınıf mücadelesi, emeğin fiyatının belirlenmesini esas alan bir işgücü piyasası savaşıdır (Weber, 1987: 181).

Statü grupları, piyasanın halis görünümünü bozan dağınık “sosyal topluluklar”dır. Böylece ekonomik alanda belirlenen “sınıf konumu”nun yanında (belki de ona karşıt) bir de “statü konumu”ndan söz edilmektedir. Yani kişinin piyasadaki rolü ve işlevi yani “konumu” başka bir şeydir; toplumsal yaşamdaki rolü ve işlevi yani “konumu” başka bir şey... Kuşkusuz bu ikisi birbiriyle ilişkili olabileceği gibi birbiriyle çelişen nitelikler de taşıyabileceklerdir. Weber şu cümleyi kullanır: “Mülkiyet kendi başına bir statü ölçüsü olarak görülmeyebilir ama uzun vadede hiç şaşmadan bu işlevi görür” (1987: 182). Ancak Weber, hem mülk sahiplerinin hem de mülksüzlerin aynı statü grubunun mensupları olabileceklerini de kabul eder:

Salt ekonomik varlık ve çıplak ekonomik güç, sahiplerine, belli bir hayat tarzının sağladığı aynı onuru sağlasaydı, statü düzeni temelinden sarsılırdı. Statü onurunun eşit olduğu durumlarda, mülkiyet yalnızca ek bir güç verir, bu her zaman itiraf edilmese de (Weber, 1987: 187).

“Statü konumları”, toplumsal onur kıstas alınarak belirlenir. Bu onur, topluluğun paylaştığı herhangi bir nitelikle ilgili olabilir (Weber, 1987: 182). Örneğin belli bir hayat tarzına sahip olma, bazı özel giysileri giyebilme ayrıcalığı, silah taşıma tekeli gibi hususlar, onura ilişkin ayrıcalıklar arasında sayılabilir (Weber, 1987: 186). Böylece statü konumu, kapsamadıkları açısından dışlayıcı bir özellik taşırlar.

Bu çalışma için de önem taşıyacak şekilde Weber açıkça, “meslek grupları”nı da statü grubu olarak kabul eder. Zira meslek sahipleri, toplumsal onurlarını ancak belirli bir hayat tarzına dayandırabilmektedirler (1987: 189).

Nihayet Weber mülkiyetin ve mal dağılımının temelleri görece istikrarlı olduğu sürece statüye dayalı bir tabakalaşmanın yeğleneceğini; teknolojik gelişme ve ekonomik dönüşümün, statü tabakalaşmasını tehdit ederek, sınıf tabakalaşmasını ön plana çıkardığını vurgular. Ona göre, çıplak sınıf tabakalaşmasının daha önemli olduğu

dönemler ve ülkeler şaşmaz biçimde teknik ve ekonomik dönüşümlerin gerçekleştiği dönemler ve yerlerdir (1987: 189).

1.2.3. Değerlendirmeler

Anglo-Sakson geleneğin okyanus ötesi kısmında Weber, Marx'ın alternatifi olarak ele alınır ve statü kavramı, Marx'ın sınıfının karşısına yerleştirilir. Geleneğin Avrupa kanadında Weber, Marx'ı tamamlar nitelikte ele alınır. Keza Kıta Avrupası sosyolojisinin karakterini de Marksist ve Weberci sosyolojiler arasındaki tarihsel ilişki şekillendirmektedir. Buna göre Weber sosyolojisi, Marksizm'e ve Marksist sosyolojiye bir yanıt olarak görülür (Turner, 1996: xiv).

Weber'in kendi yapıtlarından çıkarılan tabakalaşma kuramına bakıldığında ise Marx'ı reddetmeyen hatta yer yer kapsayıp, ileri bile götüren bir kuramla karşı karşıya olduğu görülür. Bu aynı zamanda yer yer, Weber'e belki de gereğinden fazla önem verilmesine de neden olur. Zira bu saptamadan yola çıkarak Weber varken, artık Marx'a gerek olmadığını ileri sürenler çıkabilir.

Ancak dikkat edilmelidir ki, Weber emeğin üretim araçlarından soyutlanışını “bireysel işçi” özelinde ele alarak anlatır. Bu kuşkusuz bir tür demagojidir; zira teknik etkenler geçerli olmasına rağmen, “bireysel sermayedar” pekâlâ üretim araçlarının sahibi olabilmektedir. Ayrıca göze çarpan, Weber'in bu durumu haklı göstermeye çalıştığıdır. Bunun için teknik etkenler, ekonomik nedenler bulur. Kapitalist özgülmenin neden kolay olduğunu anlatır. Üstelik özenle birbirinden ayırmaya çalıştığı siyasal ve ekonomik alanları birbirine karıştırma pahasına... Zira işçinin üretim araçlarından yoksun bırakılmasının –üstelik ekonomik- nedenlerinden biri de toplumdaki erk yapısıdır. Oysa daha evvel, erki ve güç kullanımını ekonomik alanın dışında, siyasal alana özgü kavramlar olarak kabul etmiştir. Nihayet işçinin üretim araçlarından yoksun bırakılmasının nedenlerini sayarken son maddede “emeğin ve üretim araçlarının sahiplenilmesi sıkı düzen için en elverişli koşulları yaratmaktadır” bile der.

Weber'in aynı Marx'ta olduğu gibi çelişkiler de içerdiği görülen kuramı ancak, tabakalaşma açısından yaptığı katkılar ortaya konularak değerlendirilebilir.

Weber'in, sınıf kültürü çalışmalarına yaptığı katkı üç başlık altında özetlenebilir:

İlk olarak, çoğulcu (dolayısıyla da kutuplaşmamış) sınıf nosyonunu geliştirmiştir. Bu yaklaşım, çağdaş araştırmacıların dikkatlerini işçi sınıfı içi farklılaşmalara yöneltmelerine ve farklılıkları ayrı sınıf tiplerine şeklinde formüle etmelerine dayanak teşkil etmiştir.

İkinci olarak sınıf bilinci ve sınıf mücadelesini sınıf konumundan bağımsızlaştırmıştır. Böylece çağdaş emek çalışmalarını meşgul eden temel bir sorunun hazırlayıcısı olmuştur. Bu, Bulmer'in formülü ile '... birey ve grupların nesnel toplumsal koşulları ile, birey ya da gruplarca mevcut koşulların öznel algılanışı arasındaki ilişki' sorusudur.

Üçüncü olarak sınıf ve statü konumlarını, tabakalaşmanın iki ayrı boyutu olarak değil de, ilki geçici, ikincisi kalıcı olmak üzere, örtüşme ya da kesişme noktalarına sahip toplumsal konumlar şeklinde resmetmiş ve böylece çağdaş araştırmacıların işçi topluluklarında statü grubu özellikleri aramalarına açık kapı bırakmıştır. Bir anlamda, statü kavramsallaştırmasında devreye giren kültür teması bu yolla işçi çalışmalarına sorunsuz bir şekilde aktarılabilmıştır (Özğür, 2005: 54).

Bu çalışmaya ilişkin Weber'den yapılabilecek en önemli çıkarım ise şu cümlede saklı görünüyor: "Sınıf tabakalaşması, üretim ve mülkiyet ilişkilerine; statü tabakalaşması ise özel hayat tarzlarının temsil ettiği tüketim biçimlerine göre belirlenir" (Weber, 1987: 188).

2. 20. Yüzyılda Sınıf Tartışması

2.1. Marksist Sınıf Çözümlemesine Yönelik Eleştiriler

Marx ve Weber'in kuramlarına ilişkin değerlendirmeden anlaşılacağı üzere, toplum çözümlemesinin merkezine sınıfı yerleştiren Marx'tır. Oysa 20. yüzyıl boyunca yaşanan toplumsal gelişme ve değişmelerin Marx'ın kuramını doğrulayıp doğrulamadığı tartışmalıdır. Çok sayıda sosyolog, yazar ve kuramcı yaşanan gelişmelerin Marx'ı yanlışladığı iddiasındadır. Bu saptama peşi sıra, 20. yüzyıl toplumsal tabakalaşma kuramları açısından Marksizm'e yönelik eleştirileri taşır. Aşağıda, orta sınıf tartışmalarına ilişkin Marksistler'in bulmaya çalıştıkları yanıtlara geçmeden evvel, bu eleştirileri göz önüne almak anlamlı olacaktır.

Esasen Marx eleştirisini Weber'le başlatmak mümkündür. Ancak Weber yukarıda Marx ile aynı düzlemde ayrı bir başlık olarak ele alındığı için, Weber'de Marx eleştirisine burada değinmeye gerek yoktur. Ancak bu anımsatma bize, Marksist çözümlemelerin eleştirilerinin kaynağının neresi olduğunu göstermesi bakımından anlamlıdır. Nitekim Giddens da "Alman sosyolojisinde Marks'ın işe yarar bir eleştirisini yapmak için Max Weber'le başlayan ve sonra Gelger, Renner ve Dahrendorf'la devam eden bir dizi girişimde bulunulmuştur" demektedir (1999: 49).

Kuşkusuz Weber'le başlayan gelenek açısından Marx'a yönelik en temel eleştiri Marksizm'in sınıfsal ve ekonomik "indirgemecilik"² olmakla itham edilen tavrıdır. Bununla, Marx'ın toplumsal çözümlemesinin temelini "son tahlilde" ekonomik yapıdaki üretim ilişkilerine dayandırması ve sınıf meselesini de bu üretim ilişkileri içerisinde, dolayısıyla ekonomik yapıda ele almaya çalışmasıdır. "Marks, 'sınıfı' salt ekonomik bir olgu olarak ele almış ve dahası sınıf çatışmasını, maddî menfaat çarpışmasının bir tür

---

² "İndirgemecilik" ithamının buradaki atfın yapıldığı Giddens tarafından –en azından siyasal çözümleme söz konusu olduğunda- aynen sahiplenilmediğini göstermek bakımında yazarın bir başka çalışmasındaki şu ifadeye de dikkat çekilmelidir: "Sınıf kavramı, Marx tarafından özel mülkiyet hakkının yarattığı özel çıkar biçimlerine işaret etmek için kullanıldı. Bu sıfatla, her ne kadar Marx'ın kendisi indirgeyici bir biçimde sınıfsal egemenliğin siyasal gücün kaynağı olduğunu varsayma eğiliminde olmasa da, toplumdaki bu egemenlik biçimi diğer yapısal güç kaynaklarından kolaylıkla ayırt edilebilir" (Giddens, 2000a: 115).

‘kaçınılamaz’ sonucu olarak görmüştür” (Giddens, 1999: 49). Böylece, toplumsal formasyon düzeyinde, sınıfsal yapıdan görece özerkleşerek ortaya çıkan çıkar çatışmalarını ve bölünmeleri açıklayabilme kapasitesini yitirmektedir. Bir diğer deyişle, mülk sahibi sınıflara mensup olmadığı halde, sahip olduğu “pazar” avantajları nedeniyle (teknik bilgi, uzmanlık ya da piyasaya sunulabilir durumdaki her türlü beceri gibi), maddi çıkarlarını geleneksel işçi sınıfı ile ortak görmeyen bir katmanın var olduğu bilinmektedir. Üstelik bu durum, pek çok durumda, üretim alanındaki ilişkiler ile değil, özellikle tüketim alanındaki “hayat tarzları” ile ifade olunan “statü” kavramı ile açıklanmaya daha elverişlidir. Böylece Marx’a yönelik Weberci eleştirinin ikinci önemli odağını sınıf ve statü farklılığı oluşturur.

Giddens bu iki eleştiriyi özetle şu şekilde ifade eder:

Birincisi ‘politik’i, ikincil ya da türevsel görmekle bu teoremi sosyal örgütlenmenin kendi içyapısındaki ‘ekonomik’ ilişkilerin önemini çok fazla abartır; ikincisi, doğrudan sınıf ilişkilerine bağımlı olmayan süreçler boyunca grup oluşumunun temeli olarak statü ilişkilerinin tarihte oynadığı rolü tanımlamada başarısız olur (1999: 61-62).

Ekonomik ilişkilerin önemini abartmanın yarattığı önemli bir sonuç, “sömürü”nün değerlendirilmesinde ortaya çıkar. Zira Marx ve Marksistler açısından sömürü, emeğin yarattığı artı-değere el konulması şeklinde ortaya çıkmaktadır ve sınıfsal antagonistik çıkar çatışmasının özünü bu kavram oluşturmaktadır. Marx sömürü kavramını tarihsel gelişim içerisindeki sınıflı toplumların tamamına uygulamakta ve kaynağını üretim araçlarının sahipliğine dayandırmaktadır. Oysa Giddens, sınıflı toplumlarla sınıflara bölünmüş toplumları birbirinden ayırarak, kapitalizmde olduğu gibi sınıflı toplumlarda artı-değere el konulmasını ekonomik baskı temelinde ele almaktadır (Giddens, 2000a: 120). Marx’ın üretim araçlarının mülkiyeti ya da sahipliği temeline dayandırdığı sınıf çatışması ilişkileri yerine Dahrendorf’un önerisi ise “hükmetme ve hükmedilmenin ortaya çıkarttığı otorite ilişkileri”dir (Poloma, 1993: 118).

Dahrendorf da aynı Marx gibi, toplumsal çözümleme açısından çatışmacı perspektife sahiptir. Öte yandan, Dahrendorf çatışan “sınıflar” yerine “çatışan gruplar” (1968: 201vd.) demeyi tercih ettiği tabakaların birbirinden ayrılmasının temelinde güç ve otorite kullanımı olanağının kimin elinde bulunduğu yatmaktadır (Dahrendorf, 1968: 165). Dolayısıyla Dahrendorf’a göre, “[ç]ağdaş sanayi toplumunda üretim araçlarının sahibi olmak, meşru kontrole sahip olmak kadar önemli değildir” (Poloma, 1993: 119).

Dahrendorf, Marx’ın tarih felsefesinin, sosyolojik sınıf teorisi ile doğrudan bağlantılı olmadığı (1968: 29), hatta sınıf kavramının Marx’ın tarih felsefesi için zorunlu bir unsur olmadığı (30) iddiasındadır. Üstelik Marx’ın çözümlemesinin üretim ve üretim ilişkileri alanını kapsadığını kendisi söylemektedir. Oysa bu çözümleme ancak sanayi toplumuna ilişkin ilişkilere göndermede bulunmaktadır (Dahrendorf, 1968: 242). Sınıfı ortaya çıkaran ölçütler (mülkiyet, otorite vb. gibi) geçerli kabul edilse bile, kapitalist toplumda endüstriyel³ ve siyasal çatışmalar birbirine eklenir. Bir başka deyişle, sanayide egemen olan grup, devletin idaresinde de egemendir (Dahrendorf, 1968: 243).

“Post endüstriyel”, “post kapitalist” ya da “ileri endüstriyel” toplumlarda bir işletme içerisindeki otoritenin şekli, kullanımı ve kullanıcıları değişmektedir. Sözü edilen otorite, bir ya da birkaç kişi tarafından öylesine kullanılamaz. Çok daha karmaşık bir otorite kullananlar ve kullanmayanlar sistemi söz konusudur (Dahrendorf, 1968: 255). Bu dönemde, verdikleri hizmet üretimin kaçınılmaz bir parçası olan ve “personel (“*staff*”))” olarak adlandırılan mühendis, kimyager, avukat ve psikologların oluşturduğu bir grup söz konusudur –ki, otorite kullanımındaki karmaşık yapı nedeniyle, Dahrendorf’a göre, sınıfsal konumları tartışmalıdır (Dahrendorf, 1968: 255). Üstelik endüstriyel toplumsa son derece sınırlı olan bu “personel”in sayısı, “post-endüstriyel” toplumda giderek çeşitlenmekte ve artmaktadır. Ücretli emek kapsamındaki bu personel otorite kullanımına ortak olmakta mıdır? Dahrendorf’a göre, bir kere endüstriyel alanda otorite kullanımı eskisi ile aynı anlama gelmez. Buyrukların

---

³ Dahrendorf “üretim alanındaki” ya da “ekonomik” demek yerine endüstriyel demeyi tercih ediyor.

çok daha yumuşamış olduğu iddia edilebilecektir. Ayrıca otorite kullanımı da, deyim yerindeyse, “demokratikleşmek”tedir (Dahrendorf, 1968: 257 vd). Sendikal örgütler, toplu görüşme ve işyeri yönetimine katılmayı öngören düzenlemeler bunun örnekleridir. Nihayet, post endüstriyel toplumda, endüstriyel alandaki çatışma, siyasal alana birebir yansımamaktadır. Dahrendorf’un deyimleriyle, endüstriyel alan “kurumsal olarak yalıtıktır” (1968: 268).

Dahrendorf’taki endüstriyel toplum vurgusuna, Raymond Aron’da da rastlanır. Aron, Marx’ın çözümlemesini, kapitalist toplumla sınırlı olması nedeniyle eleştirir. Zira ona göre, Marx’ın kapitalist topluma özgülediği sonuçlar, esasen sanayi toplumlarına özgüdür ve sosyalist toplumlar da bu kapsam içerisindedir:

Asya’dan Avrupa’ya bakıldığı zaman, Avrupa’nın batı dünyası ve sovyet dünyası olarak temelde ikiye bölünmüş ayrı cinsten iki dünyayı oluşturmadığı, aksine tek bir dünyadan ibaret sanayi medeniyetini ortaya çıkardığı müşahade edilir. Gerek sovyet toplumları, gerekse kapitalist toplumları aynı cinsten oluşan iki çeşittir (Aron, 1978: 43).

Aron’a göre sanayi toplumunda, 1) işletme aileden tümüyle ayrılmıştır, 2) özgün bir işbölüm modelini barındırmaktadır ve bu yalnızca toplumdaki farklı kesimler arasındaki işbölümünü değil, işletme içindeki teknolojik işbölümünü de kapsamaktadır, 3) sermaye birikimi söz konusudur, 4) rasyonel muhasebe ortaya çıkmıştır ve 5) çok sayıda işçi, işletme içerisinde birlikte çalışmaktadır (Aron, 1978: 77-79).

Aron, sanayi toplumunun bir türü olan kapitalist sisteme eleştirileri sömürü ve gayri ahlâkîlik başlıkları altında topladıktan sonra, sömürünün artık değerden ortaya çıktığını saptar (1978: 90). Ancak ona göre, artık değer çağdaş bir ekonominin gereğidir ve bireysel sermaye sahibi tarafından yeniden yatırıma yönlendirilmek üzere elde edilmesi, harcanma riski dışında, hiçbir mahsur içermez (Aron, 1978: 91). Buradan hareketle kapitalist toplum açısından işçi sınıfının ne olduğunu şu üç kıstas belirlemektedir: “Mülkiyet açısından aynı durum, aynı cins iş ve aynı gelir” (Aron, 1992: 110). Başka hiçbir toplumsal sınıfta, bu ölçütlerin hepsi birlikte, bu açıklıkta bir arada bulunmamaktadır. Bu son saptama orta sınıflar açısından da geçerlidir. Aron,

sosyologların şu grupları orta sınıf içerisine soktuklarını ifade eder: Küçük tacirler veya sanayiciler, serbest meslek sahipleri –ki, bir kısmı ücretlidir, bir kısmı değildir- ve sanayi kadrosu (Aron, 1992: 111). Öte yandan, kendisinin “proleterleştirme” kavramı yerine tercih ettiği “ücretlendirme” kavramı ile ifade ettiği eğilimi de saptar. Buna göre, “topyekun işgücü içinde ücretli nisbetinin artışı, bağımsız çalışanlar yüzdesinin ise azalışını” görmektedir (Aron, 1992: 209). Ancak bu ücretlendirme yani ücretli emeğin oranının artması olgusu, Marx’ın öngördüğünün aksine, işçi sınıfının türdeşleşmesini beraberinde getirmemektedir. “[H]atta temayül çok defa bunun aksinedir. Kalitesiz işçi ile teknisyene yakın olan ustabaşı arasındaki mesafe bugün eskisinden daha fazladır” (Aron, 1992: 213). Tom Bottomore, bir başka sosyolog T. H. Marshall’ın 1960’lardaki makalesini 2000’lerde yeniden değerlendirmek, belki de tamamlamak üzere kaleme aldığı yazısında aynı sonuca “[b]ugün açıkça görülüyor ki, orta-sınıf ile işçi sınıfı arasında büyük farklılıklar vardır. Artık orta-sınıf toplumun geniş kesimini kapsadığından, bu kavram işçi sınıfı ile ilişkisi çerçevesinde sadece sınırlı bir şekilde kullanılabilir” (Bottomore, 2000: 114) diyerek varmaktadır.

Ücretli emek tarafından yapılmaya devam edilse de, yapılan işlerin çeşitlenmesi, Marksizm’e yönelen en temel eleştirilerden birisidir. Gorz, bu durumu, “sosyalizm tarihsel öznesini kaybetti” diyerek tarif etmektedir (Gorz, 1993: 7). Bunu söylerken, “1961-1988 arasında sanayi işçi sınıfının gerçek sayısı İngiltere’de %44, Fransa’da %30, İsviçre’de %24, Batı Almanya’da %18 oranında azaldı. Bir çok Avrupa ülkesinde, on iki yıl içinde (1975-1986), bütün sanayi işçilerinin üçte biri ya da hatta yarısı ortadan kalktı” (Gorz, 1993: 7) saptamasından hareket etmektedir. Oysa yine Gorz’a göre aynı dönemde “genellikle yarım günlük ve/veya geçici, düşük oranda kalifiye, mesleki evrim şansı olmayan ve sosyalist doktrinlerde çalışmanın ve çalışanların özünü ve değerini oluşturan şeyle ilişkisi olmayan işler” ortaya çıkmıştır (1993: 8). Böylece hem çalışılan işin niteliği, hem bu işlerde çalışma şekli hem de çalışanlar ve çalışma biçimleri değişmiştir.

Gorz, verimlilik, ekonomik rasyonellik vb. gibi kavramların, insanlığı çalışmak zorunda olmaktan kurtaracak kadar büyük bir zenginlik ürettiğini ileri sürmektedir. Buna göre,

Avrupa'nın kapitalist ülkelerinin bütününde, günümüzde, otuz beş yıl öncesinden dörtte üç daha fazla zenginlik üretilmektedir. Ama üç kattan fazla artan bu üretim, üç kat daha fazla çalışma saati gerektirmemektedir. Çok daha az oranda bir çalışma gereklidir. Federal Almanya Cumhuriyeti'nde, 1955'ten bu yana toplam çalışma hacmi %30 azaldı. Fransa'da otuz yılda %15, altı yıl içinde %10 azaldı. Bu üretkenlik kazanımlarının sonuçları, Jacques Delors tarafından şöyle özetlendi: 1946 yılında, yirmi yaşındaki bir ücretli uyanık geçen hayatının üçte birini işte geçirmek zorundaydı; 1975'te sadece dörtte birini; bugün, beşte birinden azını” (Gorz, 1993: 37).

Böylece, çalışmanın, işin ve mesleğin önemini kaybettiği sonucuna ulaşır. Çalışanların çalışmalarıyla özdeşleşmesi neredeyse imkânsız hale gelmiştir (Gorz, 1993: 38). Öte yandan, çok sayıda kurlsız ya da atipik işler ortaya çıkmıştır ve bunlara genelde hizmet sektöründe rastlanmaktadır. O kadar ki, sanayi toplumunun yerini “hizmet toplumu”nun aldığı söylenmektedir (Gorz, 1993: 41). Esasen Daniel Bell ile başlayan bu saptamayı yapan ve buradan sınıfların ortadan kalktığını ya da en azından belirsizleştiği ileri süren çok sayıda isim bulmak mümkündür (Bkz. Bell, 1999; Williams, 1989: 86 vd.).

Gorz, işleriyle özdeşleşmemiş ve genelde atipik işlerde, belirsiz süreli çalışan bu kişileri “emekçi olmayanların sınıf olmayan sınıfı” olarak adlandırmaktadır (1993: 110). Böylece üretim ilişkileri alanında belirlenen top yekun, antagonistik sınıflar ve bunların çatışmaları yerine, “yeni özgürlükler, evrensel özü olan yeni haklar elde edilmesi” (Gorz, 1993: 112) önemli hale gelir.

Haklar elde etmek ya da savunmak için harekete geçen insanlar ne koalisyonlar, ne de ittifaklar kurar: Kendilerine güzel gelen bir ortaklık için hareket ederler; hareketin birliğini oluşturan budur: kadın hareketinin, ırkçılığa karşı hareketin, sağlıklı bir yaşam ortamı için oluşturulan hareketin durumu budur. Çalışma süresindeki indirim için mücadele de aynı tarzda, biçimleri elbette çok farklı olabilen ama içeriği herkes için aynı olan haklar

ve özgürlükler toplamı için mücadele olarak ele alınabilir: Bu ortak içerik, her yaşta sadece ‘iş değiştirmek’ değil, öğrenim ve eğitim hakkı; çocuklarını eğitime, militan ya da kamusal faaliyetlerde bulunma, hasta ya da ölmekte olan bir dostun yanında kalma, vs. gibi haklardır (Gorz, 1993: 112).

Görüldüğü üzere Gorz, sınıfların yok olduğunu değil, önemlerini yitirdiklerini; bunların yitirdikleri önemi ise neredeyse “estetik” (“kendilerine *güzel* gelen bir ortaklık”) nitelikli, hak hareketlerinin kazandığını, söz gelimi çalışma sürelerinin kısaltılması gibi üretim ilişkileri temelli bir mücadelenin de, uzlaşmaz çelişkilerden kaynaklı bir ölüm-kalım mücadelesi gibi değil, aynı diğer hak mücadeleleri gibi hak temelli yapılabileceğini ileri sürmektedir.

Özellikle 80’lerle birlikte, literatürde ağırlık kazanan yaklaşımın bu yönde olduğu ise açıktır.

2.2. Orta Sınıfı Yeniden Tanımlamak

Orta ya da ara sınıflar tartışması esasen, Marksist gelenek açısından uzlaşmaz çelişki içerisindeki iki sınıfın, özellikle de işçi sınıfının kapsamı, Weberci gelenek açısından ise “sınıf konumu” ile çelişen “statü konumları” tartışmasıdır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere, Marx’ın toplum şeması iki sınıfın karşıtlığı üzerine kurulmuştur. Kapitalizmde bu iki sınıf, maddi toplumsal analiz düzeyinde (örneğin Komünist Manifesto’da) “burjuvazi ve proletarya”; üst soyutlama düzeyinde bir analizin söz konusu olduğu durumlarda ise (örneğin Kapital’de) “sermaye ve emek” olarak tespit edilir. Oysa gerçek yaşamda ve somut üretim ilişkileri düzeyinde sınıfsal konumlar her zaman böylesi bir “safılık” içerisinde ortaya çıkmaz. Keza uzun vadede sınıf ve statü konumlarının paralellik göstereceğini saptayan Weber geleneği için de, bu paralelliğin henüz görünür olmadığı durumlarda, sınıf ve statü konumları arasındaki çelişkinin adlandırılması gerekir.

Yukarıdaki kısa özetten de anlaşılacağı üzere, Marx’ın aksine Weber’in kendi kuramı doğrudan, söz konusu çelişkiyi “anlamlandırma” konusunda

değerlendirmeler içerdiği gibi, büyük bir olanak da sağlamaktadır. Şu durumda, orta ya da ara sınıflara ilişkin kuramların Marksist geleneğin yazarlarınca ortaya konulması şaşırtıcı değildir; zira Marx'ın kendi kuramı bu konuda yeterince açık değildir. Öte yandan bu konuda yazan Marksist kuramcılarının, genellikle kendi aralarında uzlaşamamaları zaman zamansa Marksist gelenekten uzaklaşmakla itham edilmeleri de şaşırtıcı olmamalıdır.

İşçi sınıfının kapsamı konusunda Marksistler arasında en genel çizgileriyle dört ayrı yaklaşımın bulunduğu söylenebilir. İlki, işçi sınıfını üretken emekle sınırlama eğilimi içinde olan yaklaşımlardır (bunların başında Poulantzas gelir). İkinci grup, bu kadar dar bir işçi sınıfı tanımının günümüz emek süreçleri içinde gözlenen proleterleşme eğilimleri ile tutarlı olmadığı düşüncesini taşıyan ve ister büroda ister kamuda olsun, düşük düzeyde ve rutin işler yapan beyaz yakalıların hepsinin işçi sayılması gerektiğini öne süren yazarlardan oluşur. Bu yaklaşım, işçiyi genellikle proleterleşme eşiğini aşmış olma koşuluna dayandırır (Braverman, Wright, Szymanski). Üçüncü grupta yer alan yazarlar, büro çalışanları ve beyaz yakalılar ile idari kadrolarda çalışanların büyük bölümünü “yeni orta sınıf” içinde değerlendirenlerdir (Carchedi, Callinicos). Bunlar karşısında son olarak tüm ücretlileri işçi sınıfı kapsamı içinde değerlendiren geleneksel yaklaşımlardan (Mandel, Friedman) söz edilebilir (Öngen, 1996: 193).

Bu kapsamda, orta ve ara sınıflar tartışmaları, gerek işçi sınıfının kapsamı, gerekse sınıf ve statü konuları ilişkisi anlamında, yukarıdaki paragrafta dile getirilen sınıflandırma da kısmen dikkate alınarak, şu kuramcılar çerçevesinde ele alınacaktır: Nicos Poulantzas, Harry Braverman, Guglielmo Carchedi ve Eric Olin Wright.

2.2.1. Nicos Poulantzas

Poulantzas, üretim biçiminin *ekonomik indirgemeci* bir yaklaşımla ele alınmasından muzdariptir. Zira ona göre üretim biçimi, salt -ekonomik düzey olarak da

adlandırılan- üretim ilişkilerini değil, birçok kerte ve düzey olarak (politik ya da ideolojik gibi) ortaya çıkan farklı yapı ve uygulamaların özgül bir bileşimidir (Poulantzas, 1992: 7). Bir toplumsal bütünü yapısının ekonomi tarafından belirlenmesi, ekonominin yapıda her zaman egemen rol oynadığı anlamına gelmez. Ekonomi, egemen yapının oluşturduğu bütünlük içerisinde, herhangi bir başka düzeye (politikaya, ideolojiye vb.) egemen bir rol yüklemiş olabilir. Örneğin, feodalite ya da feodal üretim biçiminde, dinsel örtü altındaki ideoloji, egemen rol oynamaktadır ve ideolojinin egemen rol oynaması ekonomik belirlenimlidir (Poulantzas, 1992: 8).

Poulantzas'a göre bir üretim biçimini diğerlerinden ayıran, söz konusu üretimin biçiminin düzeylerinin oluşturduğu özgün eklemleme biçimidir –ki, bunu da “üretim biçiminin *matrisi*” olarak adlandırır (Poulantzas, 1992: 8). Ekonominin son kerteadaki belirleyiciliği, bir üretim biçiminin matrisini belirlemesi anlamına gelir (Poulantzas, 1992: 9). Kapitalist üretimi biçiminin ayırt edici niteliği ise egemen rolün ekonomide olmasıdır. Yani feodalizmde ideolojinin egemenliğinin yerini, kapitalizmde ekonomi almıştır.

Poulantzas (1992: 51), Marx'ın Kapital'de kapitalist üretim biçiminin ekonomik düzeyini incelediğini, politik ve ideolojik düzeylerin ise ekonomik düzeye etkileri bakımından “boşluklu” olarak ele alındıklarını saptar. Böylece bir “sınıf”, ikisi ekonomik biri politik olmak üzere üç mücadele evresi içerisinde oluşur: a) Kapitalist ile işçi arasındaki çıkar çatışması b) Örgütlü yapılar (sendikalar) şeklinde ekonomik çıkarlar çatışması, *kendinde sınıf* c) Sınıflar arası politik mücadele, *kendi için sınıf* (Poulantzas, 1992: 53). Buna dayanarak Poulantzas, ekonomide aldığı yer ile belirlenen kendinde sınıf anlamındaki “sınıfsal durum” ile sınıflar mücadelesini vurgulayan kendi için sınıf anlamındaki “sınıfsal işlev” kavramlarını ayırır (Poulantzas, 1992: 55).

Bir toplumsal sınıf gerek ekonomik düzeyde, gerek politik düzeyde, gerek de ideolojik düzeyde belirlenebilir, dolayısıyla özgün bir düzeye göre konumlandırılabilir. Fakat bir sınıf bu şekilde tanımlanıp kavranabilirse de yine de meydana çıkış nedeni olan düzeyel bütünlüğe göbekten bağlıdır (Poulantzas, 1992: 57).

Poulantzas'a göre sınıf, topyekûn yapının kısmi-bölgesel bir parçası değildir. Aksine, yapılar birlikteliğinin etkinliğidir; bu birliktelik, toplumsal ilişkileri sınıf ilişkileri olarak belirler. Bir üretim biçimindeki ekonomik anlamdaki sınıflar, o üretim biçiminin matrisinin gerektirdiği egemen düzey içerisindeki belirlenme ile paralellik arz eder.

Ancak mesele bu kadarla sınırlı da değildir. Zira bir toplumsal formasyon, bir çok üretim biçiminin üst üste binmesi ile oluştuğundan, saf kapitalist üretim biçiminden daha fazla sayıda sınıf söz konusudur (Poulantzas, 1992: 63).

Poulantzas'a göre ekonomik alanda toplumsal sınıflar, üretim süreci içerisindeki yerleriyle tanımlanan sosyal failer (“*social agents*”) grubudur (1976: 14). Öte yandan sınıf mücadelesi içerisinde yapısal olarak belirlenmiş sınıfla belli bir konjonktür içerisindeki sınıf konumları aynı şeyler değildir. Belli bir konjonktürde küçük burjuvazi, proleter sınıf konumu kazanabilir. Ancak bu söz konusu sınıfın işçi sınıfına dâhil olduğu anlamına gelmez (Poulantzas, 1976: 15).

Yapısal olarak sınıfın, sınıf mücadelesinde *belirlendiğini* düşünen Poulantzas, toplumsal sınıfların gözlenebilir gruplar olmadığını vurgular. Dolayısıyla “sınıf” bir grup insanın bir araya gelmesiyle oluşan ve dışarıdan çıplak olarak gözlenebilen bir olgu değildir. Aksine sınıf, yapısal bir ilişkidir; ancak bir grup failin bireysel ilişkileri değil... Faillerin bir sınıfın mensubu olmaları, işgal ettikleri sınıf konumlarına bağlıdır ki, bu sınıf konumu da belli bir üretim tarzının konjonktürel analizi ile saptanabilir.

Poulantzas'a dayanarak, toplumsal sınıfların belirlenmesinde temel rolün, ekonomik ilişkiler –dolayısıyla üretim süreci ve üretim ilişkileri- tarafından oynandığını söyleyebiliyorsak da (1976: 17), kendisi aynı zamanda toplumsal formasyon düzeyinde, toplumsal sınıfların yeniden üretilmesinde siyasal ve ideolojik ilişkilere çektiği dikkatle de tanınır. Böylece devlet ve devlet aygıtları, toplumsal sınıfların yeniden üretiminde oynadıkları rol Poulantzas'ın çözümlemesinde yer alır (1976: 24 vd.).

Öncelikle üretim sürecinden söz edecek olursak; üretim süreci, emek süreci ve bu süreçte girilen üretim ilişkileridir. Ancak burada *çifte ilişki* söz konusudur: İlki, üretimin faillerinin üretimin nesnesi ve emek araçları ile girdikleri ilişki; ikincisi üretimin faillerinin, kendi aralarında girdikleri ilişki –sınıf ilişkisi-dir. Aslında bu çifte

ilişki, çalışmayanın (mülk sahibi), üretimin nesnesi ve emek araçları ile ilişkisini ve doğrudan üreticinin, üretimin nesnesi ve emek araçları ile ilişkisini ifade etmektedir (Poulantzas, 1976: 18). Poulantzas'a göre kapitalizm öncesi üretim tarzlarında doğrudan üretici, üretimin nesnesi ve emek araçlarından tamamen koparılmış değildir. Kapitalizmde ise gerçek sahipliği kapitaliste ait olan emek araçları doğrudan üreticilerden tamamen alınmıştır. Böylece *çıplak işçi*, emek-gücü dışında hiçbir şeye sahip değildir ve emeği meta haline getiren bu süreçte, emek-gücünü satarak geçimini sürdürmek zorundadır (Poulantzas, 1976: 19). Bu nedenle, üretim ilişkileri, hem kendini meydana getiren farklı ilişkilerin eklenmesi hem de bu ilişkilerin bir emek süreci içerisindeki birliği olarak anlaşılmalıdır. Bir üretim tarzına niteliğini kazandıran hâkim sömürü ilişkisini ve bu hâkim ilişkide sömürülen sınıfı belirleyen budur (Poulantzas, 1976: 19). Poulantzas'ın kuramında, nirengi noktası tam da burasıdır: Poulantzas'a göre, sömürüyü belirleyen tek başına mülkiyet değildir. Bir diğer deyişle, bir üretim tarzında sömürülen sınıfı belirlemek için, yalnızca üretim araçlarına sahip olmama kıstası kabul edilemez. Ona göre hâkim ilişkide sömürülen sınıf, bu üretim tarzının üretken emeğini icra eden sınıftır. Dolayısıyla, kapitalist üretim tarzında, üretim araçlarına sahip olmayanların hepsi işçi değildir (Poulantzas, 1976: 20). Yine dolayısıyla, işçi sınıfını iktisadi olarak tanımlamaya yarayan kıstas, tek başına "ücret" ya da ücretlilik değildir. Zira her işçi ücretli ise de, her ücretli işçi değildir (Poulantzas, 1976: 20). Öte yandan Poulantzas'ın üretken emeği kol emeğine indirgemediği de vurgulanmalıdır (1976: 30).

Daha evvel de ifade edildiği üzere, toplumsal sınıfların yeniden üretimi, yalnızca üretim ilişkileri içindeki konumlarına indirgenemez. Aksine, emeğin toplumsal işbölümünün her aşamasında süregiden sınıf mücadelesinde ve sınıf mücadelesiyle yeniden üretim süreci yaşanmaktadır. Böylece bu yeniden üretim süreci emeğin toplumsal işbölümünün siyasal ve ideolojik ilişkilerini de içerir (Poulantzas, 1976: 30).

Poulantzas kafa ve kol emeği ayrımının, emeğin toplumsal işbölümündeki konumların belirlenmesinde rolü olduğunu ve bunun yalnızca ekonomik alana indirgenemeyeceğini ileri sürer. Zira kafa ve kol emeği arasındaki ayrımın ancak emeğin a) üretim süreci içindeki toplumsal işbölümünün ve b) bir bütün olarak işbölümünün siyasal ve ideolojik boyutları ile birlikte ele alındığında

kavranılabileceğini düşünmektedir (Poulantzas, 1976: 30- 31). Öte yandan bu ayrımı yaratan basitçe ne eğitim sistemi ne de herhangi başka bir ideolojik aygıttır. Yani okulun kafa/ kol emeği ayrımı yaratmasının nedeni kendi kapitalist doğası, bir başka deyişle, okulun zaten kafa ve kol emeği arasındaki ayrımla karakterize olmuş bir bağlam içerisinde konumlanmasıdır (Poulantzas, 1976: 31).

Poulantzas'ın sınıf çözümlemesine ilişkin genel yaklaşımını böylece özetledikten sonra, çalışmamızın konusunu oluşturan orta sınıflar ya da kendi tabiriyle “eski ve yeni küçük burjuvazi” konusundaki yaklaşımını ele alabiliriz.

Küçük burjuvazi meselesi, gerek emperyalist metropollerde gerekse bağlı ya da bağımlı periferik formasyonlarda sınıf yapısı tartışmalarının merkezinde olduğu gibi Marksist bir toplumsal sınıflar kuramı için hayati bir unsurdur (Poulantzas, 1976: 193). Çünkü “beyaz yakalılar” ya da “üçüncül sektör çalışanları” denilen üretken olmayan ücretli emekçilerin sayılarında yaşanan artış, Marksist sınıf kuramını tartışılır kılmakta; bir başka deyişle, bu olgudan yola çıkılarak iş, sınıf bağlarının artık belirleyici olmadığına (“*Elveda Proleterya*”⁴) kadar varabilmektedir.

Bu atmosfer içerisinde Poulantzas aslında farklı imiş gibi görünen ancak aynı temele dayanan iki eğilim saptar ki; bunların ilki bu “yeni ücretliler” grubunun sınıfsal özgülüğünün reddi iken, ikincisi “orta sınıflar” kuramlarıdır (1976: 194 ve 196).

İlk eğilim de kendi içerisinde üç farklı yaklaşım şeklinde ortaya çıkar. Buna göre yeni ücretlilerin ya (Renner, Croner, Bendix gibi) burjuvaziye ya da (Geiger, Mills gibi) işçi sınıfına dâhil oldukları ileri sürülmekte veya (Dahrendorf gibi) yeni ücretlilerin bir bölümünün burjuvaziye bir bölümünün ise işçi sınıfına dâhil olduğu ifade edilmektedir. Poulantzas'a göre yeni ücretliler grubunu işçi sınıfına dâhil edenler, işçi sınıfı kriteri olarak bölüşüm tarzını (ücret) ve üretim araçlarının mülkiyetinin bulunmamasını kabul

---

⁴ Elbette Gorz kitabını, Poulantzas'ın 1979'daki intiharından bir yıl sonra 1980'de yayımlamıştır. Muhtemel ki, *Classes in Contemporary Capitalism* kitabının hazırlandığı 1970'lerin başındaki tartışmaların yarattığı atmosfer Poulantzas'a “sınıfsal sınırların eridiği”ne ilişkin değerlendirmelerin bulunduğu saptamasını yaptırmıştır.

etmekte hatta buna düşük ücret ve burjuva “statü”sünün ve otoritenin noksanlığını eklemektedirler (1976: 195). Keza Dahrendorf da yeni ücretlilerin bir kısmını burjuvaziye bir kısmını işçi sınıfına katarken Weberci anlamda güç ve otorite kullanımını esas almaktadır (Poulantzas, 1976: 195).

Bu yeni ücretliler grubunu “orta sınıf” olarak kuramlaştırmaya çalışınlarsa, orta sınıfı gelir kriterine dayalı homojen bir grup olarak ele alma yanılıısına düşmektedirler (Poulantzas, 1976: 196). Haliyle burjuvazi ve işçi sınıfı “dışı” bir sınıfın varlığını kabul etmekle birlikte de Marksist sınıf analizinin yukarıda dikkat çekilen önemi ve özelliği ortadan kalkmaktadır.

Poulantzas kendisi, yeni ücretlileri, “geleneksel küçük burjuvazi” ile birlikte, bir ve aynı sınıfa ait olan “yeni küçük burjuvazi” nitelendirmesiyle küçük burjuvaziye dâhil etmektedir (1976: 204). Burada geleneksel küçük burjuvazi ile küçük üreticiler, küçük mülk sahipleri, bağımsız zanaatkârlar ve tüccarlar kastedilirken; yeni küçük burjuvazi ile üretken olmayan ücretli emek kastedilmektedir (Poulantzas, 1976: 206). Dikkat edilmelidir ki, ne eski ne de yeni küçük burjuvazi, burjuva ya da işçi sınıflarından birine girer. Zira Poulantzas’ın genel yaklaşımı gereği bu ancak sınıf mücadele içerisindeki sınıf konumu ve işlevi ile ilişkili bir konudur.

Bu yeni grubun burjuvaziye dâhil olmadığı açıktır. Zira üretim araçlarının mülkiyetine sahip değillerdir. Ayrıca bir “ücretlilik” özelliği göstermektedirler (Poulantzas, 1976: 209). Peki ya bu grubun işçi sınıfı ile ilişkisi nedir? Bu sorunun yanıtı aynı zamanda kapitalist üretim ilişkileri içerisinde işçi sınıfının sınırlarını ve kısıtlarını da belirleyecektir. Poulantzas bu noktada yeniden, çok yerinde olarak, işçi sınıfını belirleyen tek kıstasın ücretlilik ya da üretim araçlarından koparılması olmadığını vurgular (1976: 210). Fakat Marx’ın (1999a) “her üretken emek ücretli emektir ancak bu her ücretli emek üretken emek demek değildir” cümlesine atıfla işçi sınıfının kıstası olarak “üretken emek”i saptar (Poulantzas, 1976: 210). Ardından da üretken emeğin ne olduğunu anlatmaya başlar. Üretken emeğe ilişkin Marx’ı esas alan bir tartışma aşağıda sunulacaktır, dolayısıyla burada Poulantzas’ın Marx’a atıfla tanımlamaya çalıştığı üretken emek yerine, kanımca üretken emeğe ilişkin Marx’ta olmadığını düşündüğüm ama Poulantzas tarafından vurgulu bir şekilde dile getirilen hususlara dikkat çekilmesi yeterli görülecektir.

Bir defa, Marx'ın üretken emek konusundaki hassasiyeti bir yana, işçi sınıfının belirlenmesindeki kıstasın üretken emek olduğu yolunda bir saptaması yoktur. Bu daha çok Poulantzas'ın Marx'a vehmettiği bir iddiadır. Nitekim görüldüğü kadarıyla Poulantzas, Marx'ın nerede “ancak üretken emek işçi sınıfı içerisinde kabul edilir” dediğini gösteren bir atıf yapmamaktadır.

Poulantzas ayrıca başlangıçta haklı olarak sermayenin üretim süreci ile dolaşım süreci arasında bir ayrım yaparak, üretken emeği *üretim süreci içerisinde artı-değer üreten emek* olarak almaktadır (1976: 211). Öte yandan, bu konuda neredeyse Marx'tan bile daha katı davrandığı da dikkat çekmektedir. Neyse ki, bir paragrafla da olsa, sanki dolaşım sürecinin bir parçasıymış gibi görünseler de, esasen üretken emek kapsamına giren bazı emek türlerinden söz edebileceğimize de değiniyor (Poulantzas, 1976: 213). Zira bilindiği üzere, Marx, ulaştırma ya da depolama gibi bazı işlerin dolaşım süreci içerisinde görünseler de kapitalist üretim sürecinde gerekli öğeler olduklarını söylemektedir (Marx, 2006: 121 ve 126).

Poulantzas'ta dikkat çeken bir başka nokta, ücretli emek tarafından sağlansalar dahi hizmetlerin üretken olan emek kapsamında düşünülmemesidir (1976: 213-214). Poulantzas tıptan profesyonel mesleklere (hukuk, mimari gibi) kadar pek çok hizmetin, giderek daha büyük oranda, sermayenin çalışanı olarak ücret karşılığında yapılırsa da, üretken emeğin söz konusu olmadığını vurgular (Poulantzas, 1976: 215). Yine ünlü bir avukat örneğini vererek, ücretli dahi olsalar, bu alanda sömürünün de bir zorunluluk olarak ortaya çıkmadığını ifade eder (Poulantzas, 1976: 216).

Poulantzas, Marx'ta görmediğimiz bir başka şey daha söyler. Ona göre üretken emek “maddi refahı artıran kullanım değerleri üretmekte kullanılan maddi emektir” (Poulantzas, 1976: 216). Bu hususun Marx'ta olmadığını Poulantzas da farkındadır ancak Marx'ın çalışmalarının genel problematiğinden bunu çıkarabileceğimiz iddiasındadır (Poulantzas, 1976: 216).

Üretken olan/ olmayan emek kıstasını kullanarak yeni küçük burjuvazinin işçi sınıfına dâhil olmadığını saptayan Poulantzas, özellikle yönetim ve denetim işleri ile mühendislik ve teknisyenlik çerçevesinde, yeni küçük burjuvazinin işçi sınıfı ile ilişkisini de sorgular (1976: 224 vd).

Buna göre, kısaca özetleyecek olursak, yönetim ve denetim emeğinin ikili bir niteliği vardır. Yönetim ve denetim emeği bir yandan işyerindeki üretim sürecinin koordinasyonunu sağlayan “üretken bir iş” iken, diğer yandan doğrudan üreticinin, üretim araçlarının sahibi ile karşıtlığının olduğu her türlü üretim ilişkisinde ortaya çıkmaktadır ve bu yönüyle kapitalist üretim için “*faux frais*”tir (Ek ya da fuzuli masraftır) (Marx’tan aktaran Poulantzas, 1976: 226). Yönetim ve denetim emeği, işçi sınıfına ait olmadığı gibi (Poulantzas, 1976: 228), üst kademe yöneticilerden de ayrıdır (Poulantzas, 1976: 229). Esasen yönetim ve denetim, kapitalist üretim tarzında “fabrika despotizmi”nin de nedeni olan toplumsal işbölümünün teknik işbölümüne hükmetmesinin sonucu ve örneğidir. Bir başka deyişle, kapitalist yönetim ve denetim işi, kapitalist sınıf ile emekçi sınıf arasındaki politik ilişkinin, üretim süreci içerisinde yeniden üretilmesidir (Poulantzas, 1976: 227).

Yeni küçük burjuvaziye ilişkin bir diğer mesele kafa/kol emeği ayrımıdır. Daha evvel de belirtildiği üzere Poulantzas’a göre kafa ve kol emeği ayrımının üretken olan ya da olmayan emek ayrımı ile hiçbir ilişkisi yoktur (1976: 234). Bir başka deyişle, üretken olmayan kol emeği olabileceği gibi üretken olan kafa emeği de söz konusu olabilir. Her ne kadar bu saptama yapılsa da, Poulantzas’a göre yeni küçük burjuvazi, işçi sınıfının aksine, kafa emeği ile karakterize olmuştur (1976: 270).

Kafa/kol emeği ayrımı esasen üretim sürecinin bilgisinin doğrudan üreticiden ayrılmasının sonucudur ve bu aynı zamanda yönetim/denetim işini de meşrulaştırmaktadır (Poulantzas, 1976: 240).

Mühendisler ve teknisyenler, bu yönetim ve denetim işinin bir parçası olarak karşımıza çıkarlar. Poulantzas’a göre mühendis ve teknisyenler, kol emeğini idare ettikleri sanayi alanları ile ana emeği kendilerinin oluşturduğu sanayi alanları olmak üzere iki alana ayrılabilirler (Poulantzas, 1976: 242) –ki yine Poulantzas’a göre buna dayanarak bu ikinci grupta yer alanları “yeni işçi sınıfı” altında toplamak bir yanılgıdır (Poulantzas, 1976: 243). Zira teknik işbölümü açısından ücretlilik ve sermaye egemenliği altında olma kıstaslarıyla düşünüldüğünde, işçi sınıfına dâhilmiş gibi görünen bu kesim, emeğin toplumsal işbölümü açısından işçi sınıfına uzaktır.

İleride yeri geldiğinde, görüşlerine zaman zaman yer vermek üzere Poulantzas'ın kuramı bu şekilde özetlenebilir.

2.2.2. Harry Braverman

Braverman (1974)⁵ kendisinden sonrası için çığır açan çalışmasında emeği, emek süreci içerisinde ele alır. Zira kendi ifadesi ile “emek sürecini saf anlamda teknik bir bakış açısından, basit bir emek tarzı olarak görmek çılgınlık olacaktır. Emek süreci artık, bir sermaye birikim süreci haline de dönüşmüştür” [Braverman, 2008: 78]. Bu nedenle de emeği ele aldığı çalışmasında sermaye birikiminin emek sürecine hâkim olma ve onu biçimlendirme yöntemlerini değerlendirmektedir.

Öncelikle Marx'ın da değindiği şu mesele akılda tutulmalıdır: Kapitalist emek süreci içerisinde işçinin emeğini (ya da bu emeğin belli bir miktarını) satın almaz; belli bir süre içerisinde emek gücünü satın alır. Zira insan emeğine özgü bir nitelik olarak, burada söz konusu olan emek gücünün tek bir *biçimi* yoktur. İnsan emek gücü sonsuz sayıda farklı tip ya da biçimde harcanabilir ve Braverman'a göre, sermayenin genişlemesinin sürekliliğinin güvencesi de budur (1974: 55). Oysa sözgelimi ipek böceği açısından emek gücünün tek bir harcanma biçimi vardır ki, o da ipek koza örmektir. Keza at söz konusu olduğunda da atın emek gücünden yalnızca taşıma, çekme ya da koşma şeklinde yararlanılabilmektedir. Oysa insan emek gücü, şu anda öngöremediğimiz farklı şekillerde harcanarak dahi sermaye için artı-değer üretme kapasitesine ya da potansiyeline sahiptir.

Esasen buradan da anlaşılacağı üzere artı-değer yaratma potansiyeli yalnızca insan emek gücüne özgü değildir.

---

⁵ Türkçe'ye çok yakın bir zamanda çevrilen bu esere yapılacak atıflarda orijinal metin (1974) olarak gösterilecek, Türkçe çeviriden yapılan alıntılarda ise [2008] ibaresi kullanılacaktır.

“[İ]nsan emek gücünün ayırt edici yeteneği, bir artık üretme yeteneği değil, daha çok, ona sonsuz bir uyum gösterebilme özelliği kazandıran ve kendi verimliliğini artırmasının toplumsal ve kültürel koşullarını üreten zeki ve amaçlı emek olma niteliğidir. Böylelikle ürettiği artı ürün sürekli büyütülebilir” [Braverman, 2008: 80].

“Teorik olarak” sonsuz farklı nitelik taşıyan emek-gücünün “gerçekleşmesi” ise ayrı bir dizi koşula bağlıdır ve emek süreci olarak adlandırılan bu “emek-gücünün gerçekleşmesi” sürecini sağlayan koşullar, esasen işçinin değil sermayenin sorumluluğudur. Dolayısıyla emek sürecinin örgütlenmesi ve artı-değerin sağlanması işi daha ziyade sermayeye bağlıdır.

Sanayi kapitalizmi olarak adlandırılan yeni emek süreci örgütlenmesi de bu şekilde ortaya çıkmıştır. Zira Braverman’a göre “sanayi kapitalizmi önemli sayıda işçinin tek bir kapitalist tarafından istihdam edilmesi ile başlar” [2008: 83]. Kuşkusuz, burada kastedilen önceden yapılan işlerin aynısının, tek bir ortak mekânda toplanılarak yapılması değildir. Gerçi başlangıçta olan aslında aynen budur. Fakat zamanla, bir araya gelinen mekânda işlerin görülme şeklinde yaşanan değişim gözlenir. İşin farklı bir organizasyonla yapılması anlamına gelen bu değişim manüfaktür (ya da ayrıntılı) işbölümünün de ortaya çıkışıdır. Manüfaktür işbölümü, kapitalist üretim tarzının yenilik taşıyan bir ilkesidir (Braverman, 1974: 70). Zira toplumsal işbölümü, her türlü toplumsal oluşumda rastlanan bir olgu iken, kapitalizm öncesi hiçbir toplumda manüfaktür (ya da ayrıntılı) işbölümü, yani her bir işin sistematik olarak sınırlı işlemlerden oluşan alt bölümlere bölünmesi ve bunların farklı kişilerce yerine getirilmesi görülmemektedir (Braverman, 1974: 70).

Bu noktada “toplumsal işbölümü” kavramına değinmek gerekebilir. Daha sonraki alt başlıklarda değinileceği üzere Marx, toplumsal işbölümü ile toplumsal üretimin ana bölümlere ayrılmasını kastetmektedir (1997: 340). Esasen Marksist literatürde birbirinden tümüyle farklı iki işbölümü bulunmaktadır:

Birincisi, bireysel, bağımsız, birbirleriyle rekabet eden (kapitalizm söz konusu olduğunda) kapitalistler arasındaki işbölümüne denk düşen, bireysel üreticiler tarafından

birbirinden bağımsız olarak sürdürülen tüm farklı çalışma şekillerinden meydana gelmiş karmaşık bir sistem olarak anlaşılan toplumsal işbölümüdür. İkincisi ise, her bir işçinin işin bir bölümünü aynı anda yaptığı işçiler arasındaki işbölümüdür. Bu işbölümü sonucunda kolektif işçinin toplumsal ürünü oluşur. Bu üretim süreci içindeki sermayeyle emek arasında üretimde oluşan bir işbölümüdür ve değiş tokuşa dayanan işbölümüyle karşılıklı bağlantıları varken, iki işbölümünün çıkış noktaları ve gelişimleri oldukça farklıdır (Mohun, 2001: 309).

Bir başka ifade ile toplumsal işbölümü ile hekimlik, öğretmenlik, ayakkabıcılık, avukatlık, demircilik, dokumacılık, balıkçılık vb. gibi iş, uğraş ve meslekler ortaya çıkmaktadır. Oysa manüfaktür işbölümü ile üretim süreci içerisinde emek ile sermaye sınıfları ayrılmaktadır. Braverman'ın ifadesi ile,

Toplum içindeki işbölümü, bilinen bütün toplumlara has bir niteliktir; atölye içindeki işbölümü ise kapitalist toplumun özgün ürünüdür. Toplumsal işbölümü, toplumu hepsi de belirli bir üretim dalında yeterlilik sahibi olan meslekler ekseninde böler; ayrıntılı işbölümü ise meslekleri bu anlamda imha eder ve işçiyi herhangi bir bütünlüklü üretim sürecinin tamamını gerçekleştirmek bakımından yetersiz hale getirir [2008: 95].

Toplumsal işbölümü ile manüfaktür işbölümü arasındaki bu karşıtlık, her ikisine özgü farklı nitelikler ortaya çıkarır. Sözelimi toplumsal işbölümü piyasa tarafından “serbesti” ile sağlanır. Oysa manüfaktür yani fabrika ya da atölye içerisindeki işbölümü planlama ve denetimin ürünüdür (Daha evvel de ifade edildiği üzere bu planlama ve denetim sermayenin sorumluluğudur). Keza, toplumsal işbölümünün ürünleri metalar olarak piyasada mübadelenin konusunu oluştururken, manüfaktür işbölümünün gereği olarak ortaya çıkan “parça iş” mübadelenin konusu olamayacağı gibi, bu işbölümünü düzenleyen sermaye ortaya çıkan parçaların ve parçaların oluşturduğu bütünün

sahibidir. Nihayet, toplumsal işbölümü ile toplumun altbölümleri ortaya çıkarken, manüfaktür işbölümü ile insan altbölümlere ayrılmaktadır (Braverman, 1974: 73).

Emek sürecinin kuramcısı olan Braverman'ın bize anlatmaya çalıştığı şudur⁶: Ham deriyi alıp son aşamasına varana kadar ayakkabı yapan bir zanaatçı, aynı ayakkabıyı aynı geleneksel yöntemlerle, bir atölye çatısı altında da yapabilir. Esasen burada toplumsal işbölümü açısından bir değişiklik ortaya çıkmış değildir: Ayakkabıcı ayakkabıcıdır. Ancak geleneksel olarak yaptığından çok daha fazla sayıda ayakkabı yapması gerektiğinde, işi yapma şeklinde bir değişim de yaşanır. Eskiden olduğu önce deriyi kesip sonra gerekli dikiş işlemlerini yapıp sonra tabanı takıp bir ayakkabı yaptıktan sonra yeniden ve en baştan bir başka ayakkabı yapmaya başlamaya çalışarak çok sayıda ayakkabı yapabilmesi mümkün değildir. Bunun yerine önce ayakkabı yapacağı sayı kadar deri parçasını bir kere de kesecek, sonra bunların hepsi üzerinde dikiş işini gerçekleştirecek ve yine hepsinin tabanlarını takacaktır. Böylece iş parçalarına ayrılmış şekilde gerçekleştirilerek, daha kısa sürede daha fazla miktarda ürün ortaya çıkar. Fakat burada hâlâ “iş”in parçalara ayrıldığını görürüz. Ayakkabıcı bu iş örgütlemesini kendi küçük atölyesinde kendi başına da yapabilir.

Kapitalist üretimi ayıran özellik, parçalara ayrılan işin farklı işçiler tarafından görülmesidir –ki Braverman bunu “parça işçisinin yaratılması” olarak adlandırır (1974: 77). Braverman'ın iddiası, işçi kendi işini parçalarına bölse de, kendisini asla gönüllü olarak parça işçisine dönüştürmeyeceği, bu yeni aşamayı gerçekleştirenin kapitalist olduğudur (Braverman, 1974: 78).

Burada dikkatimizi çekmesi gereken nicelikte ortaya çıkan değişimin, uygun koşullar ve müdahalelerle birlikte nitel bir değişimi de tetikleyebileceğidir.

---

⁶ Braverman boru yapan lehimci örneği verir (1974: 75).

Parça işçinin yaratılması Braverman'ın ilk kez Charles Babbage⁷ tarafından dile getirilmiş olması nedeni ile Babbage ilkesi olarak adlandırdığı kuralın sonucudur. Zira Babbage'a göre, iş parçalara bölünmeden tek bir işçi tarafından yapılırsa, işveren, işin en zor kısmını yapma becerisine sahip işçiye işin tamamı için ve becerisi oranında bir ödeme yapmak zorunda kalacaktır. Oysa işin parçalara ayrılması ile işveren, işin en zor kısmı dışındaki parçalar için “vasıflı işçilik” parası ödemek zorunluluğundan kurtulabilecektir (Babbage'dan aktaran Braverman, 1974: 79). Kuşkusuz ilke bu haliyle Babbage'ın buluşudur ancak Braverman, öncelikle el zanaatlarında ve sonrasında mekanik zanaatlara uygulanan Babbage ilkesinin, “hangi düzenek ya da hangi hiyerarşik düzeyde olursa olsun, kapitalist toplumdaki tüm çalışma biçimlerini yöneten temel güç” haline geldiğini saptar [Braverman, 2008: 102].

Bilindiği üzere kapitalist emek sürecindeki ana kırılma noktalarından biri Frederick Winslow Taylor'dır. Taylor kendisinden sonra Taylorizm olarak anılacak olan “bilimsel yönetim ilkeleri”ni saptamaya çalışmıştır. Taylorizm emek sürecinin parçalanması temeline dayanır ve bu temel üzerinde, her bir iş için harcanması gereken ideal birim zamanı ve maliyeti hesaplamaya çalışır. Braverman Taylorist “bilimsel yönetim”in kapitalist üretim için anlamını ayrı bir başlık altında uzun uzun değerlendirir (1974: 85-123). Braverman'ın burjuva iktisatçılardan farklı olarak burada üzerinde durduğu temel nokta, Taylor'ın “genel olarak işi gerçekleştirmenin en iyi yolunu bulmayı değil, yabancılaşmış emeğin, yani alınıp satılan emek gücünün nasıl en iyi şekilde denetlenebileceği”ni bulmayı amaçladığıdır [2008: 109]. Taylor bu amaçla üç ilke belirlemektedir: Emek sürecinin işçinin vasıflarından kopartılması, işin planlanması ile uygulamasının ya da gerçekleştirilmesinin ayrıştırılması, bilgi üzerindeki tekelin emek sürecinin her bir adımını denetlemek üzere kullanılması (Braverman, 1974: 112-120). Kapitalist üretim süreci içerisinde Taylor'un bilimsel yönetim ilkeleri, bilimsel

---

⁷ 19. yüzyılda yaşayan İngiliz matematikçi ve mühendis Babbage, aynı zamanda modern bilgisayarlara giden yolda ilk adımı atan icatçılardan da biri olarak bilinir. Pratik ya da mekanik olarak hayata geçiremedi ise de teorik olarak hesap makinesi hesaplamaları yapmıştır.

devrimin de yardımını alan makineleşme ile birlikte, kârın maksimizasyonu daha doğru bir deyişle artı-değerin artırılması için uygulanmaktadır.

Braverman'ın çalışması Paul Sweezy ile Paul Baran'ın *Tekelci Sermaye* (2007) çalışmalarını temel almaktadır. Bir başka deyişle Braverman tekelci kapitalist dönemde emek-sermaye çelişmesini analiz etmeye çalışmakta, bu bağlamda tekelci kapitalist aşamadaki işçi sınıfının profili sunmaktadır. Burada Braverman'ın tekelci kapitalizmin özelliklerine ilişkin başlıklandırmayı anarak geçelim. Braverman'a göre tekelci kapitalist aşamada, her bir kapitalist ülke içindeki tekelci sermaye örgütlenmeleri çoğalmakta, sermaye uluslararası bir nitelik kazanmakta, emeğin uluslararası işbölümü yaşanmakta, emperyalizm söz konusu olmakta, sermaye dünya çapında hareket göstermekte ve devlet iktidarının yapısında çeşitli değişimler gündeme gelmektedir (1974: 252). Böylece değişen “ürün” ve “farklı emek süreçleri”, çalışan nüfusun mesleki olarak yeniden dağılımını; dolayısıyla da değişen bir işçi sınıfını ortaya çıkarmaktadır (Braverman, 1974: 253). Zira, gerek mal üretimine dönük tarım-dışı istihdam, gerek tarımsal istihdam, gerekse hepsi birlikte ele alındığında tarım, imalat, inşaat, madencilik gibi sanayilerde istihdam son yüz yıllık süreç içerisinde büyük düşüşler göstermektedir. Bu da, burada sözü edilen istihdam alanları dışında, muazzam bir işgücü birikimi olmasını gerektirir. Baran ve Sweezy, bu yeni “serbest kalan” emek kitlesinin “yeni üretim alanları”na olduğu kadar “üretim dışı alanlar”a da aktığını saptarken, Braverman da bu emek kitlesinin izini sürer (1974: 255). İzinin sürülmesi gereken böylesi, “yeni” bir emek kitlesi saptaması, Braverman'ın kuramının taşıdığı orijinalliğin sonucudur. Braverman, işçi sınıfının değişen yapısını yeni üretim alanlarına ya da üretim dışına çekilen artık emekte aramaktadır.

Yeni üretim alanlarına ya da üretim dışına çekilen çalışanlar kitlesi, anlamını tekelci kapitalizmin modern şirket yapısı içerisinde bulur. Zira bu yeni çalışanlar kitlesi, sermayenin büründüğü bu özel biçimin ihtiyaçlarına karşılık gelmek üzere istihdam edilirler. Braverman'ın deyişle, modern şirketin gelişimi meslek yapısında pazarlama, yönetimin yapısı ve şirketin yerine getirdiği toplumsal düzenleme işlevi ile ilişkili önemli sonuçlar doğurur (1974: 265). Bugüne değin üretim dışı olarak görülen ve göz ardı edilebilecek denli az sayıda kişinin istihdam edildiği pazarlama gibi, idare gibi alanlar bir anda modern şirketin temel alanları haline gelirken, toplumsal anlamda da

istihdamın yoğunlaştığı ve klasik üretim alanlarından ötelenen emek kitlelerinin aktığı mecralar olarak çıkarlar karşımıza.

“Tekelci kapitalist aşamada, bireysel, toplumsal ve aileyle ilgili ihtiyaçların tamamına kapitalist üretim tarzı egemen olur; ayrıca bunları piyasaya tabi kılmak suretiyle, sermayenin de ihtiyaçlarına hizmet edecek biçimde yeniden şekillendirir” [Braverman, 2008: 257]. Bu, her türlü insani ihtiyacın pazara bağlı olarak gerçekleştirilen üretim aracılığıyla karşılanması anlamına gelir. Bu anlamda tekelci kapitalizm, yalnızca sermayenin yoğunlaşması değil, aynı zamanda toplumsal yaşamın her alanının piyasaya açılmasıdır.

Sermayenin, toplumsal yaşamın her alanında faaliyet göstermesi, daha evvel geleneksel olarak karşılanan ihtiyaçların ya da görülen işlerin bundan böyle kapitalist üretim tarzına uygun olarak görülmesi sonucu doğurur. Böylece sermaye ile klasik üretim alanlarından dışlanan emek kitleleri bu “yeni piyasalar”da buluşur ve her türlü insan emeği metalaşırken, yeni toplumsal kentli yaşamın dayattığı yeni metalar ve emek türleri ortaya çıkar (Braverman, 1974: 278). 19. yüzyılla karşılaştırılmayacak denli büyük ve tamamen kapitalist bir emek süreci olarak örgütlenen hizmet sektörü oluşur. Braverman’ın 20. yüzyılda emeği incelemeye gerek duymasına neden olan gelişme budur ve bu kapsamda Braverman büro işi ile hizmet sektörü ve perakendecilikte çalışan işgücünün, öncelikle nasıl bir yoğunlaşma yaşadığını ama hemen ardından da klasik imalat sektöründeki işçi ile ne gibi benzerlikler taşıdığını ortaya koyar.

18. yüzyıl ile 19. yüzyıl başında yarı-yönetimsel özellikler gösteren, “orta sınıf” mensubu olan ve görev, otorite, ücret, istihdam kıdemi ve beklentiler açısından işverene yakın duran büro çalışanı, tekelci kapitalizmin doğurduğu değişiklikler sonucu, büronun aynı şirket içinde bir başka yerde sürdürülen üretken emek sürecinin yardımcısı ve tamamlayıcısı olmanın ötesinde üretim sürecinden tamamen ayrılıp, faaliyetlerini tümüyle büro emeğine dayalı olarak sürdüren işletme tiplerinin ortaya çıkması ile dönüşmektedir (Braverman, 1974: 295 ve 300). Braverman bu yeni büroları, “saf anlamda *bürodan oluşan sanayiler*” olarak adlandırmaktadır [2008: 281. İtalik vurgu orijinal]. Saf anlamda bürodan oluşan sanayilerde istihdam edilen emek, artık, klasik imalat sanayindeki muadillerine benzer bir emek sürecine dâhil edilmektedir

(Braverman, 1974: 301). Bu yeni emek süreci, Babbage ilkesine de Taylorist ilkelere de uyarlık gösterir.

Braverman, iki noktada hassasiyet gösterir: İlki, “beyaz yakalı işçi” teriminin yarattığı kafa karışıklığıdır (1974 295). Diğeri ise büro emeğinin kolayca kafa emeğine eşitlenmemesi gerektiğine ilişkindir. Zira kafa ile kol emeği ayrımı yapılacak işin öncelikle tasarlanması ve sonradan uygulanmasına ilişkin bir ayrımdır. Önceleri, büroda söz konusu olan emeğin zorunlu olarak kafa emeğini de içerdiği ileri sürülebiliyorsa da, artık büro içerisinde de tasarlama/planlama işlevleri ile uygulama/yerine getirme işlevleri birbirinden ayrılabilmekte, dolayısıyla büronun içerisinde de “kol emekçileri” bulunabilmektedir. Hatta büro içinde ana gövdeyi asıl olarak kol emekçisi oluşturmaktadır (1974: 316).

Braverman’a göre büro emeği konusunda literatürdeki tutarsızlık ya da anlaşmazlık, klasik üretimi gerçekleştiren işçi sınıfı birkaç yüzyıllık kapitalist gelişmenin ürünü iken, büro emeğinin büyük oranda tekelci kapitalizmin ürünü olmasından kaynaklanmaktadır. Keza büro emeğini, “beyaz yakalı” ya da “orta sınıf” gibi başlıklar altında ele almak da, büro çalışanın ücret, kıdem, otorite vb. imtiyazlar bakımından özellik taşıdığı dönemlere özgü bir alışkanlıktır (1974: 348-349). Oysa Braverman için mesele “berraktır”:

Daha önceki Marksist kuşakları bu kadar çok meşgul eden ve anti Marksistlerce ‘proleterleşme’ tezinin yanlışlığının kanıtı olarak selamlanan sözümona çalışanlar ya da beyaz yakalı işçiler sorunu, o halde büro istihdamının geçirdiği kutuplaşma ve muazzam bir ücretli işçiler kitlesinin kutuplardan birinde yığılmasıyla beraber, berrak bir biçimde açıklığa kavuşmaktadır. Proleter olmayan geniş bir ‘orta sınıfa’ doğru gidildiği görüntüsü geniş bir proletaryanın yeni bir biçim altında oluşması çerçevesinde çözüme kavuşmuştur (Braverman, 2008: 326).

Braverman’a göre “yeni” işçi kitlesi; yapılan işin pozisyonu ve doğası açısından heterojen özellikler gösterebilmektedir. Ancak gelişkin vasıf gerektirmeme, düşük ücret ile işlev ve kişi olarak ikame edilebilme gibi özellikler bakımından ortak nitelikler

taşımaktadır. Bu yeni işçi kitlesinin izi büro ve fabrikaların dışında hizmet sektörü ve perakendecilik alanlarında da sürülmelidir. Zira tekelci kapitalizm ile birlikte maddi mal üretiminin tekelci sermaye tarafından tamamen ele geçirilmesi, bilimsel ve teknik gelişme sonucu emeğin bu alanlardan dışlanması ve yeni toplumsal yapının ihtiyaçları gibi nedenlerle sermayenin artı-değer elde edebileceği büyük bir hizmet sektörü ortaya çıkmıştır (1974: 359). Hizmet sektöründeki emeğe ilişkin tartışma aşağıda yapılacağından Braverman'ın bu konudaki görüşleri için bununla yetinilecektir

Braverman'ın çalışmasında iki önemli hususa daha değinerek, emek konusundaki görüşlerini özetleyebilmiş olmayı umuyorum.

Bu iki önemli husustan ilki Braverman'ın "istihdamın orta katmanları" olarak adlandırdığı emek kitlesidir. Zira tekelci kapitalist sistem, işçi sınıfı tanımına da sermaye tanımına da uymayan bir başka istihdam kitlesi yaratmıştır. Evvelce küçük burjuvazi denilen bu kitle, ekonomik ve mesleki bağımlılık, sermaye tarafından istihdam edilme yani ücretlilik, üretim araçlarından yoksunluk ve sermayenin kullandığı emeğinin yeniden üretilmesi gibi kıstaslar itibariyle gitgide işçi sınıfının "biçimsel" tanımına yaklaşmaktadır (1974: 403). Braverman, emek-sermaye çelişkinin ara katmanlarının tekel öncesi kapitalizmde de var olduğunun farkındadır elbette. Ancak pek yerinde olarak, tekel öncesi kapitalizmde emeğe ya da sermayeye dâhil edilemeyen katmanların emek-sermaye kutuplaşmasının dışında olmalarından kaynaklandığını; oysa tekelci kapitalizmde söz konusu karışıklığın tam da *nüfusun neredeyse tamamının sermayenin çalışanı haline gelmiş olmasından* kaynaklandığını saptamaktadır (1974: 404. İtalik vurgu orijinal). Bir başka deyişle, tekelci kapitalist aşamada karışıklık "ücretlilik" olgusundan kaynaklanmaktadır. Soru şöyle formüle edilebilir: İşçi sınıfının önemli karakteristiklerinden biri ücretli emek olduğuna göre ve modern toplumda hemen herkes ücretli çalıştığına göre, ücretlilerin hepsini işçi sınıfı kapsamı içerisinde mi kabul edeceğiz? Braverman nüansa dikkat çeker:

Ücretli istihdam biçimi, birbirinden tamamen farklı iki ayrı gerçekliğin ifadesidir: Birinde sermaye, bütün görevi çalışmak ve kendi dışından gelen buyruklar altında sermayeyi çoğaltmak olan bir "emek gücünü" işe alır; diğerinde ise sermaye, yönetim görevlilerini kapitalist sınıfın kendi içindeki bir eleme süreci temelinde ve esasen kendi safları arasından, sahnede onu

temsil etmesi ve temsil ederken de çalışan nüfusun emeğine gözetmenlik yapıp onu yönetmesi amacıyla seçer [2008: 369].

Dolayısıyla ücretlilik kıstası dışındaki kıstaslara da dikkat etmek gerekir. Bu iki ücretliler grubu da elbette birbirlerinden net çizgilerle ayrılmış değildir ve esasen bir yelpaze içerisine yayılmışlardır. Bu yelpazeyi gözlemlerken, yöneticilik temelli sıralamanın “otorite” temelinde, çalışma temelli sıralamanın “teknik uzmanlık” temelinde olduğuna dikkat edilmelidir (Braverman, 1974: 405). Keza her iki değerlendirme sonucunda işçi sınıfına dâhil edilemeyeceğini öngördüğümüz, dolayısıyla “orta sınıf” olarak adlandırmayı tercih edebileceğimiz kitlenin bu niteliğini, eskisi gibi dikotomik sınıf yapısının dışında kalarak değil, aksine tam da içinde kazandığını görmeliyiz.

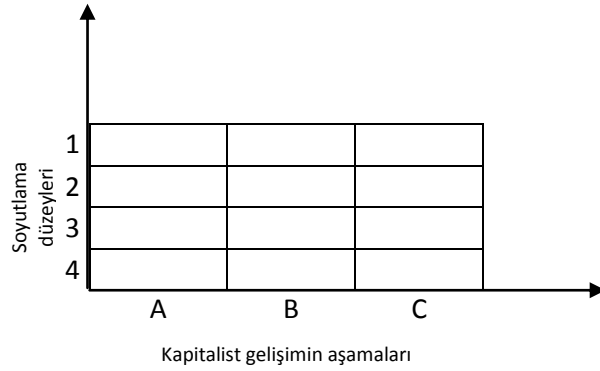
Son olarak ve çok kısaca değineceğimiz mesele ise üretken olan/olmayan emek tartışmasına ilişkindir. Esasen Braverman bu konuda Marx'ta olmayan hiç bir şey söylemez. Poulantzas'ın işçi sınıfını üretken emekle sınırlandıran yaklaşımıyla karşılaştırma yapmak adına, Braverman'ın bu değerlendirmenin çok uzağında olduğunu, aynı emeğin toplumsal biçimine bağlı olarak hem üretken olan hem de olmayan emek olabileceğini, dolayısıyla kritik meselenin emeğin sarf edildiği toplumsal ilişki olduğunu ve nihayet Marx'ta üretken emek dışında ele alınan ücretli ticaret işçisinin (ticaret sermayesinin istihdam ettiği işçinin), kendilerini üretken işçiden ayıran son özelliklerinin çoğunu yitirdiklerini vurguladığını söyleyerek konuyu kapatabiliriz (bkz. Braverman, 1974: 410 vd.).

2.2.3. Guglielmo Carchedi

20. yüzyılın son çeyreğindeki ‘orta sınıf’ tartışmalarındaki önemli bir dönemeç de Carchedi'nin toplumsal sınıflar üzerine çalışmasıdır (Carchedi, 1977).

Carchedi, Marx'ta sınıflara ilişkin belirlemenin farklı soyutlama düzeylerinde yapıldığının farkındadır (Bkz. Yukarıda “1.1.1. Marksist ‘sınıf’ kavramının ayırt edici özelliği ve önemi” başlığı). Böylece, en üst soyutlama düzeyinde, saf kapitalist yapı

içerisinde belirlenen sınıflar ile toplumsal formasyon düzeyinde belirlenen sınıflar birbirinden farklı özellikler gösterebileceği gibi, toplumsal formasyon düzeyindeki bir çözümlemede, saf bir kapitalist üretim düzeyi soyutlamasında adlarını anmadığımız farklı “sınıfsal” yapıları da inceleme olanağı buluruz. Carchedi'nin çalışmasında dört ayrı soyutlama düzeyinde ve kapitalizmin üç ayrı aşamasına ilişkin değerlendirmelere yer verilmektedir:

Şekil 1. Carchedi'de soyutlama düzeyleri ve kapitalist gelişimin aşamaları

Kaynak: Carchedi, 1977: 17

Buradaki şekil şu anlama gelir: Birincisi, kapitalizm üç ayrı gelişim aşamasına ayrılabilir. İkincisi, hangi gelişme düzeyinde olursa olsun kapitalist sistem, daha somuttan daha soyuta doğru olmak üzere dört ayrı soyutlama düzeyinde analiz edilebilir. Bir toplumsal sınıfın niteliği ancak soyutlamanın düzeyi göz önüne alınarak belirlenebilir. Şekil 1'de ifade edilen yaklaşıma uygun olarak, sınıflara ilişkin bir analiz yalnızca soyutlama düzeyleri itibariyle değil, kapitalist gelişmenin aşamaları itibariyle de farklılaşabilir. Bir diğer deyişle, şekilde örneğin 1C kutusunda yapılacak bir çözümleme teknelci kapitalist aşamada en yüksek soyutlama düzeyindeki sınıfları, yani işçi sınıfı ile sermaye sınıfını kapsayacaktır. Öte yandan örneğin 3C ya da 4C kutularında yapılacak bir çözümlemede soyutlama düzeyi ve sınıfsal görünüm değişecektir. Hemen ifade edelim ki, Carchedi'de soyutlama düzeyleri saf kapitalist ekonomik yapı, kapitalist sosyo-ekonomik sistem, somut bir toplum ve konjonktürel düzey şeklinde soyuttan somuta doğru sıralanabilir (bkz. 1977: 18-23).

Kuşkusuz üst düzey bir soyutlamayla kapitalizmde sınıflar, kapitalist ekonomik sistemin üretim sürecine ve üretim ilişkilerine bağlı olarak sermaye sınıfı ve işçi sınıfı şeklinde belirlenir (Carchedi, 1977: 2). Sosyo-ekonomik düzeyde ise bu tanımlamamızı, üretim ilişkilerinin özelliklerine ve sınıf mücadelelerine bağlı olarak yeniden gözden geçirmemiz gerekebilir. Böylece Carchedi'nin ifadesi ile “bu düzeyde çözümlene yapan kişinin eski ve yeni orta sınıfları da göz önüne alması gerekir” (Carchedi, 1977: 2). Böylece Carchedi kendi çalışmasını sınırladığı çözümlene düzeyleri için – Lenin'den ödünç aldığı- bir sınıf tanımı getirir. Buna göre,

“sınıflar, - tarihsel olarak belirlenen toplumsal üretim süreci içerisindeki konumları, - üretim araçları ile (ve pek çok durumda hukuk tarafından belirlenip, formüle edilen) ilişkileri, - emeğin toplumsal örgütlenmesindeki rolleri ve nihayet toplumsal refahtan aldıkları pay ve bu payın kaynağı bakımından birbirlerine göre farklılık gösteren geniş kişi topluluklarıdır” (Carchedi, 1977: 3 ve 50).

Carchedi'nin sınıf tanımının özelliği, sınıfları toplumsal olarak yerine getirilen işlev bakımından da gözetmek gerektiğine ilişkin yaptığı vurgudur. Zira kendisinin de ifade ettiği üzere literatürde, üretim süreci içerisindeki konuma (üretken olan/ olmayan emek vb.) ya da üretim araçlarının sahipliğine ilişkin yeterince vurgu yapılmıştır. Oysa üretimin öznelerinin (*production agents*) yerine getirdikleri toplumsal işleve ilişkin boşluk, şimdi Carchedi tarafından doldurulmaktadır.

Kapitalist üretim tarzı içerisinde, üretimin özneleri ya emeğin işlevlerini yerine getiriyorlardır ya da sermayenin işlevlerini... (Carchedi, 1977: 3) Bu ne anlama geliyor? Carchedi'ye göre üretim tarzını belirleyen ve üretici güçlerin üretim araçları ile ilişkisi olarak tanımlanan üretim ilişkisi çözümlenirken, üretim öznelerinin üretim araçları ile ilişkisi üç farklı noktadan değerlendirilmelidir (Carchedi, 1977: 3).

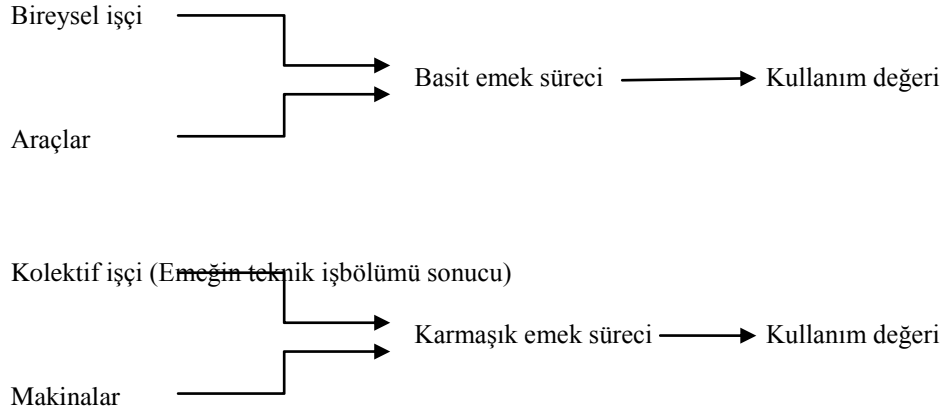
Bunlardan ilki, üretim öznelerinin üretim araçları ile kurdukları sahiplik ilişkisidir. Bu noktadan değerlendirildiğinde üretim özneleri, üretim araçlarının sahipliğini ellerinde bulunduranlar ya da bulundurmayanlar şeklinde ayrılırlar. İkinci değerlendirme noktası, üretkenliktir. Bu noktadan değerlendirildiklerinde üretim

özneleri üretim araçlarını kullanarak üretenler (sömürülenler) ya da üretmeyenler (sömürenler) şeklinde bir ayrıma tabi olacaklardır. Nihayet üçüncü değerlendirme noktası ise üretim sürecindeki işlevleridir. Bu gözle bakıldığında üretim özneleri ya emekçidirler ya da değildirler (Carchedi, 1977: 4). Böylece Carchedi’de üretici güçler ile üretim araçları ilişkisinin tek başına üretim araçlarının sahipliği ile sınırlanmadığını görmüş oluruz. Bu bakış açısı Carchedi’ye (ve elbette bize) ileride, bir üretim öznesinin üretim süreci içerisindeki konumunu belirlerken, birden fazla sayıda kıstastan yararlanma, böylece, çelişkili toplumsal sınıfların konumlarını açıklayabilme olanağı verecektir.

Emeğin işlevini görmek, *emek* –ve böylece aynı zamanda *artı-değer üretim-sürecinde* ‘kolektif işçi’ olarak yer almak; sermayenin işlevini görmek ise özellikle artı-değer üretim sürecinde gözetim ve denetim işini yapmak üzere yer almak demektir –ki tekelci kapitalizmde bu işlev ‘küresel kapitalist’ tarafından yerine getirilir.

Üst soyutlama düzeyinde birbirinden bu şekilde ayrılan emek ve sermaye sınıfları, tekelci sermaye aşamasındaki bir toplumsal formasyonda, karşımıza proletarya ve burjuvazi olarak çıkarlar. İktisadi anlamda tanımlandığında burjuvazi, sömüren (ya da baskılayan), iktisadi mülkiyetin fiilî (hukukî ile karıştırılmamalı) sahibi, işlevsel olarak emek-dışı olan ve gelirini artı-değerden elde edendir. Aynı bağlamda proletarya ise sömürülen (ya da baskılanan), üretim araçlarının mülkiyetinden yoksun, kolektif işçinin işlevlerini yerine getiren ve gelirini ya emek-gücünün karşılığı olarak ‘ücret’, ya kapitalistçe ödenen ‘maaş’ ya da artı-değerin bir kısmı olarak elde edendir (Carchedi, 1977: 5). Ancak daha önemlisi, toplumsal formasyon düzeyinde, üretim ilişkileri anlamında bir tür ‘hibrid’ ya da bu iki sınıfın karışımı şeklinde karşımıza çıkan ‘orta sınıf’la karşılaşırız. Orta sınıf(lar), biri belirleyen (*determinant*) biri belirlenen (*determined*) iki veçheyle tanımlanırlar. Belirleyen veçhe sahiplik ilişkisidir. Belirlenen ise üretkenlik ve işlevdir (Carchedi, 1977: 5). Orta sınıfların bazıları, üretim araçlarının fiili mülkiyetine sahip olmamakla birlikte, pekâlâ artı-emek sürecinin dışında, sermayenin işlevini yerine getiriyor olabilirler. Böylece tekelci sermaye aşamasının yeni orta sınıfından söz ederken, bu sınıfın kolektif emeğin mi yoksa küresel kapitalistin mi işlevinin mi yerine getirilmekte olduğu göz önüne alınmalıdır (Carchedi, 1977: 6).

Burada 'işlev' kavramının biri teknik diğer toplumsal olmak üzere ikili bir içeriği vardır. Teknik anlamda işlev, Carchedi'nin örnekleriyle söyleyecek olursak, bir kimyagerin 'iş'i ya da üretim asistanının 'iş'i ya da metalürji teknisyeninin 'iş'i gibi, emek süreci içerisinde parçalanmış olarak yapılan işler anlamına gelmektedir (Carchedi, 1977: 59). Emek sürecine yaşanan teknik ve ayrıntılı işbölümü ile birlikte üretim süreci, parçalara ayrılmış bir dizi işin yerine getirilmesinden oluşur ve artık son derece karmaşık bir yapı arz etmektedir. İşbölümü ile parçalanmış bu karmaşık sürecin sonunda ortaya çıkan üretim artık kolektif emeğin ürünüdür. Her bir parça işlevi yerine getiren işçi ise artık kolektif işçidir. Aksine, kapitalist üretim süreci içinde olduğu halde emek süreci dışında kalan işlevler ise teknik içerikleri ne olursa olsun sermayenin küresel işlevleri olarak adlandırılmaktadırlar. Bir işlevin emek sürecinin içinde olup olmaması onun toplumsal içeriğini belirlemektedir. Yani, emek sürecindeki işbölümü sonucu teknik işlev, kapitalist üretim süreci içindeki toplumsal işbölümüne göre ise toplumsal işlevden söz edilir (Carchedi, 1977: 59). Özellikle teknik işbölümünün detaylanması ile ortaya çıkan teknik işlevin anlaşılabilmesi için Carchedi'nin aşağıdaki şemalarına göz atılabilir:

Şekil 2. Carchedi'de Teknik İşbölümü ve Teknik İşlev

Kaynak: Carchedi, 1977: 61.

Emek süreci içerisinde emeğin işlevlerinin yerine getirilmesinin ne olduğu bir nebze daha açıktır (Bkz. Carchedi, 1977: 66). Ancak sermayenin işlevleri nelerdir?

Kapitalist aşamada sermaye *gözetim ve yönetim* işlevlerini yerine getirmektedir (Carchedi, 1977: 62). Üreticiler ile üretim dışındakiler arasında uzlaşmaz bir çelişkinin bulunduğu her türlü üretim tarzında, gözetim ve denetim işlevi, yerine getirilmesi zorunlu bir işlemdir. Zira üretimin sürekli ve düzenli sürdürülebilmesi, işçinin makineleri kötüye kullanımının ve hammaddeleri israfının engellenmesi ve artı-değer üretebileceği kadar uzun süre çalışabilmesi için emeğin disipline edilmesi gerekmektedir. Bu görevin yerine getirilmesi, sermayenin küresel işlevidir. Öte yandan sermayenin gözetim ve yönetim işlevi ikili bir anlam taşır. Bunlardan ilki disiplinin sağlandığı denetim işlevi iken, ikincisi, emek sürecinin birliğinin sağlandığı koordinasyon işlevidir. Kapitalistin yerine getirdiği bu ikinci işlev, pekâlâ kolektif işçinin işlevlerinden biri olarak kabul edilir. Böylece kapitalist, gözetim ve yönetim işlevlerini yerine getirirken, bir yandan da kolektif işçi işlevini yerine getirebilir. Öyle ki, kapitalistin bu anlamda yerine getirdiği işlev, üretken emek içerisinde dahi düşünülür (Carchedi, 1977: 63-64).

Bu çerçevede düşünüldüğünde Carchedi yeni orta sınıfın proleterleşmesini sürecini şu kıstaslarla ele alır:

1) Emek gücünün değersizleşmesi ve 2) Sermayenin küresel işlevini yerine getirmeye ayrılan zamanda yaşanan kısalma.

Bir diğer deyişle, yeni orta sınıflar için proleterleşme bu iki koşulun gerçekleşmesi; yani emek gücünün, vasıfsız emek düzeyine kadar değersizleşmesi ve üretimin genel yapısı nedeniyle, sermayenin küresel işlevi olan gözetim ve denetime duyulan ihtiyacın giderek ortadan kalkmasıyla gerçekleşmektedir (Carchedi, 1977: 9). Burada her iki koşulun da artı-değeri çoğaltmaya ilişkin olduğu açıktır. Böylece proleterleşme, iktisada veya sosyolojiye ait bazı durağan terimlerle değil, sermaye birikimi gibi dinamik terimlerle açıklanmalıdır. Proleterleşme ile birlikte görülen ücretlerdeki düşüş ya da imtiyazların ya da prestijin kaybı gibi görünümeler esasen yukarıda ifade edilen iki koşulun sonucu olarak ortaya çıkmaktadırlar.

Carchedi değer kaybını da iki ayrı olgu olarak ele alır: Birincisi, artan üretkenliğe bağlı olarak metanın değerinin azalmasıdır –ki, bu emtianın değersizleşmesi olarak da adlandırılabilir. İkincisi ise belli bir konum için gerekli değer azalmasıdır –

ki, vasıfsızlaşma (ya da teknik vasıfsızlaşma) olarak da adlandırılabilir ve orta sınıfların proleterleşmesi bu yolla gerçekleşmektedir (Carchedi, 1977: 24). Öte yandan teknik vasıfsızlaşmanın da biri toplumsal diğeri de üretim ilişkileri olmak üzere iki veçhesi bulunmaktadır.

Orta sınıflar ve proleterleşme başlığı altındaki bir değerlendirmede genel olarak sorun yaratan unsur yine “üretkenlik” meselesidir. Dolayısıyla Carchedi’nin bu anlamda ne söylediğine göz atmak gerekir ki, Carchedi bu konuyu ayrıca ele almıştır:

Üretkensizlik kavramı dolayısıyla kimin üretken olup kimin olmadığı bir karışıklık yaratabilir. Sınıfların belirlenmesinde bu kavramların taşıdıkları önem nedeniyle 1) üretken olmayan işçi (*the unproductive labourer*) ve 2) tanım itibariyle üretim-dışı (*non-productive*) olan emek dışı (*non-labourer*) kavramları ile bir süre ilgilenmek durumunda kalacağız (Carchedi, 1977: 9).

Carchedi’ye göre, emek süreci ile artı değer üretme süreci üzerindeki tahakkümün bir olduğu *kapitalist üretim sürecinin* dışında bir de, *üretken olmayan kapitalist üretim süreci* (*the unproductive capitalist production process*) diye tabir ettiği bir başka süreç söz konusudur (1977: 9 ve 66). Ona göre üretken olmayan kapitalist üretim sürecinin tipik örneği *ticari* (alım-satım yapan, perakendeci anlamında) *girişimdir*. Burada, (bireysel ya da kolektif manada) işçi ya da emekçi, artı değer üretmez ancak yine de artı emeğine el konulur. İşçi, henüz bir kullanım değeri yaratırken, aynı anda artı emeği alıkonulur. Bir diğeri deyişle, emek sürecine hükmeden, artı emek üretme sürecidir. Carchedi kolektif işçiyi üretken emekle eşitleyen yaklaşımı benimsemez:

Kapital’de kolektif işçi tartışması, üretken emek tartışmasının içerisinde yapıldığından, üretken emek genellikle kolektif işçinin işlevi yerine getirmeye eşitlenir. Kapital’in birinci cildinde Marx zımnen üretken emeğin işlevini üretim sürecinin 1- basit emek süreci ile değer üretme sürecinin bir olduğu 2- karmaşık emek süreci ile artı-değer üretme sürecinin bir olduğu durumlar için karşılaştırır. İlk durumda, işçinin üretken olup olmaması bireysel temelde tanımlanırken, ikinci durumda emeğin karmaşık

örgütlenmesine bağlı olarak kolektif temelde tanımlanır. Marx'ın daima bireysel işçiyi değil, kolektif işçiyi üretken emek olarak nitelemesinin nedeni budur. Ancak bu, kolektif işçinin her durumda üretken emek olmasını gerektirmez. Üretken olmayan (artı değer üretilmeyen) bir sektörü, örneğin ticareti ele alalım. Bu sektörde artı değer üretimi olmadığını söyleyerek, kolektif işçi olmadığını da söyleyebilir miyiz? Bu bizi, bu sektörde emeğin teknik işbölümünün olmadığı ileri sürmek gibi saçma bir sonuca götürür. Eğer emeğin işbölümü söz konusuysa öyleyse, üretken olsa da olmasa da kolektif işçi de vardır (Carchedi, 1977: 67).

Bu süreç içerisinde işçi üretken olmadığı için sömürülmemektedir. Ancak artı emek sağladığı için ekonomik olarak baskılandığı söylenebilir ve genel bir kural olarak dolaşım alanındaki emek üretken olmayan emektir yani ekonomik olarak baskılanmaktadır (Carchedi, 1977: 10 ve 57).

Esasen bu noktaya kadar, Poulantzas'ın aksine, Carchedi'nin üretken olmayan işçiyi de işçi olarak kabul ettiğine kuşku yoktur. Carchedi'nin meselesi, kimin üretken olmayan işçi, kimin üretim-dışı olarak kabul edileceğidir. Çünkü sermayenin küresel işlevini yerine getirmek üzere sarf edilen emek üretken olan ya da olmayan emek tartışmasından muaftır; zira zaten üretim dışıdır:

Kapitalistin bakış açısıyla, üretken olmayan işçinin üretkensizliği ile emek-dışı olanın üretkensizliği arasında temel bir ayrım vardır. Bunların ilki, üretken olmayan (örneğin ticari) sermayenin, ekonominin üretken alanlarında üretilen artı değerın yeniden dağıtımından alacağı payın geçiş kanalıdır. Üretken olmayan sermayenin, ekonominin diğer üretken alanlarında üretilen artı değere el koymasının yolu, işçi kendisi doğrudan üretici değilse bile, emek gücünün değeri (toplumsal olarak gerekli emek zamanı) ile her gün çalıştığı süre arasındaki farktır. Bir kapitalist daha fazla üretken olmayan emek istihdam ettikçe kendisine daha fazla artı emek alı koyabilir ve bunun tersi de geçerlidir. Oysa emek dışı olan, daha farklı bir yolla üretken değildir. Onun geliri (maaşı), kapitalist üretim için bir *faux*

frais'tir (fuzuli masraftır). Üretilmiş ya da temellük etmiş artı değerden yapılan bir harcamadır. Artı değer üretmeye ya da ekonominin diğer alanlarında üretilmiş artı değerın temellük etmesine hizmet etmez. Yalnızca, artı değer ya da artı emeğe kapitalist lehine el konulmasına hizmet eder (Carchedi, 1977: 10).

Öte yandan Carchedi, üretken emeği, teknik olarak kol emeği sarf etmeseler ya da artı-değer üretim süreci içerisinde doğrudan yer almasalar dahi emek sürecinde yer alanların tümüne genişletir (1977: 56). Zira onun için önemli olan yukarıda da ifade edildiği üzere doğrudan artı-değer üretim süreci içinde yer almasalar dahi çalışanın, emeğin işlevini mi, sermayenin küresel işlevini mi yerine getirdiğidir. Böylece kalite kontrol işini yerine getiren bir teknisyenin emeği, doğrudan artı-değer üretim sürecinin içerisinde yer almasa da, emeğin işlevini yerine getirdiğinden üretken emek olarak değerlendirilir.

Burada özetlenenlerden kısaca çıkarılması gereken sonuçlar şunlardır: 1) Üretim araçlarına sahip olmama, her durumda zorunlu olarak baskılanma ya da sömürülmeyi gerektirmez zira bazı durumlarda baskılayan ya da sömüren (sermayenin küresel işlevini yerine getiren) sahip olmayandır. 2) Sahip olmama, her durumda emeğin işlevlerinin yerine getirildiğinin göstermez zira bazı durumlarda sahip olmayan, sermayenin küresel işlevini yerine getirir. 3) Sahip olmama her durumda üretkenliği gerektirmez zira sahip olmayan üretken olabilir de, olmayabilir de.

Öyleyse, üretim ilişkileri temelinde yapılan bir sınıf tanımı yalnızca mülkiyet (ya da sahiplik) unsurunu içermekle kalmaz, aynı zamanda sömürü ve işlev unsurlarını da içermelidir (Carchedi, 1977: 12).

Çalışmasının ilk bölümüne “Yeni Orta Sınıfın İktisadi Olarak Belirlenmesi” başlığını veren Carchedi, saf iktisadi bir tanımlamanın ancak en üst soyutlama düzeyinde mümkün olduğunun, tam bir sınıf tanımı için ise ekonomik, politik ve ideolojik düzeylerin hesaba katılması gerektiğinin farkındadır. Öte yandan, kuramını diğer tartışmalar bir yana, yeni orta sınıfı işlevsel olarak tanımlama çabasına dayandırdığı da açıktır. Zira ona göre, yeni orta sınıfın kolektif işçinin mi, sermayenin

küresel işlevlerini mi yerine getirdiği saptanmadığında, Marksist çözümlemenin iki hatalı yorumuna denk düşme riski bulunmaktadır: Orta sınıf kavramını ya üretken olmayan emek ya da ücretli olmayan emek kategorisinde ele almak (Carchedi, 1977: 44). Oysa bu yorumlardan ilkinin esas alanlar, neden özel bir hastanede çalışan hemşireyi işçi sınıfına dâhil edip, devlet hastanesinde çalışan hemşireyi etmediklerini açıklayamazlar. Zira aralarındaki tek fark, birinin (özel hastanede çalışan hemşirenin) artı-değer formundaki artı-emeğinin sömürülmesidir. Carchedi sorar: “Sömürünün formu, sınıf yapısı içindeki nesnel konumu niçin belirlesin?” (Carchedi, 1977: 44). İkinci yorumu esas alanlar ise, bu kez, sınıfsal konumu yalnızca ücret esasına indirgemek yanılığısına düşmektedirler.

Oysa Carchedi orta sınıfı tanımlamaya ilişkin meselenin bu sınıfın, hem kolektif işçinin hem de sermayenin işlevini yerine getiriyor olmasından kaynaklandığını saptar. Üretim araçlarının mülkiyetine sahip değillerdir ve buna rağmen çalışma zamanlarının bir kısmı sermayenin işlevlerini yerine getirmeye tahsis edilmiştir. Gelirlerinin (*income*) bir kısmı ücret (*wage*) iken diğer kısmının irat (*revenue*) olması da bu yüzdendir. Bir diğer deyişle, gelirleri yalnızca kısmen emek güçlerinin değeri ile belirlenirken, geri kalan kısmı işçi sınıfı karşısındaki imtiyazlı konumlarına göre belirlenmektedir (Carchedi, 1977: 45). Orta sınıfın aynı anda⁸ yerine getirdiği bu iki işlev, işin farklı konumuna göre farklı oranlarda bir bileşik meydana getirirler ve daha önemlisi bu oran zaman içerisinde değişebilir. Yani, kolektif işçinin işlevini yerine getirmek üzere tahsis edilen süre artıp, sermayenin işlevini yerine getirmek üzere tahsis edilen süre azalabilir –ki tam da bu durum Carchedi’de “proleterleşme” olarak adlandırılır (Carchedi, 1977: 45 ve 60).

Carchedi’nin kapitalist üretim tarzı çözümlemesi Marx’ın çözümlemesinin özeti olduğundan burada ayrıca değinilmeyecektir. Ancak Marx’ın kapitalist üretim tarzının

---

⁸ Burada “aynı anda”dan kasıt, “tek bir zaman”da değildir. Zira bu iki işlev eş zamanlı olarak yerine getirilemezler. Bir kişinin emeğin işlevlerini yerine getirmek üzere hasrettiği zamanla, sermayenin işlevlerini yerine getirmek üzere hasrettiği zaman birbirinden ayırdır (Carchedi, 1977: 60). Burada orta sınıflara özgü olarak ifade edilmek istenen, bu sınıfın, her iki işlevin de taşıyıcı ajanı olmasıdır.

hem emek süreci hem de artı-değer üretim süreci üzerinde hâkimiyet kurulması anlamına geldiği yolundaki saptamasının altını çizmiş olduğu hatırlatılmalıdır. Aşağıda Carchedi'nin kapitalist üretim sürecine ilişkin tablosu yer almaktadır:

Tablo 1: Kapitalist Üretim Süreci

	Değişmeyen sermaye	Değişken sermaye				
Nitel anlamda	Emek-gücüne yapılan zorunlu ilaveler (üretim araçları) +	Somut emek (eylem = halindeki emek-gücü)	Emek Süreci	Kapitalist üretim süreci	Kullanım değeri	Kapitalist meta
Nicel anlamda	Maddileşmiş emek depoları (Sabit sermaye) +	Soyut emek (Eylem halindeki değişken sermaye)	Artı-değer üretim süreci		Değişim değeri	

Tahakküm ↑   Tahakküm ↑

Kaynak: Carchedi, 1977: 47

Tabloda özellikle dikkat çekmesi ve açıklanması gereken unsur, artı-değer üretim süreci ile emek süreci ve değişim değeri üretme süreci ile kullanım değeri üretme süreci arasındaki ilişkidir. Carchedi tablodan da anlaşılacağı üzere bunu bir '*belirleme ilişkisi*' olarak tespit etmiştir. Öte yandan literatürde Althusser'e⁹ referansla kullanılan belirleme ilişkisi terimini, tam olarak Althusser'ci anlamda kullanmadığını ve modifiye ettiğini de belirtir (Carchedi, 1977: 47). Burada ifade edilmek istenen şudur: Artı-değer üretim süreci, emek sürecinin belirleyenisidir. Ancak burada belirleyen, belirleneni, kendi varoluşunun bir önkoşulu olarak da belirlemektedir. Dolayısıyla bir yandan da

⁹ Marksist literatürün köşe taşlarından biri olan bu önemli isme bu çalışmada yer verilmemiş olması, çalışmalarını orta/ara sınıf tartışmalarına hasreden kuramcılara öncelik tanınmış olmasındandır. Althusser'in literatüre kazandırdığı ve her bir *belirleyen*in de aslında *belirlenen* olduğu ilişkiler sonunda ortaya çıkan belirlenme durumunu ifade etmek üzere –kendi deyiimiyle– “diğer disiplinlerden ödünç aldığı” '*üstbelirlenim*' terimi için bkz. Althusser, 2002: 109 vd.

belirlenen belirleyenin önkoşulu olarak çıkmaktadır karşımıza. Bir başka deyişle, belirleyen, belirlenen tarafından *üstbelirlenmektedir*. Ancak yine bir sonraki adımda, belirleyenin, kendisini üstbelirleyen belirlenenin üstbelirleme sınırlarını da belirlediğine de dikkat edilmelidir (Carchedi, 1977: 48).

Bu karmaşık açıklamanın Carchedi'nin sınıf kuramında oturduğu yer şudur: Bu üstbelirlenme ilişkisi, özellikle üretim ilişkileri ile paylaşım ilişkileri arasındaki ilişkiyi değerlendirme olanağı tanımaktadır. Yani, kuşkusuz üretim ilişkileri, paylaşım ilişkilerini belirlemektedir. Ancak öte yandan paylaşım ilişkileri, üretim ilişkilerinin koşullarını belirleyen unsurların da paylaşımı anlamına geldiğinden (söz gelimi üretim araçlarının paylaşımı gibi) aslında aynı zamanda üretim ilişkilerinin üstbelirleyendir. Öyleyse, ekonomik yapı içerisinde üretim ilişkileri elbette ki belirleyici rol oynar ancak ekonomik yapının tek yönlü basit bir ilişkinin sonucu olmadığı da görülmelidir (Carchedi, 1977: 48). Böylece, belli bir sınıfın iktisadi olarak belirlenmesi meselesi esas alındığında, “iktisadi belirlenim”le kastedilen, söz konusu sınıfın yalnızca üretim ilişkileri açısından belirlenmesi değildir. Paylaşım ilişkileri de ekonomik yapının ve elbette sınıfların belirlenmesinde önemli bir rol oynayabilirler.

Carchedi'nin saf kapitalist ekonomik düzeyde sınıf kavramı için, Lenin'in sınıf tanımının unsurlarını esas aldığına yukarıda değinilmişti. Anımsatmak gerekirse, burada dört ölçüt söz konusudur: 1) Tarihsel olarak belirlenmiş toplumsal üretim sistemi içerisindeki yerleri, 2) Üretim araçları ile ilişkileri, 3) Emegın toplumsal organizasyonundaki rolleri ve 4) Elde edilen gelirin kaynağı. Böylece üst soyutlama düzeyinde sınıflar işçi sınıfı ve sermaye (kapitalist) sınıfı olmak üzere ikiye ayrılırlar. Buradaki ölçütler bakımından işçi sınıfı, emekçi, sahip olmayan, sömürülen ve üretici iken; sermaye sınıfı, emek-dışı, sahip, sömüren ve üretim-dışıdır (Carchedi, 1977: 52).

Kapitalizmin sosyo-ekonomik sistem düzeyindeki iktisadi analizinde ise, sınıflar proletarya ve burjuvazi olarak belirlenmektedir. Öte yandan kapitalist iktisadi yapının farklı evrelerinde sınıf tanımında ortaya çıkan değişimlere de dikkat etmek gerekecektir.

Emek sürecinin unsurları (en kaba haliyle, üreticiler ve üretim araçları) ile genel doğası (yani kullanım değeri üretme amacı) evrensel ve değişmezdir. Oysa emek sürecinin toplumsal, iktisadi ve teknik koşulları üretim tarzına göre değişmekte; daha

doğrusu üretim tarzı değişikliği denilen, bu koşullarda ortaya çıkan değişim olarak adlandırılmaktadır. Yukarıda da ifade edildiği üzere, kapitalist üretimi kendinden öncekilerden ayıran, emek sürecinin artı-değer üretim sürecine tabi kılınmış olmasıdır. Esasen bu, emek sürecin iktisadi koşullarında yaşanan değişimi ifade etmektedir. Buna bağlı olarak artı-değer üretim sürecinin üretim ilişkileri, emek sürecinin üretim ilişkilerine hâkimdir –ki bu, toplumsal koşullardaki değişimi imler. Nihayet artı-değer üretim sürecinin teknik olanakları da emek sürecinin teknik olanaklarına baskın olacaktır –ki bu da teknik koşullardaki değişimdir. Mesele şudur ki, bu üç koşuldaki değişim eş zamanlı olarak yaşanmaz (Carchedi, 1977: 54). Üstelik özellikle teknik koşullardaki değişim en son ortaya çıkabilir. Zira bir üretim tarzı, iktisadi ve sosyal koşulları değişmiş olsa da, öncelikle bir evvelki üretim tarzının teknik olanaklarını kullanarak üretim gerçekleştirmeye devam etmektedir. Böylece işbirliği, emeğin teknik işbölümü, makineleşme ya da daha genel olarak doğa bilimlerinin, mekaniğin, kimyanın ve teknolojinin bilinçli olarak üretim sürecine uygulandığı bir alan haline gelmesi kapitalist üretim sürecinin teknik koşullarında yaşanan değişimi ifade eder hale gelmektedir (Marx'tan aktaran Carchedi, 1977: 55). Üretimin teknik koşullarında yaşanan bu kapitalist değişim ile birlikte, emek süreci yalnızca artı-değer üretim süreci haline gelmekte; bu üretim ise teknik olarak ayrıntılı işbölümünün yaşandığı ve bilimsel olarak örgütlenmiş bir yapı içerisinde gerçekleştirilmektedir.

Bu nedenle Carchedi kapitalizmin üç ayrı aşamasında, Lenin'in ölçütlerini proletarya ve burjuvaziye uyarlayarak bu sınıfların niteliğini belirlemeye çalışır. Buna göre emeğin sermayeye yalnızca biçimsel tabiiyetinin söz konusu ilk aşamada proletarya 1) iktisadi olarak sömürülen ya da baskılanan 2) üretim araçlarının sahipliğinden mahrum olan 3) emeğin teknik işbölümünün henüz gerçekleşmediği koşullarda bireysel olarak çalışan ve geliri a) emek gücünün değerine göre belirlenen b) kapitalistin gelirinden ve c) kendi ürettikleri ya da başkalarının ürettikleri değerden ödenendir (Carchedi, 1977: 83). Burjuvazi ise, bu kıstaslar açısından proletaryanın tam karşısında yer almaktadır. Kapitalizmin, emeğin sermayeye gerçek tabiiyetinin gerçekleştiği ikinci aşamasında burjuvazi açısından herhangi bir değişiklik yaşanmaz. Proletarya açısından ise birinci, ikinci ve dördüncü kıstaslarda bir değişiklik söz konusu değildir. Öte yandan üçüncü kıstas, yani toplumsal yapıdaki rolü açısından bir değişim

yaşanmıştır. Proletarya artık, bireysel olarak üretim gerçekleştiren üreticiler olarak düşünülemez. O artık, kolektif işçidir. Kapitalizmin ikinci aşamasındaki proleter için belirleyici ölçüt, kolektif işçinin işlevlerini yerine getirip getirmediğidir (Carchedi, 1977: 84). Nihayet kapitalizmin üçüncü aşaması olan tekelci kapitalist dönemde bu kez, burjuvazinin kıstaslarında değişim gözleriz. Bu aşamada burjuvaziyi tanımlarken kullandığımız birinci ve dördüncü kıstas aynı kalırken, ikinci ve üçüncü kıstaslar yani sahiplik ve emeğin toplumsal işbölümü unsurları bakımından farklılık ortaya çıkar. Buna göre burjuvazi için artık üretim araçlarının hukuki sahipliği zorunlu değildir, gerçek sahiplik yeterlidir. Bu nedenle de, işlev olarak sermaye ile hukuksal sahiplik olarak sermaye ayrılmıştır. Burjuvazinin kıstası sermayenin küresel işlevini yerine getiriyor olmasıdır (Carchedi, 1977: 84).

Kapitalizmin üç aşamasında proletarya ve burjuvazinin niteliklerine ilişkin aşağıdaki tablo yeterli bir özetdir:

Tablo 2. Proletarya ve Burjuvazinin Üretim İlişkileri Temelinde İktisadi Olarak Nitelenmesi

	Burjuvazi			Proletarya		
	Emeğin sermayeye şeklen tâbi olduğu özel kapitalist üretim tarzı	Emeğin sermayeye fiilen tâbi olduğu özel kapitalist üretim tarzı	Tekelci kapitalist üretim tarzı	Emeğin sermayeye şeklen tâbi olduğu özel kapitalist üretim tarzı	Emeğin sermayeye fiilen tâbi olduğu özel kapitalist üretim tarzı	Tekelci kapitalist üretim tarzı
Üretim araçlarına sahip değil				+	+	+
Sahiplik (Hukuksal-şekli)	+	+				
Sahiplik (İktisadi-gerçek)	+	+	+			
Bireysel işçi				+		
Kolektif işçi (Kolektif işçinin işlevi)					+	+
Bireysel kapitalist (Sermaye işlevi)	+	+				
Küresel kapitalist (Sermayenin küresel işlevi)			+			
Sömürülen				+	+	+
Sömüren	+	+	+			
Üretken				+	+	+
Üretken değil	+	+	+			

Kaynak: Carchedi, 1977: 86.

Görüldüğü üzere Carchedi'nin sınıf analizinin temelinde "işlev" kavramı yer almaktadır. Öte yandan kolektif işçinin ya da sermayenin küresel işlevinin ne olduğunun daha iyi tespit edilebilmesi için ise kapitalizmin aşamaları içerisinde söz

konu işlevlerde yaşanan değişimin analiz edilmesi gerekmektedir. Nitekim hem kolektif işçinin hem de sermayenin küresel işlevlerini yerine getiren anlamında yeni orta sınıfın nitelenebilmesi de ancak böylelikle mümkün olacaktır.

Yeni bir orta sınıfın varlığından söz edildiğinde esasen daha *eski* bir orta sınıfı varsayıyoruzdur. Nitekim Carchedi, çalışmasının yeni orta sınıfın doğasını ele aldığı kısmında, eski ve yeni orta sınıflar arasındaki farka dikkat çeker.

Kuşkusuz en belirleyici ve vurucu cümle şudur: “Eski orta sınıf kapitalist sınıfa dâhildir; yeni orta sınıf değildir” (Carchedi, 1977: 88). Carchedi bu sonuca, hep yaptığı gibi Lenin’in sınıf kıstaslarını orta sınıfa uyarlayarak ulaşır. Buna göre eski orta sınıf; 1) üretim araçlarına hukuken ve iktisaden sahiptir, 2) hem sermayenin hem de kolektif işçinin işlevlerini yerine getirir, 3) hem (üretken olsun ya da olmasın) emektir hem de emek-dışıdır ve 4) hem sömüren (ya da baskılanan) hem de sömüren (ya da baskılayan) unsurlarını taşır (Carchedi, 1977: 87). Görülüyor ki, eski orta sınıfı kapitalist sınıfa dâhil eden unsur üretim araçlarının hukuki ve iktisadi sahipliğidir. Diğer unsurlar açısından bu sınıf her iki ana sınıfın özelliklerini de taşır.

Öte yandan yeni orta sınıf varlığını tekelci sermayenin ortaya çıkışına ve anonim şirketin doğuşuna borçludur (Carchedi, 1977: 88). Zira yukarıda da değinildiği üzere kapitalizmin tekelci aşamasında ve özellikle anonim şirketin ortaya çıkışı ile birlikte hukuksal (şekli) mülkiyet (ya da sahiplik) ile iktisadi (fili) sahiplik birbirinden ayrılmış ve klasik sermaye işlevi gerçek mülkiyet ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkarken, sermayenin küresel işlevi, gerçek mülkiyetten kopmuştur. Carchedi iki orta sınıf arasındaki farkları şu şekilde özetler:

Tablo 3: Eski ve Yeni Orta Sınıf Arasındaki Farklar

Eski orta sınıf:

1- Üretim araçlarının hem hukuki hem fiili mülkiyetine sahiptir.

2- Hem sermayenin işlevini (sermayenin küresel işlevini değil) hem kolektif işçinin işlevini yerine getirir.

3- Fiili mülkiyete sahip olduklarından, sermaye işlevi baskındır.

4- Kolektif işçinin işlevini yerine getirirken ya sömürülen ya da baskılanan; sermayenin işlevini yerine getirirken ya sömüren ya da baskılayandır.

5- Üretim araçlarının gerçek sahipleri olduklarından ve baskın olan sermayenin işlevi olduğundan, tipik olarak sömüren ya da baskılayandır.

6- Daima kapitalistin tarafındadır.

Yeni orta sınıf:

1- Üretim araçlarının ne hukuki ne iktisadi mülkiyetine sahiptir.

2- Hem sermayenin küresel işlevini hem de kolektif işçini işlevini yerine getirir.

3- Fiili mülkiyete sahip olmadıklarından, sermayenin küresel işlevi zorunlu olarak baskın değildir. Bu rol, kolektif işçinin işlevine dönüşebilir.

4- Kolektif işçinin işlevini yerine getirirken ya sömürülen ya da baskılanan; sermayenin işlevini yerine getirirken ya sömüren ya da baskılayandır. Ancak üretim araçlarının gerçek mülkiyetine sahip olmadıklarından, ikinci işlevi yerine getirirken aynı zamanda iktisadi olarak baskılanandır.

5- Gerçek mülkiyete sahip olmadıklarından ve sermayenin küresel işlevi zorunlu olarak baskın olmadığından, temel rolleri sömüren ya da baskılayan olmak değildir.

6- Bir taraftan kapitalistin bir taraftan emeğin yanındadır. Bu, konumunun çelişkisinin sonucudur. Dahası, kapitalistin tarafında olduklarında dahi hem sömüren (ya da baskılayan) hem de baskılanandır.

Kaynak: Carchedi, 1977: 89.

Kısacası Carchedi'ye göre orta sınıfın belirleyici unsuru ne mülkiyet, ne de sömürü ama genel sınıf çözümlemesini üzerine kurduğu “işlev”dir (1977: 91). Orta sınıf, hem emeğin hem de sermayenin küresel işlevlerini yerine getirmekle belirmektedir.

Bir değer deyişle, burada kullanıldığı şekliyle orta sınıf terimi, bu sınıfın (gelir, statü vs. ile tanımlanan sosyolojik, görgül anlamda) toplumsal tabakalaşma sistemi içerisindeki konumuna göndermede bulunmaz.

Kapitalist üretim süreci içerisinde, emeğin toplumsal işbölümü tarafından belirlenen konumuna gönderme yapar. Bu, kapitalistin üstte, işçinin altta ve orta sınıfın arada olduğu dikey bir kavrayış değildir. Yalnızca iktisadi belirlenimleri göz önüne alındığında orta sınıf, proletarya ile burjuvazi arasındaymış gibi düşünülür. Daha kısa ifade etmek gerekirse bu kavram, bu sınıfın sermayenin küresel işlevi ile kolektif işçinin işlevi arasındaki konumuyla ilgilidir (Carchedi, 1977: 92).

Son olarak, Carchedi orta sınıfların proleterleşmesi tartışmasının çok derinine inmeden, böyle bir yaklaşım için çerçeve oluşturabilecek unsurlar sunar. Ona göre her şeyden evvel küçük burjuvazın proleterleşmesi ile emek aristokrasisinin oluşumu, sanki aynı sürecin iki farklı aksiyimiş gibi görünüyorsa da, birbirinden tamamen ayrı süreçlerdir. Zira emek aristokrasisinin oluşumu, üretim ilişkilerindeki dönüşümün sonucunda ortaya çıkmaz. Oysa “proleterleşme” orta sınıfın kapitalist üretim süreci ve bu sürecin dayandığı üretim ilişkileri içerisindeki konumunun değişmesine ilişkindir (Carchedi, 1977: 97). Kuşkusuz, üretim ilişkileri ile paylaşım ilişkileri birbiri ile ilintili olduğundan, bu sürecin içerisinde orta sınıfın paylaşım ilişkileri sonucunda elde ettiklerine ilişkin görece bir azalma söz konusudur. Ancak yine de meselenin esasını Carchedi’ye göre üretim ilişkileri ile üretim sürecinde yaşanan değişim oluşturmakta ve anlaşılmakta zorlanılan husus bu olmaktadır (Carchedi, 1977: 97). Carchedi’ye göre,

Proleterleşme, basitçe üretim araçlarının sahipliğini (ve denetimini) elinde bulundurmaktan, elinden kaybetmeye doğru yaşanan bir süreç değildir. Proleterleşme, çalışma faaliyetindeki bağımsızlıktan bağımlılığa, kendi kendine yeterlikten tahakküme, nitelikli ve yüksek prestijli rollerden niteliksiz rollere, ekonomik refahtan basitçe geçinme ya da yoksulluğa doğru yaşanan bir süreçtir. Emek piyasasının dışsal koşulları açısından proleterleşme genellikle işsizlikle, gizli işsizlikle (yani kişinin aldığı eğitimin altında yeterlik gerektiren rollere sahip olması) ve düşük ücretlerle kol kola ilerler. Benzer şekilde, çalışmanın içsel koşulları açısından bakıldığında proleterleşme, çalışma sürecinin nihai sonucu üzerindeki denetimini yitirmek, (vasıfsızlaşma sonucunda) ikame edilebilir olmaya

katlanmak ve değişen oranlarda sömürölmek anlamına gelir. Ek olarak proleterleşme, neredeyse her durumda bireysel emek formlarından, kolektif emek formlarına doğru bir dönüşümü de ifade eder (1977: 97).

Burada tarif edilen proleterleşme sürecine bakıldığında, unsurların hepsinin emek gücünün değersizleşmesi ile yakından ilgili olduğu açıktır. Diğer bir deyişle proleterleşme emek gücünün vasıflıdan ortalamaya doğru değer kaybetmesidir (Carchedi, 1977: 98). Carchedi ticari sermayenin ihtiyaç duyduğu işçiyi örnek olarak ele alır. Başlangıçta yalnızca ticari sermaye tarafından yerine getirilen bazı işlerin ortaya çıkması ile gündeme gelen ticaret işçisi, sanayi işçisine oranla vasıflıdır. Burada vasıflı olmak özel bir bilgi birikimi, özel bir dil ve iletişim becerisi sahibi olmak gibi anlamlara gelir. Öte yandan kapitalist üretim sürecinde yaşanan gelişimle birlikte bu vasıfların doğurduğu ayrıcalık kaybolmaya başlar. Asıl çözümlenmesi gereken bu olguyu doğuran etmenlerdir.

Bunların başında, işin parçalara ayrılması gelmektedir (Marx'tan aktaran Carchedi, 1977: 99). Böylece tek bir parçada ele alınan işi yerine getiren, daha az bilgiye gereksinim duyan, daha vasıfsız bir işçi ihtiyacı ortaya çıkar. İkinci olarak, bu alanda gerekli bilgi birikiminin oluşması için gerekli öğretim süreci çok daha hızlı, kolay ve ucuz hale geldiğinden, gerekli eğitim kamusal kurumlar aracılığıyla daha geniş kitlelere verilebilir. Genel bilgi düzeyi arttıkça, ortalama emeğin değer düşer (Carchedi, 1977: 99). Bu *sıradan* eğitimi alan herkes ticari sermayenin işçisi olabileceğinden, daha büyük kitleler emek arzında bulunabilecek durumdadırlar ve bu emek gücünün değerini düşürür (Carchedi, 1977: 100).

Bu özeti iki önemli noktaya dikkat çekerek bitirmek gerekir: Birincisi, proleterleşme, emek gücünün değer kaybının sınırını oluşturur. Bir diğer deyişle, proleterleşme, emek gücünün ortalama emek gücü değerine düşmesidir. İkincisi, proleterleşme, “proleter haline gelme” olarak anlaşılmalıdır. Zira Carchedi'nin de isabetle dikkat çektiği üzere bir grup ya da tabakanın bir sınıfa ait olması aynı zamanda politik ve ideolojik koşulları da gerektirir. Oysa proleterleşme ekonomik alandaki bir sürecin adıdır (1977: 102).

2.2.4. Eric Olin Wright

Orta sınıf tartışmalarında “çelişkili sınıfsal konumlar” tespitiyle yer bulan Wright, sınıf çözümlemesini, “üretim araçlarının sahipliği”nden ziyade “emeğin denetimi” meselesine dayandırmış ve yöneticilerin sınıf konumlarını da ayrı bir başlık olarak ele almıştır (Wright ve Perrone, 1977: 34). Gerçi 1980’lerin ortalarından itibaren çelişkili sınıfsal konumlar tespitinden yola çıkarak oluşturduğu sınıf çerçevesinden vazgeçerek, sömürü kavramı temelinde bir yaklaşımı benimsediğini göstermiştir (Öngen, 1996: 185). Yine de çelişkili sınıfsal konum kavramı, ismiyle anılır olmuştur.

Sınıf çözümlemelerinin bu üretken kuramcısını incelemeyi kolaylaştıran husus, analitik yaklaşımıdır. Gerçekten de Wright’ın açık ve net bir çözümlemenin yansıması olan eserleri göz alıcıdır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere, Wright’a göre, sınıf ilişkilerinden kaynaklanan çıkarların niteliğini anlamakta kullanacağımız anahtar kavram “sömürü”dür (Wright, 1997: 10). Kuşkusuz sömürü kavramı, ahlâkî bir değer yargısını da barındırıyor görünmektedir. Öte yandan, bu değer yargısının ötesinde Wright’a göre kavramın özünü “maddi çıkarların uzlaşmaz bir şekilde karşılıklı olarak birbirine bağlı olması” teşkil etmektedir. Böylece, sömürüyü tanımlamak üzere üç ölçüt geliştirir (Wright, 1997: 10):

- (a) Bir grubun maddi refahı, bir başka grubun maddi yoksunluğuna nedensel olarak bağlıdır.
- (b) (a)’daki nedensel ilişki sömürülenlerin belli üretim kaynaklarından asimetric olarak mahrum bırakılmasını da içerir.
- (c) (b)’deki mahrum bırakılmayı (a)’daki refah farkına dönüştüren nedensel mekanizma, sömürülenlerin emeklerinin ürünlerine, üretim kaynaklarının denetimine sahip olanlar tarafından el konulmasını da içerir.

Eğer bu ölçütlerden yalnızca ilk ikisi gerçekleşmiş ise “sömürü” değil, “sömürü içermeyen ekonomik baskı” söz konusudur (Wright, 1997: 11). Dolayısıyla, üretim

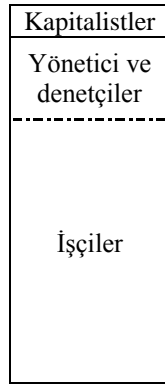
kaynaklarının denetiminden kaynaklanan artı-değer ya da ürüne el konulması ilişkisi, sömürü ilişkisinin olmazsa olmaz koşulu olarak çıkmaktadır karşımıza.

Böylece Wright, sömürü ilişkisini, iki sınıf arasındaki yerleşik konumlardan ziyade, süregiden, dinamik bir karşılıklı ilişki modeli olarak ele almaktadır. Bu karşılıklı ilişki içerisinde, emeğin denetimi, artı ürüne el konulabilmesi için kaçınılmazdır. Öte yandan Wright'a göre, bu el koymayı, basit bir "transfer" yerine "sömürü" olarak ifade ediyor olmamız ise, kavramın içerdiği ahlâkî değer yargısına işaret etmektedir (1997: 13).

Wright'a göre Marksist gelenekte sınıf çözümlemesi, mülkiyet ilişkileri ile sömürü arasındaki bağlantıdan kaynaklanan sınıf ayrımına dayanmaktadır. Kapitalist toplumda, sömürü, üretim araçları üzerindeki mülkiyet hakları olarak karşımıza çıkar ve bu mülkiyet hakları üç temel sınıfa belirler: Üretim araçlarının mülkiyetine sahip olup, işçi çalıştıran kapitalistler (sömürenler), üretim araçlarının mülkiyetine sahip olmayıp, emek güçlerini kapitalistlere satan işçiler (sömürülenler) ve son olarak, kendi üretim araçlarına sahip olup, yanlarında işçi çalıştırmayan küçük burjuvazi (ne sömüren, ne sömürülenler) (1997: 17). Bu ilişki içerisinde, kapitalistler, işçilerin emek güçlerini belli süreliğine satın almakta ve onları, kendi yaşamlarının idamesi için gerekenden fazlasını üretmeye zorlayarak, ortaya çıkan artığa, kâr adını altında el koymaktadırlar. Böylece, kapitalist ile işçi arasındaki uyumsuzluk, işçiye ödenen ücretlerin düzeyinden değil, iş için sarfedilen emek miktarı hakkındaki anlaşmazlıktan kaynaklanmaktadır. Şu durumda, kapitalist artı-ürünün fazlaştırılabilmesi için emeğin denetimi ve gözetimini sağlayacak farklı stratejiler geliştirmektedir (Wright, 1997: 18).

Marksist geleneğin bu genel sınıf çerçevesinin içeriğini doldururken, çalışanlardan oluşan "orta sınıf" ve ücretli emek kapsamında olmayanların durumu da aydınlatılmalıdır. Zira genel çerçeve olarak sınıflar; kapitalist, işçi ve küçük burjuvazi şeklinde ayrıldığında, herhangi bir gelişmiş kapitalist toplumda nüfusun yaklaşık %90'lık bir kesimi, işçi sınıfı içerisinde görülecektir (Wright, 1997: 19). Bu denli büyük bir kitleyi tek bir yekün olarak değerlendirmenin yaratacağı uygunsuzluklar ise açıktır. Bu grubu yekpare kabul etmek, topluma ilişkin doğru bir çözümleme yapmayı güçleştirir. Bu nedenle, üretim araçlarına sahip olmayıp, emeğini satarak yaşadığı halde "işçi sınıfı" kapsamında ele alınamayacak olanların durumu önem kazanmaktadır. Bu

gruba ilişkin temel sorun şudur: Sınıflar içerisindeki farklı “konum”ları (“*location*”) hangi ölçütlere göre belirlemek gerekir? Wright bunun için iki boyut belirler: Üretim sürecinde otorite ile ilişkileri ve yetenek ve uzmanlıkları... (Wright, 1997: 19). Böylece kapitalist ve işçi şeklinde kutuplaşan bir sınıf yapısı yerine, “konum”ları da dikkate alan –hatta yalnızca konumları dikkate alan- farklı bir yapıyla karşılaşırız.

Şekil 3. Üretim Araçlarının Mülkiyeti Bakımından Kapitalist Toplumda Sınıfsal Kutuplaşma

Esasen Marksist çözümler, kapitalist toplumdaki sınıfsal yapıyı aşağıdaki şema çerçevesinde sınıf ilişkileri içerisindeki altı farklı sınıfsal konumu göstermeye de elvermektedir:

		Üretim araçları ile ilişki			
		Sahip	Çalışanlar		
İşçi çalıştırıyor	Kapitalistler	Uzman yöneticiler	Vasıfsız yöneticiler	Otorite sahibi	Otorite ile ilişki
İşçi çalıştırmıyor	Küçük burjuvazi	Uzmanlar	İşçiler	Otorite sahibi değil	

Az bulunan vasıf sahibi   Vasıfsız
Az bulunan vasıfla ilişki

Şekil 4. Kapitalist Toplumda Sınıf Tipolojisi

Kaynak: Wright, 1997: 24

Böylece Wright'ın sınıf şeması yatay ve dikey eksenlere doğru derinleşen bir görünüm kazanır. Bu anlamda olmak üzere, “küçük burjuvazi” ile “vasıfsız işçiler”in aynı yatay eksen üzerinde bulunduğu dikkat çekilmelidir. Öte yandan “küçük burjuvazi” dikey ekseninde bakıldığında “kapitalistler” ile aynı hizada yer alır. Keza “vasıfsız işçiler” de dikey ekseninde düşünüldüğünde “vasıfsız yöneticiler” ile aynı hizadadırlar.

Hemen ifade edilmelidir ki, bu şemada yer alan her bir hücre bir sınıfı temsil ediyor değildir. Bu hücreler sınıf ilişkileri içerisindeki “sınıf konumları”nı temsillemektedirler (Wright, 1997: 23). Bir başka deyişle, “vasıfsız yönetici” olarak adlandırabileceğimiz bir toplumsal sınıf bulunmaz. Ancak kapitalist toplumun sınıf yapısı içerisinde, vasıf yönünden vasıfsız işçi ile; otorite yönünden ise kapitalistle aynı hizada bulunan bir sınıf konumu söz konusudur. Dolayısıyla, şemaya bakarak, Wright'ın çözümlemesinde altı sınıfın bulunduğu ifade edilemez. En doğrusu, genel olarak altı, hatta daha ayrıntılı bir çözümleme kapsamında, aşağıda Şekil 5'te görüleceği üzere, on iki sınıf konumu bulunduğu söylenebilir. Wright'ın çözümlemesi, bu sınıf konumlarına ilişkindir.

Üretim araçları ile ilişki

		Sahip	Çalışanlar				
Çalışan Sayısı	Çok	Kapitalistler	Uzman yöneticiler	Vasıflı yöneticiler	Vasıfsız yöneticiler	Yöneticiler	Otorite ile ilişki
	Az	Küçük işverenler	Uzman denetçiler	Vasıflı denetçiler	Vasıfsız denetçiler	Denetçiler	
	Hiç	Küçük burjuvazi	Uzmanlar	Vasıflı işçiler	Vasıfsız işçiler	Yönetim-dışı	
			Uzman	Vasıflı	Vasıfsız		
		Az bulunan vasıfla ilişki					

Şekil 5. Kapitalist Toplumda Ayrıntılı Sınıf Tipolojisi

Kaynak: Wright, 1997: 25

Ayrıntılı tipolojide, Wright'ın “çalışan sayısı”, “otorite ilişkisi” ve “vasıf” kıstaslarını ayrıntılandığı da görülmektedir. Buna göre çalışan sayısı kıstası açısından “hiç”, “az” ve “çok” değişkenleri; “otorite ilişkisi” kıstası açısından “yönetim dışı”, “denetim” ve “yönetim” değişkenleri; vasıf kıstası açısından ise “vasıfsız”, “vasıflı” ve “uzman” değişkenleri çözümlenmeye dâhil edilmiştir.

Öte yandan Wright'ın sınıf konumları şeması, Marksist literatür açısından tartışma yaratabilecek bir iddia da içermektedir. Zira, ifade edildiği üzere şemadaki hücreler sınıfları değil, sınıf konumlarını göstermektedir. Ancak kapitalist toplumun uzlaşmaz çelişki ve çatışkı içerisinde bulunan iki sınıfı –sermaye ve işçi sınıfları- da sınıf konumlarını gösteren hücrelere yerleşmişlerdir. Dolayısıyla sermayenin ya da işçi sınıfının Marksist bir çözümlemeye, tarihin öznesi rolüne de üstlenen “sınıf” niteliği, yerini, daha muğlâk ve sıradan bir “sınıf konumu”na bırakıyor gibidir.

Wright, yatay ve dikey ekseninde sınıf konumları olarak belirlediği bir şemanın, Goldthorpe'ün "hizmet sınıfları" kavramından etkilendiğini de belirtir (Wright, 1997: 25).¹⁰ Wright, sınıf çözümlemesine görgül bir yaklaşım getirmeye çalıştığı kitabındaki ("*Class Counts*", Wright, 1997) sınıf konumları şemasının da Goldthorpe'ünkünden çok farklı olmadığını ifade eder (Wright, 1997: 37).

Çözümlemesini sınıf konumlarına özgüleyen Wright, ücretli emek gücüne dâhil edilemeyen, genel olarak "işsiz" olarak tarif edilenlerin ya da yeni doğmuş bebeklerin sınıf yapısı içerisindeki konumlarını belirlemek amacıyla sınıf konumlarını "doğrudan sınıf konumları" ("*direct class locations*") ve "dolaylı sınıf konumları" ("*mediated class locations*") şeklinde ikiye ayırır (Wright, 1997: 26). Doğrudan sınıf konumu, kişinin sömürü süreci içerisinde şahsen girdiği ilişkilerin sonucunda ortaya çıkarken, dolaylı sınıf konumu kişinin maddi çıkarlarının kimi dolaylımlar nedeniyle bir sınıfla kesişmesi nedeniyle elde edilmektedir. Örnek olsun, ücretli çalışmakla birlikte, aile servetine sahip olan bir gencin maddi çıkarı, sermaye sınıfının maddi çıkarı ile aynıdır. Dolayısıyla bu genç, aile bağları nedeniyle sermaye, işi nedeniyle işçi sınıfı sınıf konumlarına sahiptir (Wright, 1997: 27). Bunlardan ilki gencin dolaylı sınıf konumu, ikincisi ise doğrudan sınıf konumudur. Böylelikle, aynı kişinin aynı anda iki ayrı sınıf konumuna sahip olabileceğini de görürüz. Burada dolaylı sınıf konumunun tek belirleyeni, aile bağları değildir kuşkusuz. Belli bir camia mensupluğu, hatta Wright'ın ifadesi ile "devlet ile ilişki" (1997: 27), belki de günümüzde belli bir ağa (web) dâhil olma durumu da bu türden konumlar doğurabilecektir.

Wright'ın dolaylı sınıf konumu açısından belirlediği kıstas, "maddi çıkar"dır. Yani kişinin dolaylı sınıf konumunu tespit eden ölçüt, herhangi bir nedenle, kişinin maddi çıkarlarının neye denk düştüğüdür.

Sınıf çözümlemesinde "konum" kavramı, akla ister istemez Weberci çözümlemeleri ve "statü" kavramını getirmektedir. Wright, sınıf çözümlemesi

¹⁰ Anımsanacak olursa Goldthorpe, istihdam ilişkisini, biri iş ya da emek, diğeri hizmet ilişkisi olmak üzere ikiye ayırmakta; bu ikincisini, yöneticilik ya da uzmanlık gibi alanlara özgülemektedir.

bakımından Weber’le Marx’ın karşıt kutuplara yerleştirilmesine karşıdır; zira ona göre, özellikle sınıftan söz ederken Weber, kendisinin en Marksist tavrına bürünür (Wright, 1997: 30). Wright’a göre, Marx’la Weber’in sınıf çözümlenmeleri açısından ortaklaşacakları hayli unsur bulunmakla birlikte, birbirlerinden “yaşam olanakları” (“*life chances*”) ve sömürü kavramları dolayısıyla ayrılmaktadırlar. Öte yandan kendisi, sömürüyü odak almak suretiyle, Marksist ya da –yine kendi tabiri ile- neo Marksist (1997: 36) bir çerçeve içerisinde kalmayı tercih etmektedir.

Marksist bir çerçeve içerisinde düşünüldüğünde, gelişmiş bir kapitalist toplumun sınıf yapısında yaşanması beklenen değişim, (1) emeğin proleterleşmesi ve (2) sermayenin yoğunlaşp merkezileşmesi şeklinde yaşanmalıdır (Wright, 1997: 93). Bu da, bağımsız ya da özerk çalışan emeğin ücrete tabi kılınması, sermaye yoğunlaşması ve merkezileşme yani “tekelci sermaye”¹¹ sonucunda küçük sermayenin yerini büyük sermayenin alması ve emeğin vasıfsızlaşması şeklinde ayrıntılandırılabilir bir süreci ifade etmektedir (Wright, 1997: 93). Marksist olmayan, özellikle de endüstri sonrası (“*post-industrial*”) vurgusu içeren kuramların bu dönüşüm ya da değişime yaklaşımları ise bunun tam aksine olacaktır. Wright, Marksist olan ve olmayan kuramların sınıf konumlarının değişimine ilişkin öngörülerini şu şekilde tablolastırır:

Tablo 4: Marksist ve Post Endüstriyel Kuramlara Göre Sınıfsal Konumlarda Değişim Beklentileri

Sınıf Yapısı içindeki Konum	Marksist Kuram	Post-Endüstriyel Kuram
İşçi sınıfı.....	Artış	Azalış
Yarı-özerk çalışanlar.....	Azalış	Artış
Yöneticiler.....	Artış	Artış
Küçük işveren ve küçük burjuvazi.....	Azalış	Artış

Kaynak: Wright ve Singelman, 1982: 184.

¹¹ Buradaki “tekelci sermaye” ifadesi kuşkusuz Wright’a ait değildir. Durumu daha net ifade etmesi bakımından Baran ve Sweezy’nin (2007) kavramsallaştırmasına bizim tarafımızdan yer verilmiştir.

Böylece Marksizm'in proleterleşme öngörüsü, işçi sınıfının hacminde bir artış öngörürken, yarı-özerk çalışanlarla, küçük burjuvazinin ya işçi sınıfı ya da yönetici konumları içerisinde eriyeceğini varsaymaktadır. Post-endüstriyel kuramlar ise “bilgi toplumu”nun sınıf yapısında, işçi sınıfının hacminin azalacağını, pek çok sektörde maddi sermaye gereksiniminin ortadan kalkacağını, böylece, yarı-özerk ya da özerk çalışanların sayısının artacağını öngörmektedirler (Bkz. Bell, 1999 ve 1960; Touraine, 1965). Wright'ın ilk elde ettiği veriler Marksist yaklaşıma açık bir aykırılık oluşturmuyorsa da (Wright ve Singelman, 1982), Wright'ın ABD toplumuna ilişkin olarak, süreç içerisinde elde ettiği veriler, bunun aksine sonuçlar ortaya koymaktadır (Wright, 1997: 102). Wright, Marksist kurama aykırı olarak gerçekleşen bu verileri, Marksizm'in tek bir ülke içerisindeki değil, genel olarak küresel kapitalist düzeyde bir sınıf analizi gerçekleştirdiğini, bu nedenle de, ABD'de işçi sınıfının artış göstermemesinin belki de, bir üçüncü dünya ülkesinde işçi sınıfı hacminde yaşanan artışla açıklanabileceğini ifade ederek yorumlar (Wright, 1997: 109).

Sınıf çözümlemesi açısından değerlendirilmesi gereken bir başka kesim ise kendi işinin sahibi olan ya da Türkçe'de serbest meslek erbabı (“*self-employment*”) olarak adlandırdığımız gruptur¹². Ancak bunların ayrıca değerlendirilmesi gerekir zira, gerek bir başka kişi tarafından istihdam edilen ücretlilerden, gerekse rantiyeden ayrılmaktadırlar. Böylece Wright'a göre serbest meslek kategorisi, ekonomik ilişkilerin iki boyutunun kesişimini ifade eder: Kişinin, gelirin emek kapasitesini satmasına bağlı olması ve ikincisi kişinin çalışmak için emek pazarına girmek zorunda olup olmaması (Wright ve Steinmetz, 1989: 979). Bu kıstaslara dayanarak Wright, serbest çalışanlar açısından ölçütleri belirlediği şöyle bir tablo hazırlar:

---

¹² “*Self-employment*” kavramını “serbest meslek” olarak ele almak yanılgıya yol açabilir. Zira serbest meslek kavramı Türkçe'de büyük sermayeyi kapsamamaktadır. Oysa, aşağıda görüleceği üzere, Wright *self-employment* kavramını, küçük ve “büyük” burjuvazi için kullanmaktadır. Aslında kavram tam olarak “kendi kendisini istihdam etmek” anlamına gelmektedir.

Tablo 5: Serbest mesleğe ilişkin kuramsal ölçütler

	Gelir elde etmek için çalışmaz	Gelir elde etmek için çalışır
Emek gücü istihdam eder	Rantiye	Girişimci (Büyük) sermaye
Ne emek gücü istihdam eder ne de kendi emek gücünü satar	Ev-içi emek, sosyal yardıma muhtaç ve kalıcı engelliler	Küçük burjuvazi
Emek gücünü satar	İşsizler	İşçiler

Kaynak: Wright ve Steinmetz, 1989: 979

Wright, tablonun altına, girişimci sermaye ile küçük burjuvazi hücrelerinin birlikte serbest çalışanlar grubunu oluşturduklarını not eder (Wright ve Steinmetz, 1989: 979). Wright tablonun yetersizliğinin farkındadır ve Marksist yaklaşım açısından meta üretim sürecinin belirleyiciliğine dikkat çeker. Ancak bizi daha fazla ilgilendiren, Wright'ın “küçük burjuvazi”yi, basitçe “küçük sermaye sahipleri” olarak tanımlamaktan kaçınıp, farklı bir üretim tarzının varlığına dikkat çekmiş olmasıdır (Wright ve Steinmetz, 1989: 980). Yukarıdaki tablo böyle bir ayrımın vurgulanması açısından anlam taşımaktadır.

Çalışmasının ilerleyen kısımlarında Wright, sınıf yapısı ile bilinç (1997: 373 vd) ve sınıf dışı baskı biçimleri (örneğin cinsiyet, 1997: 239 vd.) temalarını da çözümlemesine dâhil eder.

Wright'ın sınıf çözümlemesinden çıkarmamız gereken iki sonuç bulunmaktadır. Bunlardan ilki, Marksist sınıf çözümlemesinde sınıfı “boş mevkiler” olarak gören yaklaşımların karşısında, sınıf ilişkileri içerisinde “çelişkili sınıf konumları”nı geliştirmiş olması; ikincisi ise, doğrudan ve “dolaylı” sınıf konumları arasında ayrım yapmış olmasıdır. Böylece ilk kavram itibarıyla, sınıfları üst soyutlama düzeyinde tanımlamak yerine, söz gelimi meslek ilişkilerini de işin içerisine sokarak somut ve çok boyutlu bir sınıfsal konum çözümlemesi yapma olanağı sağlarken, ikinci kavram itibarıyla, bireyin kendisinin üretim süreci içerisindeki konumu dışında, aile bağları vb.

nedenlerle maddi çıkarının bağlı olduğu dolaylı sınıfsal konumu gündeme alma şansını tanımıştır.

3. Sınıf ve Orta Sınıf Tartışmalarından Çıkarılacak Sonuç

Toplumsal tabakalaşma kuramları içerisinde sınıf kavramı güncelliğini korumaktadır. Ancak sınıfın içeriğinin, ne Marx'ın ne Weber'in önerdiği şekliyle doldurulması mümkündür. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı, iki kuramcıyı yer yer haklı, yer yer haksız çıkarmıştır.

Yine yirminci yüzyılın ikinci yarısından sonra özellikle sınıf kavramının güncelliğini koruduğunu düşünen ancak öngörülenin ötesinde çok fazla genişleyen orta sınıfı kuramsal bir çerçeveye oturtma çabasına girişen kuramcıların çözümlenmeleri bugün hâlâ değerlendirilmeyi hak etmektedir. Bir başka deyişle, 1960 ve 70'lerin sosyal bilim camiasının güncel meselesi gibi duran “orta sınıf” kavramı, yeni bir yüzyılın hatta binyılın hemen başında güncelliğini yitirmek bir yana, önemini iyiden iyiye hissettirmiştir. Zira üzerinden 1980 ve 90'ların iktisadi, siyasi ve toplumsal düzeninin geçtiği düşünülen bu “erken dönem orta sınıf kuramcıları”, 2000'lerdeki toplumsal değişimi, 1990'lardaki yaklaşımlara oranla daha isabetli açıklamaktadırlar.

1960 ve 70'lerin “erken dönem orta sınıf kuramcıları”nın orta sınıflara ilişkin çözümlenmeleri günümüzde artan düzeylerde doğrulanmaktadır. Zaman zaman “üretken olan /olmayan emek”, zaman zaman “mavi/beyaz yakalı”, zaman zamansa “hizmet üretiminin niteliği” tartışmalarına indirgenmiş olması nedeniyle eleştiriyeye açıksa da, bu dönemden öğrendiklerimiz kabaca özetlenecek olursa, orta sınıflar yukarıya doğru değil, aşağıya doğru bir yönelim içerisinde dirler. Bu yönelimin önemli kıstaslarından biri ücret düzeylerindeki kayıp, dolayısıyla görece yoksullukta yaşanan artıştır. Ancak ücret düzeyleri elbette bu siyasal, iktisadi ve toplumsal olguyu tek başına açıklamaya yetmez. Esasen orta sınıflara (ve bu kategoride ele alınan mesleklere) ilişkin en önemli saptama “vasıfsızlaşma” kavramsallaştırmasında gizlidir. Bu kavram bize, orta sınıflar söz konusu olduğunda, emek süreci merkezli bir yaklaşımın zorunlu olduğunu da anımsatmaktadır. Böylece emek süreci çözümlemesi, küresel ekonomik sistemden, işyerindeki Taylorist örgütlenmeye ve teknik ya da teknolojik gelişmelere varana kadar

bir dizi tartışmanın kapısını aralar. Şimdi yapılması gereken, bu kapıdan girerek, avukat emeğinin niteliğini bu çerçeveden değerlendirmektir.

İkinci Bölüm

Avukat Emeğinin Niteliği

1. Avukat Emeği

Son yıllarda, avukatlık mesleğinin içeriğinin boşaldığı, “piyasa”ya giren avukat sayısında ihtiyacın üzerinde bir artış olduğu, teknik ve teknolojik gelişmeler karşısında avukatlığın teknik bir iş haline geldiği, avukatların gelir ve statülerinde bir gerileme yaşandığı şeklindeki yakınmalar; zaman zaman biri diğeri yerine geçerek, zaman zamansa -yakınmayı dile getirenin bakış açısına göre- biri diğeri olarak tespit edilerek dile getirilmez. Buradaki yakınmaların hemen hepsini haklı çıkaracak somut verilere ulaşmak da mümkündür. Ne var ki, bu türden veriler meselenin nicelik boyutuna ilişkin bir değerlendirme yapmanın ötesine geçmeyecek, olsa olsa yakınmalara yenilerinin eklenmesine neden olacaktır. Oysa böylesine köklü değişimlerin yaşandığı bir alanda, niteliksel bir tartışma da yürütmek gerekir. Zira sözgelimi, tek tek avukatların gelirlerinin azalması ile genel olarak avukatlık gelirlerinin azalması bir ve aynı anlama gelmeyeceği gibi, bir ve aynı nedenin sonuçları da olmayabilirler. Keza, tek tek avukatların mesleği icra ediş şekillerinde yaşanan değişim ile genel olarak avukatlık mesleğinin icra ediliş şeklinde yaşanan değişim de bir ve aynı anlama gelmeyebilir. Dahası, genel olarak avukatlık mesleğinin icra ediliş şeklinde yaşanan değişime, tek tek avukatların mesleği icra ediş şekillerini üst üste koyup toplayarak da ulaşmak mümkün değildir. Bu noktada, mesleğin icrasında niteliksel bir değişim olup olmadığının da değerlendirilmesi gerekir.

Çalışmanın bu kısmı, avukat emeğinin niteliğine ilişkin bir sav ileri sürmeyi amaçlamaktadır; çünkü bu mesleğe ilişkin meselelerin, bu meslekte sarf edilen emeğin niteliği değerlendirilmeden, tam ve doğru olarak tespit ve hâl edilemeyeceği iddiasındadır. Avukat emeğinin tek bir değil, farklı görünümü olduğu hâlinde hareketle, bu niteliksel inceleme, avukat emeğinin farklı biçimlerini de içerecek bir düzeyde gerçekleştirilmeye çalışılacaktır.

2. Emek Kuramı Işığında Avukat Emeği

Emek kavramı, en azından Adam Smith'ten beri, iktisadi bir çözümlemenin ana değişkenlerinden biridir (Maurice Dobb'tan aktaran Madra, 2007: 10). Smith'in Milletlerin Zenginliği kitabı şu cümlelerle başlar: “Her milletin yıllık emeği, yaşamak için bir yılda yoğalttığı [tükettiği] bütün gerekli ve elverişli maddeleri ona sağlayan ana kaynaktır. Bu maddeler, her zaman için ya doğrudan doğruya bu emeğin ürünüdür ya bu ürün ile başka milletlerden satın alınmış şeylerdir” (2006: 1). Ancak hiç kuşku yok ki, emeği toplumsal yapıya ilişkin çözümlemenin merkezine yerleştiren Marx'tır. Bu anlamda Marx, kavramı yalnızca politik ekonomi eleştirisinin değil, toplumsal dönüşüm sorununun da anahtar kavramı olarak tarif etmektedir. Bu nedenle emeğin Marx tarafından ele alınmış şekli, akademik ya da entelektüel bir hevesten ziyade, gerçekliğin tam ve doğru olarak kuramsallaştırılması çabasının ürünüdür. Bu saptama, emeğe ilişkin kavramsal bir tartışmada Marksist kuramın sağlam bir zemin olacağı taahhüdünü de içermektedir.

Marksist emek kuramı, bilindiği üzere, kapitalist üretim ve artı-değer kuramı çerçevesinde özellikli bir anlam kazanmaktadır. Zira ancak kapitalist üretimde emek-gücü metaya dönüşmekte; bir diğer deyişle, kullanım-değerinin yanı sıra bir değişim değeri de üretir hale gelmektedir. Öyleyse, avukat emeğinin niteliğine ilişkin bir tartışma, üretim süreci, hizmet üretimi ve esasen avukatlık hizmeti üretiminin kapitalist üretimin yasalarına tabi olup olmadığı sorunlarını da kapsar.

Bunun için kapitalist üretimin ayırt edici özelliklerinin belirlenmesi gerekir. Burada, kapitalist üretimin ayırt edici özelliği olarak emeğin ürettiği artı-değere sermaye birikimi yaratacak şekilde el konulması ile üretimi gerçekleştirenler ile üretim araçlarının birbirinden ayrılması esas kabul edilerek açıklanmaya çalışılacaktır.

Dolayısıyla avukat emeğinin niteliği saptanırken ilk olarak avukat emeğinin sermaye için artı-değer üreten, dolayısıyla sermaye birikimi yaratan bir emek olma yönünde bir dönüşüm yaşayıp yaşamadığı; ikinci olarak avukatlık hizmetini üretenlerin

bu hizmetin üretilebilmesi için gerekli araçlardan kopartılıp kopartılmadığı ve nihayet üçüncü olarak avukatlığın işçileşme eğilimi taşıyıp taşımadığı soruları sorulmalıdır.

2.1. Kullanım ve Değişim Değerleri

Her üretim faaliyeti, biyolojik ve toplumsal varlığın sürdürülebilmesi için yapılır. Metada somutlaşan bu faaliyet sonucunda, kullanım-değeri ile değişim-değeri ortaya çıkar –ki bu saptamayı ilk olarak, Ekonomi Politğin Eleştirisi’nde Marx yapmıştır (1993: 41). Marx’a göre “bir şeyin yararlılığı, onu, bir kullanım-değeri haline getirir” (1997: 48). Dolayısıyla kullanım-değeri, söz konusu şeyin kullanılması ve tüketilmesi ile gerçekleşmektedir. Değişim-değeri ise, “ilk bakışta, nicel bir ilişki olarak birbirleriyle değişilen değişik türden kullanım-değerlerindeki oran olarak zamana ve yere göre durmadan değişen bir ilişki olarak görünür” (Marx, 1997: 48). Bu ikisi arasındaki, hem birbirinden tamamen farklı, hem de birbiriyle çok sıkı ilişkili olma durumuna dikkat çekmek gerekir. Zira bir metanın sahip olduğu değer, ona ihtiyacı olan açısından kullanım-değeri iken, ihtiyacı olmadığı halde elinde bulunduran için değişim-değeri olarak adlandırılabilir. Kullanım-değeri açısından meta belli bir “nitelik”, değişim-değeri açısından ise belli bir “nicelik”tir.

Metayı ortaya çıkaran üretken faaliyet emek olarak adlandırıldığına göre, metada somutlaşan emeğin de, metanın değerine uygun olarak, iki yönlülüğünden söz edilebilir: Kullanım-değeri yaratıcısı olarak emek ve değişim-değeri yaratıcısı olarak emek. Aslında, emek, bir kere harcanmakla, her iki değeri de ayı anda yaratmaktadır. Burada söz konusu olan, emeğe, farklı cephelerden bakıldığında karşımıza çıkan görünme biçimidir. Zira kullanım-değeri yaratması bakımından emek, ortaya çıkardığı metanın niteliğine göre, yararlı olan ya da olmayan emek olarak nitelendirilebilir. Değişim-değeri açısından ise, somut olarak ortaya konan ürünün yararlılığı bir yana, belli miktarda emek-gücü harcanmasından ibarettir. Marx’ın ifadesi ile “Söz konusu olan birincisinde Nasıl ve Ne?, ikincisinde Ne kadar? ve Ne sürede? sorularıdır” (1997: 57). Kuşkusuz somut bir üretim sürecinde ikinci türden sorular, ilk türden sorulardan tamamen bağımsız olamaz. Ancak bir soyutlama olarak, her tür emek ya da üretim süreci, emeğin miktar olarak ölçüldüğü bir düzlemde ele alınabilir.

Üretilen ürünlerin, üreticinin kendisi tarafından kişisel olarak tüketildiği bir ekonomide, değişim-değeri de söz konusu olmayacaktır. Yani değişim-değeri, ancak farklı kullanım-değerlerinin (yani farklı ürünlerin) değişilmek üzere karşı karşıya gelişleri ile ortaya çıkar. Dolayısıyla her bir meta, hem maddi bir formdur, hem de bir değer formudur. Öte yandan, metaların maddi formlarda birbirleriyle mübadele edildiği trampa usulünde, iki farklı kullanım-değeri, dolayısıyla iki farklı emek ürünü, kendi kullanım-değerlerinden bağımsız bir değişim formu almaksızın, [M]eta-[M]eta olarak karşılaşırken; değişilen metaların türlerindeki ve sayılarındaki artışla birlikte, değer formunun zorunluluğu artar. Yani,

Çeşitli biçimlere ait farklı türden metalar, tek ve aynı özel bir nesne ile değişebilir ve değer olarak eşitlenebilir hale gelmekle, dar sınırlar içerisinde kalmakla birlikte, derhal genel toplumsal bir eşdeğer niteliğine bürünür.... Sırayla ve geçici bir süre için bu nitelik, önce şu, ardından da bu metaya bağlanır. Ama değişimdeki gelişme ile yalnızca belli türden metalara sıkı sıkıya yerleşir, ve para-biçimini alarak kristalleşir (Marx, 1997: 98).

2.2. Basit Dolaşım ve Sermaye Dolaşımı

Böylece, yukarıda M-M şeklinde gösterilen değişim, M-[P]ara şeklini alır. “Değişim, metaların kullanım-değerleri olmadıkları ellerden, kullanım-değerleri olacakları ellere aktarılmasını sağlayan bir süreç olduğu kadar, maddenin toplumsal bir dolaşımıdır da (Marx, 1997: 112). Ancak aslında değişim süreci, M-P ile tamamlanmış olmaz. Zira bu değişim sonucunda, meta üreticisi, kullanım-değerine sahip sonul bir ürüne kavuşmuş olmaz. Kullanabileceği ürünlerle değişmediği sürece, elindeki para hiçbir işe yaramaz. O yüzden, M-P sürecinin ayrıca başka bir P-M süreci ile de tamamlanması gerekir. Böylece M-P-M formülasyonuna kavuşmuş oluruz (Marx, 1997: 114). Metaın, para dolayımıyla yeni bir metayla değiştirildiği bu sürecin tamamı “dolaşım” olarak adlandırılır. Marksist kuram açısından dolaşım, “gerçek anlamıyla değişimin belirli bir uğrağından ya da bütünlüğü içinde ele alınan değişimden başka bir şey değildir” (Marx, 1999: 35). Bir diğer deyişle, dolaşım, meta ve para formlarının değişerek birbirine dönüşmesidir. Meta dolaşımı, sermaye için çıkış noktası ise de, M-

P-M formülü “metanın basit dolaşımı”na özgüdür. Oysa satmak için satın almak anlamına gelen “sermaye dolaşımı”nda, diğer deyişle, paranın sermayeye dönüşmesinde P-M-P formülü geçerlidir. Marx, sermayenin genel formülü olarak adlandırdığı bu formülü ve onun basit dolaşım ile ortak ve ayrı yönlerini ayrıntılı olarak anlatır.

Burada ayrıntısına girmeye gerek görülmeyen bu farklardan doğan en önemli sonuç, M-P-M'den farklı olarak P-M-P'deki ikinci P, başlangıçtaki P'den farklı olmasıdır. Nitekim Marx bunu P' sembolü ile göstermeyi doğru bulur. P ile P' arasındaki bu fark artı-değer olarak adlandırılır. Ancak, her ne kadar parayı sermayeye dönüştüren, sürecin başındaki ve sonundaki P'ler arasındaki bu fark, yani artı-değerse de, “[a]rtı değer yaratılması ve dolayısıyla paranın sermayeye dönüşmesi, ne metaların değerlerinin üzerinde satılmasını, ne de bunların değerlerinin altında satın alınmasını varsaymakla açıklanabilir” (Marx, 1997: 164). “Dolaşım ya da metaların değişimi, hiçbir değer doğurmaz” (Marx, 1997: 166). Yani, arızî, raslansal ya da spekülâtif haller bir yana bırakıldığında, yalnızca bir malın alınıp satılması ile sermaye kendiliğinden artırılamaz. Ya da şöyle ifade edelim: İnsanlık tarihinin bir anında, her nasılsa elde edilmiş bir meta, yalnızca farklı sermaye sahipleri arasında alınıp satılmakla, bugüne kadar kendisini satın almak üzere harcanan ilk paranın miktarına herhangi bir değer ekleyemeden ulaşacaktır. Öte yandan sermaye, yani artı-değer ilave edilmiş para ancak dolaşım ile ortaya çıkacağından, dolaşımdan tamamen ayrı bir sermaye süreci de düşünülemez.

Kapitalist üretim, artı-değer, yani P ile P' arasındaki bu fark için yapılır. Böylece kapitalist, P'ya ulaşmak için P'yi dolaşım sürecine sokan kişidir. Fakat artı-değer söz konusu dolaşımın sonucu olduğu halde, artı-değerin nedeni bu dolaşım değilse, bu değer fazlası nereden kaynaklanır? Öyleyse mesele, P ile P' arasındaki farkı yaratan şeyin ne olduğunun belirlenmesidir.

2.3. Artı-Değer Olarak Avukat Emeği

Marx, söz konusu artı-değer farkının yaratıcısının, kullanım-değeri değer yaratmak olan özel bir meta, yani emek kapasitesi ya da emek-gücü olduğunu tespit

eder (1997: 170- 171). Başlangıçta meta satın almak üzere harcanan para ancak, söz konusu meta, emek sürecine dâhil edilip, emek-gücü ile işlendikten sonra satıldığında daha fazla bir para olarak geri dönecektir. Yani P'den P'ye ulaşabilmek için sermaye sahibinin ham veya yarı mamul madde olarak herhangi bir meta alması yeterli değildir. Bir meta olarak emek-gücünün de satın alınması ve bu emek-gücünün üretim sürecinde kendi değeri üzerinde değer yaratması gerekir.

Burada özellikle vurgulanması gereken, emek-gücünün de bir meta olduğu, ancak bu metanın kullanım değerinin, “değer yaratmak” olarak belirlenmiş olduğudur. Öyleyse, emek-gücünün meta olarak satışa çıkarılması ya da bir diğer deyişle emeğin metalaşması nasıl söz konusu olabilir?

Her şeyden evvel, emek-gücünün meta olarak değiştirilebilmesi için, mübadelenin gerektirdiği zorunluluklar dışında bir bağımlılık ilişkisine tabi olmaması; bir diğer deyişle, emek-gücünün sahibinin, kendi emek-gücü üzerinde mutlak tasarruf yetkisinin bulunması gerekir. İkinci olarak, emek-gücünü satmak durumunda olan kişi (emekçi), “gerçekleştirdiği metaları satacak durumda olmayıp, kendi benliğinde varolan emek-gücünü bir meta olarak satışa sunmak zorunda kalmalıdır” (Marx, 1997: 172). Zira aksi halde, piyasada emek-gücünü değil, emek ürünlerini satacak, dolayısıyla özel bir meta olan emek-gücünü satışa sunmuş olmayacaktır.¹³ Bu koşulun gerçekleşebilmesi için ise, üçüncü bir koşul olarak emek-gücünü satışa çıkaran kişinin, bu emek-gücünü gerçekleştirebileceği üretim araçlarından (yani emek nesnesi ya da hammadde ve emek araçlarından) yoksun olması gerekir –ki emeğini satışa çıkarmak durumunda kalsın. Braverman meseleyi şu şekilde özetler:

Kapitalist üretim, değişim ilişkilerini, metaları ve parayı gerektirir, ama onun *differentia specifica*'sı emek gücünün alımı ve satımıdır. Bu amaçla üç temel koşul toplum çapında genelleşir. Birincisi, işçiler üretimin kendileri aracılığıyla sürdürüldüğü araçlardan kopartılırlar ve bu araçlara yalnızca

¹³ “Eğer emekçi, emeğine nesnel bir varlık verebilseydi, o, emek değil, bir meta satmış olurdu” (Marx, 1997: 509).

emek güçlerini başkalarına satarak ulaşabilirler. İkincisi işçiler, emek güçlerini elden çıkarmalarını engelleyen, serflik ya da kölelik gibi yasal sınırlamalardan özgürleşmişlerdir. Üçüncüsü, işçinin istihdamın edilmesinin amacı işverene, yani kapitalist olarak işlev görmekte olan kişiye ait olan bir birim sermayenin genişletilmesi biçimini alır (1974: 52).

Bu nokta şu açıdan büyük önem taşır: Marx, kapitalist dönemin doğuşuna ve karakterine etki eden diğer bütün faktörlerin, öyle ya da böyle, farklı tarihsel dönemler için de saptanabileceğini söyler. Ancak sermayenin varoluşunun tarihsel koşullarının doğması için başka bir şey gerekir: Yalnız başına para ve meta dolaşımı, sermayenin varoluşunun tarihsel koşullarının doğmasına yetmiyor. Onun doğabilmesi için, ancak üretim ve tüketim araçlarını elinde bulunduran kimse ile emek-gücü satan özgür emekçilerin pazarda karşı karşıya gelmesi gerekiyor (Marx, 1997: 173). Bu noktada Wright, meseleye yerinde bir örnekle dikkat çekmektedir. Sermayedar, üretim araçlarının mülkiyetini elinde bulunduran kişidir ama, söz gelimi koleksiyon yapmak üzere fabrika makinelerine sahip olan kişi sermayedar değildir. Sermayeden söz edebilmemiz için, sahibi olduğu üretim araçlarının, ürünlerine el konulmak üzere üretim sürecine tahsis edilmiş olması gerekir (Wright, 1999: 5)

Öyleyse “kapitalist döneme niteliğini kazandıran şey, emek-gücünün, işçinin kendi gözünde, kendi malı olan bir meta şeklini alması ve dolayısıyla emeğinin, ücretli emeğe dönüşmesidir” (Marx, 1997: 173, d.n. 42).

2.3.1. Üretken emek

Emeğin ücretli emek olarak adlandırılacak bir duruma gelmesi, onun toplumsal olarak yararlılığından da, üretkenliğinden de bağımsız bir niteliğidir. Öte yandan, emeğin niteliğine ilişkin önemli bir tartışma olan üretken olan/ olmayan emek meselesine burada yer vermek gerekebilir. Öncelikle şu ifade edilmelidir ki, Marx'ta üretken emek kavramı, emeğin üretken olanını yüceltip, üretken olmayanını aşağılamak üzere ortaya atılmış değildir. Zira kavramlara dikkat edilecek olursa, üretken olan da

olmayan da “emek” olarak saptanmakta, bu “emek” sermaye ile girdiği ilişkinin türüne göre “üretken” ya da “üretken olmayan” şeklinde nitelendirilmektedir. Marx bu nitelemeye, kapitalizmin işleyiş dinamikleri ve iktisadi bunalım teorisi bağlamında önem atfetmektedir. Ne var ki, söz konusu ayrım Poulantzas’la birlikte adeta işçi sınıfının kapsamının belirlenmesinde kullanılan bir kıstas olarak anlaşılmalıdır (Satlıgan, 1994: 42. Ayrıca bkz. Yukarıda “Nicos Poulantzas” başlığı). Ancak Poulantzas’ın, üretken emeği kol emeğine indirgemediğinin yukarıda saptanmış olduğu da gelmişken ifade edilmelidir.

Üretkenlik, emeğin kendisinde içkin bir özelliğin değil, sermaye ile girdiği ilişkinin türüne ilişkin bir değerlendirmenin sonucudur. Marx şöyle der:

... üretken emekten bahsettiğimizde ... emeğin alıcısıyla satıcısı arasındaki oldukça özgül bir ilişkiyi ifade eden emeği kastediyoruz. ... Cisimleşmiş emekle canlı emek arasındaki özgül ilişki, birincisini sermayeye dönüştürürken, ikincisini de üretken emeğe dönüştürür” (Marx, 1999a: 111).¹⁴

Aynı emek harcama şeklinin nasıl olup da bir durumda üretken değil iken, diğer durumda üretken olabileceğine ilişkin şu pasajın tarihsel bir önemi olduğu da görülecektir:

Şurası, baştan bellidir ki, emeğe üretken demenin, emeğin özel yararlılığı ya da onda cisimleşmiş kullanım-değeriyle, emeğin özgül içeriğiyle hiçbir ilgisi yoktur.

---

¹⁴ Marx’ın burada atıf yapılan bu metni, Kapital’in birinci cildinin “Ek”i olarak bilinmektedir. Esasen Marx’ın sağlığında yayımlanan birinci ciltte yer almamış, elyazmaları arasından çıkarılarak ilk 1933’te Almanca ve Rusça yayımlanmıştır. Daha sonraları farklı dillerde Kapital’in birinci cildinin sonunda “Ek” olarak basılmıştır.

Bu nedenle aynı içerikteki emek, üretken ya da üretken olmayan bir yapıda olabilir.

Örneğin Kayıp Cennet'in yazarı Milton, üretken olmayan bir işçidir. Öte yandan yayımcı için fabrika tarzında çalışan bir yazar ise üretken işçidir. Milton Kayıp Cennet'i, tıpkı bir ipek böceğinin ipek örmesi gibi, kendi doğasının eyleme geçişiyle üretmiştir. O daha sonra ürününü 5 sterlinden satıp böylelikle bir tüccar durumuna geldi. Oysa yayımcısının emriyle kitaplar üreten (örneğin ekonomi politikle ilgili özetler) Leipzig'li yazın proleterleri neredeyse tümüyle üretken bir işçidir, çünkü onun üretimi sermaye tarafından devralınmıştır ve üretimin amacı sermayeyi arttırmaktır. Bir kuş gibi şarkı söyleyen şarkıcı üretken olmayan bir işçidir. Ama, şarkısını para için sattığı oranda bir ücretli-emekçi ya da tüccar olur. Ancak aynı şarkıcı ona para kazanmak için şarkı söyleten bir girişimcinin yanında çalışırsa o zaman üretken bir işçi olur; çünkü o doğrudan doğruya sermaye üretir. Başkalarına eğitim veren bir öğretmen üretken bir işçi değildir. Eğer eğitim kurumunun sahibi olan girişimcinin yanında ücretle çalışıyorsa, diğer öğretmenlerle birlikte, emeğini bu girişimcinin parasını artırmak üzere kullanıyorsa, üretken bir işçidir (Marx, 1999a: 112).

Bu pasajda birkaç noktanın gizli olduğu gözden kaçmamalı... İlk olarak, yukarıda da vurgulandığı üzere emeğin içeriği ile üretkenliği arasında doğrudan hiçbir ilişki söz konusu değildir. Öyleyse, ikinci olarak, işçi sınıfının kapsamı, üretken emekle sınırlı tutulmayabilir. Üçüncüsü, emeğin üretkenliği sermaye ile girdiği ilişkinin sonucudur. Nihayet dördüncüsü, metanın maddi mal olması zorunlu değildir; hizmet üreten emek de üretken emek olarak sermayeyi artırabilir.

Bu sonuçlardan, işçi sınıfının kapsamına ilişkin olanına böyle kolayca ulaşmak kolay değildir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu meseleye ilişkin olarak Marksistler arasında tam bir uzlaşma bulunmadığına değinilerek geçilebilir (bkz. Yukarıda Birinci Bölüm "2.2. Orta sınıfları çözümlenmeye yönelik Marksist yaklaşımlar" başlığı).

Marx'ın, bugüne kadar ulaşıp, binlerce sayfalık tartışmalara da neden olan kafa karışıklığına yol açan analizini geliştirmemiş olmasının nedeni; “bu iş türleri[ni], kapitalist üretimin hacmiyle karşılaştırıldığında deveye kulak [olarak görmesi]. Dolayısıyla bunları tümüyle göz ardı edebilir ve üretken olmayan ücretli emek kategorisinde ele alabiliriz” (Marx, 1999a: 113) diye düşünmesindedir. Keza Marx “hiç kimse tıbbi ya da hukuksal bir ‘hizmet’i, parasını sermayeye dönüştürmenin bir aracı olarak satın almaz” (Marx, 1999a: 116) derken de, 20. yüzyıl boyunca sağlık alanında yaşanan metalaşma sürecini ya da hukuk hizmetinin “satılmak” üzere sermaye tahsis edilebileceğini tahayyül edemezdi.

2.3.2. Hizmet üretimi ve emek

Hem Marx'ın pasajından çıkarttığımız sonuçlar, hem de genelde avukatlığın hizmet üretimi bağlamında ele alınmış olması nedeniyle, buradaki inceleme dışında bırakamayacağımız bir diğer önemli nokta “hizmet” üretimidir. Hizmet üretimi başlığı altında, üretken emek tartışmasının bir alt başlığı olarak da düşünülebilir.

Hizmet üretimine ilişkin her şeyden evvel, kol/kafa emeği ayırımından yola çıkıp, kol gücüne dayalı çalışanları sanayi işçisi, kafa gücüne dayalı çalışanları hizmet elemanı olarak adlandıramayacağı vurgulanmalıdır (Öngen, 1996: 209). Zira hizmet üretimi, kafa emeğine dayalı olabileceği gibi, kol emeğine de dayanabilir. Hatta Harman'ın ifadesi ile “en önemli ‘hizmet sanayileri’nin bir bölümü, çok büyük ölçüde ‘geleneksel’ türde kol işçisi çalıştırır” (2006: 91). Temizlik işçisi ya da çöpçü örneklerinde olduğu gibi... Üstelik bunun aksi de geçerlidir.

Hizmet emeğinin niteliği problemindeki karışıklık, esasen Adam Smith'e kadar geri götürülebilmektedir (Savran ve Tonak 1999: 134). Zira Smith üretken olan/olmayan emek tartışmasında, hizmet emeğini kategorik olarak üretken olmayan emek sınıfına dahil etmektedir (Smith, 2006: 357-358). Aslında bu biraz da, Smith'in üretken emekten ne anladığıyla ilgilidir. Zira Smith'e göre üretken emek basitçe, “harcandığı nesnenin değerine değer katan” emektir; hizmetçinin emeği ise, hiçbir şeye değer katmamaktadır. Öyle ki “[b]ir adam, bir sürü sanayi işçisi çalıştırarak zengin olur;

bir sürü hizmetçi tutmakla yoksul düşer” (Smith, 2006: 358). Bununla birlikte Smith bir unsurdan daha söz eder. O da harcanan emeğin satılabilir bir malda maddileşmesidir – ki, hizmet emeği bu unsurdan da yoksundur: “[S]ıradan bir hizmetçinin emeği, herhangi bir nesne ya da satılır mal üzerinden kökleşip maddeleşmez. Onun hizmetleri, genel olarak, yapılıp yapılmaz kaybolur gider” (Smith, 2006: 358).

Buradaki saptamaların Marx’ın üretken emek konusundaki yaklaşımından ne denli farklı olduğunu yukarıda açıklayabildiğimizi umuyoruz. Ancak yine de, üretken olarak kabul edilebilecek hizmet emeği türüne yakından bakmak gerekebilir. Zira yukarıdaki yalnızca, hizmet üreten emeğin de üretken emek sayılabileceği sonucunu çıkarmakla yetinmiştik.

Üretken emek olgusu, emeğin sermaye ile girdiği ilişki bağlamında ortaya çıktığına göre, herhangi bir hizmetin üretiminin üretkenliğine ilişkin bir tespit ancak, söz konusu üretim sürecinde emeğin sermaye ile girdiği ilişkiye, bir başka deyişle, emeğinin karşılığının ne ile ödendiğine bakılarak yapılabilir.

“Emeğin karşılığının ne ile ödendiğine bakmak” ne anlama geliyor?

Daha evvel de belirtildiği üzere bir form olarak para, ancak dolaşım süreci içerisinde P-M-P formülasyonuna girdiği zaman “sermaye” niteliği kazanmaktaydı. Öyleyse mesele, harcanan bir emeğin karşılığının yalnızca “para” ile mi, yoksa P-M-P döngüsüne girmiş para anlamına gelen “sermaye” ile mi yapıldığıdır.

Bir gereksinimin doğrudan karşılanması anlamında hizmet üreten emeğin sermaye ile ilişkisi söz konusu değildir. Hatta söz konusu hizmet, kendisini üretenin değil, bir başkasının gereksinimini karşıladığında yani bir değişim dahi söz konusu olduğunda dahi hizmet emeği ile sermaye ilişkisi kurulamaz. Bununla ilgili olarak Marx, etini kızartmak için oduncuya odun kestiren kapitalist örneğini verir. Burada kapitalistin oduncu ile ilişkisi basit değişim ilişkisidir. Yani kapitalist, oduncunun kendisine sunduğu hizmet ile sermayesini çoğaltmamış, hatta bir kısmını tüketmiştir. Dolayısıyla, oduncu karşısındaki konumu sermaye sahibi bir kapitalist olarak değil, para biçiminde bir meta sahibi olarak değerlendirilmelidir (Marx, 1999: 191-192).

Marx'ın bu örneğinden, en azından para ile değişilen emek ve sermaye ile değişilen emek olmak üzere iki farklı kategori olması gerektiği sonucunu çıkarırız. Gerçekten de, evde efendisinin yemek masasını kurup, toplayan bir hizmetçi ile kapitalist bir işletme olarak otelde yemek masası kurup, toplayan garsonun yaptıkları işin içeriği aynı olsa da, niteliği farklı olsa gerektir. Aynı örnek, -emeği bir nesnede maddileşen- aşçı olarak da düşünülebilir.

Bu anlamda, hizmet üretimini, maddi mal üretimine yönelik diğer emek tartışmalarından ayırmak mümkün değildir. Hizmeti, maddi mal üretiminden ayıran fark, esasen üretim ve tüketimin eşzamanlılığıdır (Savran ve Tonak, 1999: 137); başka bir şey değil. Örneğin öğretmen, emeğinin ürünü olan hizmeti üretirken, söz konusu hizmet eşzamanlı olarak tüketilmektedir. Oysa maddi mal üretimi söz konusu olduğunda, üretim ve tüketimin arasına zamansal, hatta mekânsal bir ayrılık girmektedir.

Marx'a göre “[h]izmet, bir meta ya da emek olsun, bir kullanım değerinin yararlı etkisinden başka bir şey değildir” (1997: 194). Bu nedenle ancak kullanım değeri ile birlikte var olabilmektedir. Ancak bu haliyle bırakıldığında, söz konusu saptama tek başına, nasıl olup da hizmet sektöründe kapitalist üretim ilişkilerinin geçerli olabileceğini açıklamaktan uzaktır. Braverman, emeğin yararlı etkisinin, bir nesnede gerçekleşmediği, dolayısıyla üretim ve tüketimin eş zamanlı olduğu hizmet emeğinde, emeğin doğrudan tüketiciye sunulmuş olması gerektiğini belirtir. Şu durumda, meta haline gelen (metalaşan) emeğin yararlı etkisinin kendisidir. Ancak, işçinin emeğinin metalaşmış yararlı etkisini, doğrudan kullanıcılara değil de, daha sonra meta piyasasında yeniden satılmak üzere, kapitaliste satmasıyla, hizmet alanı, kapitalist üretim tarzına dâhil olur (Braverman, 1974: 360). Üstelik hizmet alanı, tekelci kapitalizm açısından en bakir, dolayısıyla en kârlı alanlardan biri olduğundan 20. yüzyıl boyunca bu alana hasredilen emek miktarında muazzam bir artış yaşanmaktadır. Zira “sosyal yapının pazarlanabilir biçimleri dışındaki tüm biçimler imha edilmiş durumdadır” [Braverman, 2008: 261]. Yaşlı, hasta ve engellilerin bakımı, dinlenme, eğlence ve hatta güvenlik gibi, daha evvel sosyal dayanışma ağlarıyla giderilen ihtiyaçlar, piyasaya tahvil edilmiş, sermaye kâr alanı olarak gördüğü bu alanlarda muazzam emek gücü istihdam etmiştir. O kadarki, yüzyılın ortalarından sonuna doğru,

imalat sektörü duralayıp, hatta gerilerken, büro işleri de dâhil olmak hizmetler sektöründeki gelişme en yüksek düzeye ulaşmıştır. Örnek olması bakımından 1979 ilâ 1992 yılları arasında ABD’de imalat sektöründe büyüme % -1,2 olarak gerçekleşirken, finans, sigorta ve emlakçılık sektöründe %2,2, personel sağlama hizmetleri sektöründe %9,5, bilgisayar ve veri işlem hizmetleri sektöründe %9.0’a ulaşır (Sennett, 2005: 157). 1992-2005 arasında imalat sektörü yine eksi büyüme gösterirken, diğer sektörlerde büyüme sırasıyla 1,5; 3,5 ve 5,3 olarak gerçekleşir (Sennett, 2005: 157).¹⁵

Bu gelişmeler, hizmet üretiminin artı-değer üretir hale gelmesinin nedenleridir.

3. Avukat emeğinin metalaşması

Emek kuramı açısından, avukat emeği meselesinin nirengi noktalarını, avukatın emek ürünü (avukatlık hizmeti ya da bilgisi ya da bu hizmet sonucu ortaya çıkan sonul ürün) yerine kendi emek-gücünü (ya da emeğini), sermaye sahibine satmak durumunda kalıp kalmadığı ve sermaye ile girilen bu ilişkinin sonucunda avukatın ücretinin sermaye olarak sermayeden ödenip ödenmediği konuları oluşturur. Bu da genel olarak adlandırıldığı üzere “ücretli avukatlık” başlığını akla getirir. “Ücretli avukat”lığın ortaya çıkmış olması, avukatlık hizmetinin bedelinin belirlenmesine ilişkin basit bir değişikliği değil, çok daha köklü; çalışmanın başında sorgulayacağımızı ifade ettiğimiz, avukatlık hizmeti üretiminin kapitalist üretimin yasalarına tabi olup olmadığı sorununu da içeren bir dönüşüme işaret etmektedir. Zira ücretli avukatlık aynı zamanda hizmeti üreten avukatın, bu üretimde kullanmak zorunda olduğu üretim araçlarından ve hizmetini doğrudan müvekillere satma olanaklarından (yani deyim yerindeyse gerekli sosyal sermayeye sahip olamamasını) kopartılmasını da vurgulamaktadır.

---

¹⁵ Esasen “hizmet ekonomisi” ve “enformasyonel toplum” açısından istihdam yapısının dönüşümü Manuel Castells’in çalışmasından takip edilebilir. Burada daha fazla sayısal veri belirtilmeden geçilecektir. Bkz. Castells, 2005: 284 vd.

Yukarıda kabaca çizilmeye çalışılan kavramsal çerçeveden anlaşılacağı üzere, bir malın ya da hizmetin üretilmesinde veya bir işin görülmesinde sarf edilen emeğin türü, söz konusu emeğin “özünde” yer alan, içkin bir özellik değildir. Aksine, toplumsal yapıyı da oluşturan üretim ilişkileri temelinde çözümlenmeyi gerektirir. Dolayısıyla, avukat emeğini kategorik olarak bir kereliğine vasıflandırmakla, bu emeğin niteliğine ilişkin evrensel ve genel-geçer bir saptamada bulunmak mümkün değildir. Avukat emeğinin niteliğini, hem belli bir üretim tarzı içerisindeki konumunun ve hem faaliyetin yürütülmesi esnasında girilen toplumsal ilişkilerin gereğine uygun olarak belirlemek gerekir. Bir başka deyişle, avukat tarafından bir hizmetin üretilmesine özgülünen emek ya da emek-gücü, iş görülürken içine girdiği iktisadi ve toplumsal ilişki şekillerine göre farklı farklı adlandırılabilir.

Ücretli avukatın, avukatlık hizmetinin üretimi esnasında içine girdiği ilişkilerin değerlendirilmesi gereken bir boyutu da “mülkiyet” olgusudur. Bilindiği üzere, genel olarak üretimin üç zorunlu ögesinden söz edilir. Bunlar, insan emeği, emek araçları ve emek nesnesidir (Leontiev, 1979: 12). Söz konusu ögeler, Poulantzas’ta ekonomik düzeyin sabit ögeleri olarak şu şekilde saptanırlar: Çalışan ‘doğrudan üretici’ yani işgücü; üretim araçları yani ‘iş nesne ve araçları’; artı-değere, yani ürüne el koyan ‘çalışmayan’ (1992: 19). Poulantzas yalnızca, emek araçları ve nesnesini tek ögeye indirip, artı-değere el koyan bir çalışmayan ögesi eklemekle kalmaz. Mülkiyet olgusunu da iki ayrı ya da kendi ifadesiyle “çifte ilişki” olarak ele alır:

Bu ögeler bir üretim biçiminde ekonomik düzeyi oluşturan, kendisi de bu ögelerin bir çifte ilişkisi ile oluşmuş olan, özgül bir bileşimin içinde yer alırlar. Bu çifte ilişki: 1) *Bir gerçek mülk edinme ilişkisi*: (Marx tarafından bazen ‘sahip olmak’ diye adlandırılır) Çalışan ile üretim araçları arasındaki ilişkiyi yani çalışma sürecini ya da üretici güçler sistemini kapsar. 2) *Bir mülkiyet ilişkisi*: Birinciden ayrı bir ilişkidir, çünkü çalışmayı gerek üretim araçlarının, gerek çalışma gücünün, gerek ise de her ikisinin ve dolayısıyla ürünün sahibi olarak devreye sokar. Bu üretim ilişkilerini gerçek anlamda tanımlayan ilişkidir.... Mülkiyet ilişkisi hususunda *kesinlikle ekonomik alana dahil olduğunu ve büründüğü yasal biçimlerden- yasal*

mülkiyetlerden kesinlikle ayırmak gerektiğini belirtelim (Poulantzas, 1992: 19. Vurgu yazara ait).

Gerçek mülk edinme ilişkisi, ya işçi ile üretim araçlarının birliği ya da işçi üretim araçlarının birbirinden ayrılması şeklinde ortaya çıkabilecektir. Oysa *mülkiyet ilişkisi* sınıflı toplumlarda daima, çalışan ile çalışma araçlarının birbirinden ayrılması ve çalışmayanın artı ürüne el koyması şeklinde görülür. Poulantzas'a göre kapitalist üretim biçimini diğerlerinden ayıran bu iki ayrı ilişki şeklinin birbiriyle benzerlik göstermesi, yani, *gerçek mülk edinme ilişkisinin* de *mülkiyet ilişkisinde* olduğu gibi çalışanın çalışma araçlarından koparılması şeklinde ortaya çıkmasıdır (1992: 20).

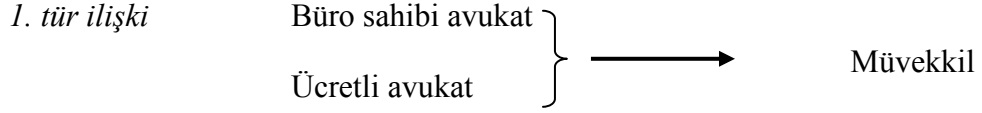
3.1. Sermayeyi Artıran Avukat Emeği: P-M-P' Mümkün mü?

Esasen avukat emeğinin avukatlık bürosuna sunulma biçimleri çalışmanın sonraki bölümlerinde ele alınacaktır. Ancak burada avukat emeğinin hangi koşullarla sermayeyi artıran bir emek olarak nitelenebileceği bahsinde kısa bir değerlendirme yapmak gerekebilir. Bunun için aşağıda sayfa 158'de Şekil 13'e bakmak gerekecektir.

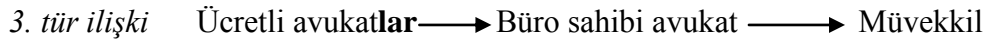
Şekil 13'te serbest avukat kategorisi, emeğinin yararlı etkisini doğrudan kullanıcıya yani müvekkile sunan avukatları betimlemektedir. Bu anlamda serbest avukat, hizmet üretmekte ve hizmetini esas kullanıcıya “para” karşılığında satmaktadır. Serbest avukat ile doğrudan kullanıcı (ki artık ona “müvekkil” diyelim) arasındaki ilişki basit değişim ilişkisidir. Bir diğer deyişle para sahibi, serbest avukatın emeğini M-P formülü çerçevesinde, satın almaktadır.

Serbest avukat ile tek avukata bağlı olarak çalışan ücretli avukat arasındaki – okla da vurgulanan- bağıntı, tek avukata bağlı olarak çalışan ücretli avukatın bağlı olduğu avukatın, serbest avukat kategorisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Bu anlamda, söz konusu büroda üretilen hizmet, halen M-P formülü kapsamında ele alınmayı gerektirmektedir. Şu kadar ki, bu tür bürolarda çalışan ücretli avukatlar da, hizmetlerini genel olarak büro sahibi avukata değil, halen doğrudan kullanıcıya sunmaktadırlar (*1. tür ilişki*). Büronun bu işleyişinde bir değişim yaşanmaya başladıkça;

yani ücretli (bağımlı) çalışan avukat hizmetini ya da hizmet ürününü doğrudan müvekkile sunmak yerine, daha sonra bir müvekkile satmak üzere büronun sahibi olan avukata sunmaya başladıkça aralarındaki ilişki de (2. tür ilişki), emeğin niteliği de dönüşmeye başlar ve büro artık bir hizmet üretim “atolyesi”ne dönüşmeye başlar.

Tek avukata bağlı olarak çalışan ücretli avukatla, bir “hukuk atelyesine” bağlı olarak çalışan avukat arasındaki fark, başlangıçta yalnızca niceldir. Büro sahibi avukat ile ücretli avukat arasındaki ilişki, usta ile çırığın işleri elbirliği içerisinde yürüttükleri bir atölyedeki ilişkiyi andırmaktadır. Usta ile çırığın ilişkisinin kapitalist yasalara tabi olması yani çırığın emeğinin metalaşması için, öncelikle atölyedeki çırakların sayısının ve üretimin artması gerekir (3. tür ilişki). Usta ile çırak ya da çırakların kendi aralarında elbirliği sürdükçe, henüz kapitalist üretimin yasaları tam anlamıyla işlemeye başlamaz.

Marx’ın ilgili paragrafını anımsayalım:

Çok sayıda işçinin, aynı zamanda, aynı yerde (ya da isterseniz aynı iş alanında diyebilirsiniz), tek bir kapitalistin patronluğu altında aynı türden meta üretmek üzere bir arada çalışmaları, hem tarih hem mantık açısından, kapitalist üretimin çıkış noktasını meydana getirir. Üretim tarzı yönünden, manüfaktür, sözcüğün dar anlamıyla, ilk aşamalarında, lonca elzanaatlarından, bir ve aynı bireysel sermaye tarafından aynı anda çok sayıda işçi kullanılması dışında güçlükle ayırt edilebilir. Ortaçağ lonca

ustasının işyeri, yalnızca genişlemiştir. Demek ki başlangıçta farklılık yalnızca niceldi (Marx, 1997: 313).

Öyleyse, avukatlık mesleğinin icra edildiği formlar çeşitlendikçe, esasen büro- içi emek sürecinde, dolayısıyla, avukat emeğinin niteliğinde değişiklik yaşanmaya başlamıştır. Bu değişiklik Marx'ın toplumsal işbölümünden farklı olarak tekil, ayrıntılı ya da manüfaktür işbölümü olarak adlandırdığı süreci anımsatır.

Marx (1997: 340), toplumsal işbölümü ile toplumsal üretimin çoban/çiftçi ayrımı ya da sanayi ve tarım gibi ana bölümlere ayrılmasını kastetmektedir. Bu ayrım, “genel işbölümü” olarak da adlandırılır. Bu genel bölümlerin (örneğin, sanayinin otomotiv, tekstil, beyaz eşya vs. şeklinde) kendi alt bölümlerine ayrılması “özel işbölümü”dür.

İşyeri içerisindeki işbölümü ise tekil ya da parça işbölümü olarak adlandırılır. Marx'a göre, toplumsal işbölümü, her toplumda görülen tarzda bir işbölümdür ve doğal bir süreç içerisinde gelişir. Oysa “manüfaktürde uygulandığı şekliyle, işyerindeki işbölümü ancak kapitalist üretim tarzına özgü bir durumdur” (1997: 347) Böylece, avukatlık bürosunda, manüfaktür işbölümünün özelliklerini aramak bize, söz konusu büronun kapitalist üretim ilişkilerine tabi olup olmadığını gösterecektir.

Öyleyse manüfaktür (işbölümü) nasıl ortaya çıkar?

İki şekilde: Ya belli bir malın son şeklini alabilmesi için teker teker ellerinden geçmek zorunda bulunduğu, işçilerin, tek bir kapitalistin denetimi altında bir işyerinde toplanmaları ya da hepsi de aynı ya da benzer türden işi yapan birçok zanaatçı, tek bir kapitalist tarafından bir işyerinde aynı zamanda çalıştırılmak suretiyle... (Marx, 1997: 327- 328).

Bu iki durumda da, yapılacak olan iş parçalara bölünür ve her bir “işçi” ürünün tek bir parçasını yaparak, sonunda tek birisine ait bireysel bir ürün olmaktan çıkan malı ortaya çıkarırlar.

Marx'ın maddi mal, hatta daha da özelde sanayi üretimi üzerinden tarif etmeye çalıştığı bu süreç, genel olarak hizmet üretimine, özel olarak ise avukatlık bürosuna uygulanabilir bir model midir? Bu sorunun yanıtı, ancak olgusal olarak saptanabilir ve bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinin konusunu oluşturacaktır. Ancak şimdilik, burada varsayım düzeyindeki iddia, avukatlık bürosundaki işleyişin, manüfaktürün tekil işbölümüne benzer özellikler göstermeye başladığıdır.

Büro içinde görülen manüfaktür benzeri işbölümü, avukatlığın, yukarıda 3. *tür ilişki* olarak tarif edilen bir formda icra edilmeye başlanmasını tamamlayarak, yepyeni bir görünüm kazanır. Bu iki şartın bir arada gerçekleşmesi ile birlikte, M-P formülü, P-M-P' formülüne dönüşür. Böylece, büro sahibi avukat (ki artık “avukat” olması bile gerekmez, o artık “kapitalist”tir), sermayesini artırmak üzere, avukatlık alanına yatırım yapan bir sermaye sahibi ile aynı konuma ulaşır. Büroda ücretli olarak çalışan avukat ise, emeğinin yararlı etkisini büro sahibine satmak suretiyle P'ye artı-değer katarak P'e dönüştüren emekçiden başka bir şey değildir. Burada, Wright'ın serbest çalışanlara ilişkin ölçütlerini belirlediği tablo göz önüne getirilirse, mesele daha anlaşılır olabilir. Anımsanacak olursa, Wright, gelir elde etmek için kendisi de çalışmak zorunda olanları girişimci sermaye, küçük burjuvazi ve işçiler şeklinde ayırmakta idi. Küçük burjuvazi, geçimini sağlamak üzere ne kendi emeğini bir başkasına satmakta, ne de bir başkasının emek gücünü istihdam etmekte idi. Böylece, kendi bürosunun sahibi olarak serbest çalışan avukat, literatürde küçük burjuvazi kategorisinde ele alınmaya uygun bir konumda bulunmaktadır. Ne ki, burada ifade edilmeye çalışılan dönüşümle birlikte, bir grup avukat emek gücünü satmak zorunda kalarak işçileşmekte, bir diğer grup ise bir başka avukatın emek gücünü satın alarak sermayeleşmektedir.¹⁶

¹⁶ Burada Roemer'in, küçük burjuvazinin de sermaye tarafından sömürülebileceği, sömürü ilişkisinin ortaya çıkması için bir emek-değişiminin gerekli olmadığı şeklindeki yaklaşımı da anımsatılabilir (bkz. Roemer, 1982). Ancak görüleceği üzere, avukatlık mesleğinin icra edilme şeklinde yaşanan arızı ya da geçici olmayan, yapısal ve kalıcı olan değişim çerçevesinde tarif etmeye çalıştığımız ücretli avukatların sınıf konumları tartışması, yalnızca “sömürü” kavramı çerçevesinde ele alınmamakta, bir emek kuramı çerçevesinde genel bir çerçeve çizilmeye çalışılmaktadır. Roemer'in, küçük burjuvazi ile sermaye arasındaki sömürü ilişkisini tespit etmeye çalıştığı yaklaşımı, kendi bürosunun sahibi olan avukatlar ile büyük sermaye ilişkisini ele alan daha ilginç bir çalışmada ayrıca ele alınabilir.

Şu da belirtilmelidir ki, büro sahibi, avukatın emeğinin yararlı etkisini doğrudan kendisi kullanarak tüketmeyip, sermayesini artırmak üzere kullanıcıya yeniden satarken, ücretli avukatın emeğinin karşılığını, “para olarak para”dan değil “sermaye olarak para”dan öder.

Şunun da tekrar hatırlatılması gerekir: Özel ya da kamusal bir işletmenin hukuk departmanında çalışan bir ücretli avukatın konumu, şimdi burada yaptığımız tartışmanın dışında, büro işinin niteliğine ilişkin bir başka tartışmanın meselesidir; dolayısıyla ayrıca değerlendirilmeyi gerektirmektedir. Zira yukarıda, hizmet üretimi bağlamında bir farka ilişkin olmadığını vurguladığımız kafa/kol emeği ayrımı, aslında tam da buraya denk düşmektedir. Kafa/kol emeği ya da beyaz yakalı/mavi yakalı ayrımı, sözgelimi mobilya üreten bir fabrikada, torna başında çalışan işçi ile muhasebe işlerini yürüten ücretli çalışan arasındaki ayrımı işaret etmektedir ve bu fabrikanın hukuk işlerini yürüten avukatının emeği, kuşkusuz, torna işçisinden çok muhasebe çalışanın emeği ile benzerlikler göstermektedir.

Öyleyse, kısaca da olsa, büro işçisine ilişkin bir değerlendirme yapmak gerekir.

3.2. Büro İşi Olarak Avukat Emeği

Her şeyden evvel, büro çalışanlarının türdeş bir yapıda olmadıkları; sekreterler ya da satış elemanları gibi çalışanların, işçi sınıfının alt kesimlerini oluşturduğu konusunda bir fikir birliği bulunduğu; buna karşılık, örneğin idari ve teknik kademelerde çalışan hatta yöneticiliğe kadar yükselebilen büro çalışanlarının durumlarının tartışmalı olduğuna dikkat çekilebilir (Öngen, 1996: 195).

Bu tartışma bağlamında Öngen’in kendisi, beyaz yakalı sektör içerisinde, üç ayrı sınıfsal konumun farkında olmamızı önerir: (1) Sermaye birikim süreci ile ilgili yönetsel kararların alınmasına katılan ve yüksek ücret alan bir azınlık (üst düzey yöneticiler ve profesyoneller) (2) Gelir düzeyi görece olarak yüksek olan ve emek ile sermaye arasındaki ara kademelerde bulunan orta düzey yöneticiler veya denetleyiciler (3) İş ve emek süreçleri üzerinde fazla bir denetleme gücüne sahip bulunmayan, çoğu kez kol

işçilerinden bile daha düşük ücret alan büro işçileri (1996: 196- 197. Ayrıca bkz. Callinicos, 2006: 19).

Esasen mavi yakalılardan ayırmak üzere beyaz yakalı olarak ifade edilen çalışanlar, iki çekirdek etrafında “kristalleşen” gruplardan oluşmaktadırlar. Bu çekirdekler de büro (ofis) çalışanları ile satıcılar (tezgâhtarlar)dır (Crozier, 1965: 8). Bu iki çekirdek grup, beyaz yakalıların tamamını temsil etmemekle birlikte, geri kalan grupların bu çekirdekten çıktığını göstermesi bakımından anlamlıdır. Crozier, beyaz yakalıları tanımlamak konusunda farklı kıstasları olduğuna da dikkat çeker. Örneğin, yukarıda beyaz yakalı sektör içerisindeki sınıf konumlarını belirlerken, ücret unsurunun ağırlık kazandığı görülmektedir. Ancak bu sınıflamadaki eksiklik de göze çarpar. Buradaki olgunun betimlenmesindeki yetersizlik, sınıfsal konumu statik bir kategori olarak ve ağırlıklı olarak ücret düzeyine bağlı kalarak ele almaktan kaynaklanmaktadır. Benzer derecelendirmeyi kendisi de dile getirmesine rağmen Callinicos, çalışmasının ilerleyen sayfalarında “gelir, tüketicilerle ilişkiler ve ‘işlev’ gibi unsurlar[ın], sınıfsal konumun *olsa olsa* eksik göstergelerini oluştur[duklarını]” kabul eder (Callinicos, 2006a: 46). Oysa Braverman (1974) ve Wright (1997), beyaz yakalıların sınıfsal konumlarına ilişkin “vasıf”, “yabancılaşma” ya da “otorite sahipliği” gibi dinamik ve ücret dışı başka kıstaslar belirlemektedirler. Keza Harman, Fransız sosyolog Crozier’den şu cümleleri aktarır:

Değerlendirme, deneyim ve sorumluluk gerektiren konuları çözmekle sorunlu yüksek vasıflı elemanlar ile yalnızca bir dizi *basit, değişmez* işlem yapmaları istenen *vasıfsız* çalışanlar kitlesi arasında bir bölünme olmuştur. Bankaların, sigorta şirketlerinin ya da büyük muhasebe şirketlerinin idari servislerinde bir süreden beri çeşitli *montaj şeridi türü iş örneklerine* rastlanmaktadır (2006: 105. İtalik vurgular benim).

Böylece, beyaz yakalı olarak nitelenen çalışan kategorisi, en genel anlamda, bir yanda profesyoneller ve yöneticiler, diğer yanda büro işleri ile diğer *rutin* kol işi olmayan işleri yapanlar (örneğin satış elemanları) olmak üzere iki gruba ayrılabilirler (Harman, 2006: 106. İtalik vurgu benim). Ancak bu ayırım yapılırken, Braverman’ın, 19.

yüzyıl başındaki büro işlerini, modern profesyonel yöneticiliğin selefi olarak görüp, günümüzün tekelci kapitalist dönemin büro işçilerini 19. yüzyıl sonundakilerin halefleri olarak görme yönündeki uyarısı göz önüne alınmalıdır. Zira bu durum anlaşılabilir ve günümüzün milyonlarca büro işçisi “orta sınıf” ya da erken dönem kapitalizmin son derece sınırlı yarı-yönetici tabakası ile eş görülürse, Braverman’a göre, günümüz modern toplumuna ilişkin yaklaşım esaslı bir hata ile malul olacaktır (1974: 293).

Bugün avukatın herhangi bir büro işçisi olarak nitelendirilmesi garip görünüyorsa da, Braverman’ın dikkat çektiği, 18. yüzyıl ortalarındaki büro çalışanın durumuna göz atmakta ve o günden bugünkü “beyaz yakalı” konumuna nasıl geldiğine bakmakta fayda bulunur. Zira 18. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar büro çalışanı, İngiliz sanayinin kimi sektörlerinde yöneticinin sıfatıdır. Büro çalışanın ücreti, doğrudan yönetici tarafından kendi ücretinden ödenir ve büro çalışanları genellikle akrabalar arasından seçilmektedir. Çünkü onlar aynı zamanda yakın zamanda yöneticiliğe ya da şirket ortaklığına yükselecek kişiler olarak görülmektedir (Braverman, 1974: 294). Braverman, aynı durumun ABD için de geçerliliğini, büro çalışanın, ileride patronun kızıyla evlenebilecek denli ayrıcalıklı olduğunu Lewis Corey’den aktarır (1974: 294).

İşe ilişkin karar süreçlerinde yer alırken, basit bir fiş doldurucusu durumuna düşen büro işçisinin dramına Krishan Kumar da dikkat çeker:

Kayda değer ölçüde vasıflılık derecelerini ve karar alma düzeylerini içeren büro işleri bir zamanlar büyük ölçüde erkeklerin yaptığı işlerdi. Hem bir ‘zanaat’ ögesi hem de yarı idari bir öge içeriyordu. Büro makinelerinin hesap makineleri ve Hollerith delgili kart işlemcisi biçimi altında kaydettikleri ilerleme, büro işlerinde çalışan işgücünün ‘kadınlaşması’nda simgelenen vasıfsızlaşma sürecini başlattı (kadınlar İngiltere’de 1911 yılında kâtiplerin yüzde 21’ini, 1966 yılında ise yüzde 70’ini oluşturuyordu). Bir zamanların zanaat sahibi büro işçisi gitgide basit bir makine kullanıcısı ve fiş doldurucusu haline geldi (Kumar, 1995: 34).

Büro çalışanlarının işlev, otorite, ücret ve ayrıcalık bakımından yaşadıkları gerileme, öncelikle, sayıca yaşanan artışla birlikte gerçekleşmiştir. 19. yüzyılın ortasından 20. yüzyılın ortasına kadar uzanan dilimi gösteren tablo çarpıcıdır. Buna göre, 1851’de toplam işgücü içerisindeki oranı %0,8 olan büro çalışanlarının oranı 1901’de %4’e, 1951’de ise %15,5’e yükselir (Callinicos, 2006a: 38). Ticari işlerde çalışanlar da hesaba katıldığında 1961’de ABD’de bu oran %21,2 olarak gerçekleşmektedir (Crozier, 1965: 10), ki bu, her beş çalışandan birinin beyaz yakalı olması anlamına gelir.

Genel olarak beyaz yakalılar açısından bakıldığında ABD’de 1990’ların sonunda beyaz yakalı çalışanların oranının, toplam çalışanların %60’ına ulaştığından söz edilmektedir.¹⁷ Bunların önemli bir kısmını büro çalışanı olduğuna kuşku yoktur.

Crozier, beyaz yakalıların sayısındaki artışla ters orantılı olarak mavi yakalı çalışanlarla aralarındaki farkların azaldığını ifade eder (Crozier, 1965: 13). Zira nicel artış beraberinde vasıfsızlaşmayı da getirmektedir. Ancak hemen ifade edilmelidir ki, beyaz yakalılar ile mavi yakalılar arasındaki fark, mavi yakalılarda iyileşme değil, beyaz yakalıların durumlarının gerilemesi nedeniyle kapanmaktadır. “Bu durumda kol gücü ile çalışanlar ofis çalışanlarına değil, ofis çalışanları ya da bir zamanlar ofis çalışanı olanlar fiziksel çalışanlara yaklaşmaktadırlar” (Işıklı, 2010: 183).

¹⁷ Verilerin çok sağlıklı olmaması nedeniyle Türkiye atfı yapmak bu noktada güçtür. Zira Türkiye İstatistik Kurumu’nun (TUİK) raporlarında ayrıca bir büro işi ya da beyaz yakalı kategorisi bulunmamaktadır. Öte yandan çalışan nüfus içindeki oranından ziyade, yaşanan çarpıcı artışa dikkat çekmek adına, TUİK’in “idari personel ve benzeri çalışanlar/ Clerical and related workers” kategorisinde ele aldığı grubun istatistiklerine bakılabilir. Buna göre anılan grubun sayısında yıllar içerisinde görülen artış şu şekilde gerçekleşmektedir:

Tablo 6. Yapılan İşe Göre İstihdam Edilen Nüfus İstatistiği

	Sayı	Oran
1980	649 245	3,5
1985	732 081	3,6
1990	958 629	4,1
2000	1 543 499	5,9

Kaynak: Türkiye İstatistik Kurumu

Büro çalışanlarının konumlarını etkileyen diğer değişkenler, teknolojik gelişme ve kapitalist ekonominin yapısında görülen değişim olarak saptanabilir. Crozier bu durumu, beyaz yakalıların görevlerinde yaşanan dönüşüm olarak ifade eder (1965: 17). Zira, mekanikleşme ve büro içi işin organizasyonunda bilimsel ilkelere (aklımıza hemen Taylor gelmeli) uygunluk, özelde büro çalışanının genelde ise beyaz yakalının yerine getirmesi beklenen işi eskisinden farklılaşmaktadır. Bu durum büro çalışanı açısından “işyerindeki rasyonalizasyon süreçlerinin işlenmesi” (Işıklı, 2010: 181) olarak da adlandırılabilir.

Kanımca, burada bir çelişki gibi görünen hususa da dikkat çekmek gerekir. O da, teknolojik gelişmelerle vasıfsızlaşmanın bir arada yaşanıyor oluşudur. Zira teknolojik gelişmenin, o teknolojiyi kullanabilecek vasıfta çalışanlar gerektiği varsayılır. Oysa aslında yaşanan, yeni bir teknolojinin ortaya çıkması ile hem bir vasıfın artık vasıf olarak kabul etmekten çıkması (söz gelimi bilgisayar kullanabilmek günümüz büro çalışanı açısından fazladan bir vasıf değil, neredeyse “doğal” bir yeti olarak kabul edilir); hem de yeni ortaya çıkan teknolojilerin gerektirdiği vasfın giderek azalmasıdır (söz gelimi avukatlık bürolarında kullanılan bilgisayar programlarının, avukatlık yapabilmek için gerekli vasıfları azaltması gibi). Bu nedenle, teknolojik gelişmelerin vasıfsızlaşmaya değil, aksine vasıflaşmaya yol açacağı beklentisi yerinde değildir. Saad-Filho da mekanizasyon ile vasıfsızlaşmanın yakından ilişkili olduğunu düşünmektedir (2006: 120). Saad-Filho, mekanizasyon ile “çalışma modelleri ve iş tanımlarının ölçülmeleri ve denetlenmeleri daha kolay basit işlemler halinde” parçalandığını hem de tek tek işçilerin yetenek ve becerilerinin ellerinden alınarak metalaştırıldığını ifade eder (Saad-Filho, 2006: 120-121).

Richard Sennett, işlerin yerine getirilmesinin yeni biçimlerinin, kişilik ve sınıf algısı üzerindeki etkisini incelediği çalışmasında, büyük bir fırında çalışan “mavi yakalı” çalışanlar için “özel fırıncılık vasfı” yerine, fırındaki ürünlerine üretiminde kullanılan bilgisayar ve makineleri kullanabilme becerisinin daha önemli olduğunu, ancak öte yandan bu makinelerin kullanımındaki kolaylık nedeniyle işçilerin vasıfsızlaşırken, fırıncılık mesleki kimliğini de yitirdiklerini şu şekilde anlatmaktadır (Sennett, 2005: 74):

Fırında kullanılan teknolojiyle bu zayıf mesleki kimlik arasında bağlantı var, ama bu sandığımızdan biraz daha farklı bir bağlantı. İşyerindeki makineler insana düşman değil kullanıcı dostu; belirgin ikonları var ve evlerdeki bilgisayarları andıran anlaşılır pencerelere sahipler. Pek az İngilizce konuşabilen ve *baguette* ile *bagel* arasındaki farkı bilmeyen bir Vietnamlının bile bu makineleri kullanması mümkün. Bu kullanıcı karıştırma makineleri, yoğurma makineleri ve fırınların kullanılmasının ekonomik gerekçesi var: Bu makineler şirketin, makinelerin değil işçilerin beceriye sahip olduğu eski günlere kıyasla, daha düşük ücretle işçi tutmasını sağlıyor. İşçilerin hepsi daha yüksek formel teknik bilgiye sahip olsa da bu böyle.

Böylece beyaz yakalıların içerisinde bir grup olan büro çalışanlarının işçileşmelerinin, bürodaki işin yapılma şeklindeki değişikliğe bağlı olarak ortaya çıktığı ifade edilebilir. Kuşkusuz bu saptamanın ardından artık, söz konusu işçilerin ücret ve çalışma koşullarının, geleneksel işçi sınıfına benzeme yönünde bir eğilim içerdiği söylenebilir. Bu durumun, avukatlık için de geçerli olduğu varsayımı, bu çalışmanın sonraki bölümde ele alınacak olan ampirik kısmının ana başlıklarından birini de oluşturmaktadır. Zira gerçekleştirilen nicel araştırmada katılımcılara yoğun olarak büro içindeki çalışma usulü ve koşullarına ilişkin sorular sorulmuş; değiştiği varsayılan sınıfsal konum bu çalışma koşullarındaki değişimden yola çıkılarak saptanmaya çalışılmıştır.

Bu bölümdeki çıkarımlar, kabaca özetlenmek gerekirse; beyaz yakalı olarak nitelenen büro işçileri teknolojik gelişmeler ve kapitalist ekonominin yapısında görülen değişime bağlı olarak sayılarında ortaya çıkan olağanüstü artış sonucunda işlev, otorite, ücret ve imtiyaz bakımından “işçileşmiş”lerdir. Söz konusu işçileşmenin kıstasları, vasıfsızlaşma, yabancılaşma, işin kontrolünün kaybı ve ücretlerde görece azalma olarak belirlenebilir. Böylece, herhangi bir büroda çalışan avukatın (ki bu bağlamda artık, söz konusu büronun avukat bürosu, hukuk şirketi veya özel ya da kamusal bir işletmenin ya da kurumun hukuk departmanı olması fark etmez), yaptığı işin otomasyona bağlı, teknik, değişmez bir iş haline gelmesine, hatta işin parçalanarak bürodaki avukatın

sürecin tek bir parçası üzerinde iş görmesine ve bunun sonucunda gelirinde yaşanan görece düşüşe bağlı olarak “işçileşme”sinden söz edilebilir. Nitekim Erhard Blankenburg Ulrike Schultz, Almanya’da avukatlık mesleğinin yaşadığı dönüşümü, son yıllarda artan emek arzı çerçevesinde anlatırlarken yeterli müvekkil bulamayarak başka bürolarda çalışan “proleter avukatlar”dan söz etmektedirler (Blankenburg ve Schultz, 1995: 97).

4. Orta Sınıf ve Avukatlık

Bugüne değin avukatlık geleneksel olarak “orta sınıf” profesyonel mesleklerden biri olarak kabul edilegelmiştir. Oysa yukarıda orta/ara sınıflar hakkında özetlenen literatür, bir yandan bize orta sınıfların yapısı hakkında bir perspektif sunarken, öte yandan da orta sınıfın “değişen” niteliğine gönderme yapmaktadır.

Bu çalışma orta sınıfı (ve dönüşümünü) emek kuramı ve emek süreci değerlendirmesi üzerinden anlamaya çalışmayı amaçlamaktadır. Orta sınıf tartışmalarında sıkça yer alan dört önemli Marksist kuramcıya yer verilmiş olması bu yüzdendir. Bunların arasından Braverman’ın yaklaşımı, orta sınıfların proleterleşmesi iddiasına en yakın olması da nedeniyle, bu çalışmanın avukatların emek kuramı ve emek süreçleri bakımından işçilere yaklaştığı yönündeki temel varsayımına ilham veren kuramlardandır.

Braverman’ın proleterleşme konusunda söylediklerini anımsayalım. İlk olarak Braverman, tekelci kapitalizmin doğurduğu değişiklikler ile büro emeğine dayalı olarak çalışan işletme tiplerinin ortaya çıktığına dikkat çekip (Braverman, 1974: 295 ve 300), bunları “saf anlamda *bürodan oluşan sanayiler*” olarak adlandırıyordu [2008: 281. İtaliye vurgu orijinal]. Buna bağlı olarak, saf anlamda bürodan oluşan sanayilerde istihdam edilen emek, klasik imalat sanayindeki muadillerine benzer bir emek sürecine dâhil ediliyordu (Braverman, 1974: 301). İkinci olarak ise, “yeni” işçi kitlesi, yapılan işin pozisyonu ve doğası açısından heterojen özellikler gösterse de, gelişkin vasıf gerektirmeme, düşük ücret ile işlev ve kişi olarak ikame edilebilme gibi özellikler bakımından ortak nitelikler taşıdığını anımsatıyordu. Ayrıca bu yeni işçi kitlesinin izini

yalnızca büro ve fabrikalarda değil, hizmet sektörü ve perakendecilik alanlarında da sürmek gerektiğini anımsatıyordu.

Braverman, üçüncü olarak tekeli kapitalist sistemin “istihdamın orta katmanları” olarak adlandırdığı bir emek kitlesini doğurduğuna dikkat çekiyordu ve evvelce küçük burjuvazi denilen bu kitlenin, ekonomik ve mesleki bağımlılık, sermaye tarafından istihdam edilme yani ücretlilik, üretim araçlarından yoksunluk ve sermayenin kullandığı emeğin yeniden üretilmesi gibi kıstaslar itibarıyla gitgide işçi sınıfının “biçimsel” tanımına yaklaştığını vurguluyordu (1974: 403). Ona göre, emek-sermaye çelişkisinin ara katmanları, elbette, tekel öncesi kapitalizmde de vardı. Ancak, tekel öncesi kapitalizmde emeğe ya da sermayeye dâhil edilemeyen katmanlar emek-sermaye kutuplaşmasının dışında oldukları için ortaya çıkarken; tekelci kapitalizmde söz konusu karışıklığın tam da *nüfusun neredeyse tamamının sermayenin çalışanı haline gelmiş olmasından* kaynaklandığını saptamaktadır (1974: 404. İtalik vurgu orijinal). Yani, tekelci kapitalist aşamada orta katmanlar karışıklığı, “ücretlilik” olgusundan kaynaklanır. Yanıt verilmesi gereken soru şudur: İşçi sınıfının önemli karakteristiklerinden biri ücretli emek olduğuna göre ve modern toplumda hemen herkes ücretli çalıştığına göre, ücretlilerin hepsini işçi sınıfı kapsamı içerisinde mi kabul edeceğiz? Braverman burada, yöneticilik, gözetim ve denetim gibi otorite kıstaslı ücretlilik türlerini ve teknik uzmanlık gibi bilgi ve çalışma kıstaslı ücretlilik türlerini, diğer ücretlilik türlerinden ayırmakta idi (Braverman, 1974: 405).

Dolayısıyla, sonrasında bize avukatın sınıfsal konumu hakkında da çıkarım yapma olanağı sağlayacak avukat emeğinin niteliği ancak, avukatlık faaliyetinin kapitalist üretim yasalarına tabi olup olmadığı çerçevesinde belirlenebilir. Kapitalist üretim yasalarına tabi olmaktan kasıt, sermayeyi büyütecek artı-değer yaratılırken, hizmeti üretenin üretim araçlarından da koparılmasıdır. Çalışmada da açıklanmaya çalışıldığı üzere, sermayeyi büyütecek artı-değer, sermaye ile emek-gücünün girdiği özel bir ilişki içerisinde ortaya çıkar ve aslında metain yararlılığından tamamen ayrıdır.

Bu anlamda, avukat emeği açısından sorun “ücretli avukatlık” olgusunda belirginleşmektedir. Zira emeğin metalaşması ancak ücretlilik olgusu ile gerçekleşir. Fakat emeğin niteliği açısından ücretlilik olgusu, yalnızca zorunlu bir koşuldur; yeterli değil... Avukat emeğinin metalaşması, yani sermayeyi büyütecek artı-değer

üretebilmesi, bazı niteliklere haiz avukatlık bürolarının, hukuk hizmetinin üretildiği “saf anlamda bürodan oluşan bir sanayi”¹⁸ ya da “atelye” olarak ortaya çıkması demektir. Çünkü bu yapı içerisinde ücretli avukat emek-gücünün yararlı etkisini, doğrudan müvekkile “para” karşılığı değil, büro sahibine, onun sermayesini artıracak bir ilişki içerisinde “sermaye” karşılığında sunmaktadır. Bir diğer deyişle, avukatın çalıştığı büronun sahibi, avukat emeğinin doğrudan kullanıcısı değil; yalnızca avukatın emeğini, parasını sermayeye dönüştürmek ya da sermayesini artırmak üzere doğrudan kullanıcıya satmak üzere satın alan kişidir. Bu ilişki Marx’ın P-M-P’ formülü çerçevesinde ele alınabilir.

Öte yandan, serbest avukatlık dışındaki ücretli avukatlıkların hepsi, büro emeği açısından da değerlendirmeye tabi tutulmalıdır. Zira beyaz yakalı işçi ve orta sınıfların işçileşmesi tartışmasının bir başka boyutunu da bu oluşturmaktadır. Avukatların sayılarında görülen büyük artışa ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak, avukatlık bilgisine duyulan ihtiyacın dönüşmesi; yani avukatlığın vasıfsızlaşması, işin parçalara bölünmesi sonucunda tamamı üzerindeki denetim ve otoritesini yitirmesi, dolayısıyla genelde bilgisayar teknolojisine bağlı teknik işlevler üstlenmesi; orta sınıfların işçileşmesinin kıstaslarının avukatlar için de saptanabileceğini gösterir.

Bu çalışmanın avukatlık emeğine ilişkin bir başka esin kaynağı da Richard Abel’in (1981) “avukatlığın politik ekonomisi” kavramıdır. Abel, politik ekonomi başlığına uygun olarak “avukatlık hizmetinin üretimi” olarak adlandırdığı faaliyet alanında, 1960’lardan itibaren sanayileşmiş batı toplumlarının pek çoğunda dramatik bir dönüşüme tanıklık edildiğini ifade eder ve kapitalist koşullarda avukatlık hizmetinin üretimini “piyasa” kavramı çerçevesinde çözümler. Böylece çalışmasının alt başlıklarını arzın denetlenmesi, talep yaratılması ve üretim ilişkilerinin dönüşümü olarak belirler.

---

¹⁸ Avukatlık bürosundaki avukatlık emeğini “saf anlamda bürodan oluşan sanayi” sınıflandırması çerçevesinde değerlendirmeyi düşünürken, hiç ummadığım, eski tarihli bir kaynakta bu durumu pek güzel tarif eden şu cümleye rastladım: “Amerika’da avukatların birleşerek ticari bir firma altında çalıştıklarını, avukatlığı *fabrikalaştırdıklarını* ... biliyoruz” (Özkent, 1940: 612). Bu çalışmada avukatlık bürosunu artık “atelye” mi, “işlik” mi, “büro” mu diye nitelendireceğiz diye düşünüp, “fabrika” kelimesinin karşılaştacağı itirazları göze alamazken, Özkent’in henüz 20. yüzyılın ilk yarısında yaptığı saptama hayranlık vericidir.

Üretim ilişkilerinin dönüşümü ile ilgili olarak Abel, kapitalistin işçinin ürettiği artı-değere üretim araçlarının sahipliği ile el koyarken, meslek alanında bunun, piyasanın kontrolü ile gerçekleştiğini ileri sürer (1981: 1150). Piyasanın kontrolü ise, piyasaya giriş kısıtlarının oluşturulması, “piyasa”ya yeni girecek avukatların piyasa koşulları nedeni ile hizmetlerini doğrudan müvekkillere değil öncelikle kendi meslektaşlarına satmak zorunda bırakılmaları gibi mekanizmalarla sağlanır. Abel genel olarak avukatlık piyasasına ilişkin bu saptamayı yaparken, büro içinin örgütlenmesi, ücretli avukat ile büro sahibi avukat arasındaki ilişkinin dönüşmesi gibi konulara ise değinmemiştir. Oysa emek süreci kuramından hareketle gerçekleştirilmeye çalışılan bir araştırmanın meselenin bu yönü ile de ilgilenmesi beklenir.

Öte yandan avukat emeğinin niteliği problemi, Abel’in kavramıyla avukatlık “piyasası”nın politik-ekonomisine girişin ilk konusu olarak anlaşılabilirse, hukukun toplumsal konumunu da değerlendirmeye içerecek bir felsefi ve sosyolojik bir tartışmanın önemli bir argümanı haline gelecektir. Zira hukuku anlayabilmenin önemli araçlarından biri de, hukuk uygulamasının içindeki hukuk “emekçileri”nin gerçekleştirdikleri işin ne’liğini ve niteliğini anlamaya çalışmaktır.

Üçüncü Bölüm

Meslek Olarak Avukatlık: Hukuksal Değişim ve “Piyasa”nın Oluşumu

1. Avukatlık Mesleği

1.1. Meslek ve *Profesyonel* Meslek

Avukatlık profesyonel bir meslek mi, bir tür ticaret faaliyeti mi, kamu hizmeti mi yoksa teknik bir iş midir? Avukatlık mesleğine ilişkin 20. yüzyılda yanıt bulunmaya çalışılan soru budur. Kuşkusuz avukatlık en genel anlamıyla profesyonel meslekler arasında kabul edilmektedir. Öyleyse, bir mesleğin daha doğrusu bir *profesyonel* mesleğin ortaya çıkması için gerekli kıstaslara dikkat çekilmelidir.

Temel anlamda profesyonel meslekler diğerlerinden, eğitimle elde edilen bilgi birikimi ve bir meslek örgütü aracılığıyla ayrılırlar (Cirhinlioğlu, 2000: 10). Keza, Moore da, profesyonelleri, “müşterilerinin sorunlarını çözmek üzere sistematik olarak biriktirilen bilgiyi yaratan ve bunu açıkça kullanan mesleklerle yükümlü olanlar” şeklinde tanımlamaktadır (Moore, 1970: 54). Burada mesleklerle *profesyonel* meslekler arasında bir ayırım olduğu gözden kaçmamalıdır. Roger Cotterrell, sosyolojik yaklaşımlar arasında, profesyonel mesleklere ilişkin en az yedi farklı yaklaşımın varlığına dikkat çeker (1992: 182).

Esasen profesyonel mesleklerin diğer meslek alanlarından ayrılamayacağını ileri sürenlerden başlayıp, profesyonel meslek sahiplerini apayrı bir kategori olarak ele alanlara kadar uzanan bu yaklaşımlardan çıkarılabilecek sonuç, en kısa ifadesiyle *profesyonel* mesleklerin meslek alanı üzerinde sıkı bir hâkimiyetin var olduğu meslekler olduklarıdır. Zira anımsatmak gerekirse sözcük anlamı itibariyle “*profession*” kelimesi dinsel içeriklidir ve “inancın, güvenin, itikadın beyan edilmesi” anlamına gelmektedir. Böylece büyük “*professor*” inancından kimsenin kuşku duyamayacağı kişidir. Kelimenin sekülerleşmesine ilişkin olarak saptanan çok net bir tarih de söz konusudur. Buna göre 1675 yılından itibaren “*profession*” “belli nitelikleri taşıdığıнын beyan

edilmesi” anlamında kullanılmaya başlanır (Brown, 1992: 18). Bir diğer deyişle, “*profession*” kelimesi, bir kişinin o mesleği yerine getirmek için gerekli bilgi ve niteliklere sahip olduğunu bildirmesiyle ortaya çıkmış ve bu anlamıyla esasen üç meslek için kullanılmıştır: Din adamlığı, hukukçuluk ve hekimlik -ve bunlarla birlikte kısmen de askerlik (Hughes, 1963: 656). Bu çerçeveden düşünüldüğünde 20. yüzyıl yeni profesyonel mesleklerin ortaya çıktığı bir dönem olarak görülebilir. Zira bu yüzyıl içerisinde çeşitli meslek alanları için gerekli bilgi ve nitelikler önceden olmadığı kadar belirginleşmiş ve kurallara bağlanmış; bunun için gerekli eğitim kurumları ya da meslek örgütleri kurulmuştur.

Nitekim bugün profesyonel meslekler olarak bildiğimiz meşguliyet alanlarını tarihsel perspektifle araştıran Harold L. Wilensky bir mesleğin profesyonel meslek olana kadar beş temel aşamadan geçtiğini saptamaktadır (1964: 142-145): İlk olarak bir meslek tam zamanlı yapılı hale gelmiş olmalıdır. Örnek olsun, hastalara her dönemde yardım edilmiştir ancak bir hastabakıcılık ya da hemşirelik mesleğinden söz edilebilmesi ancak yapılan işin tam zamanlı hale gelmesi ile gerçekleşmiştir. İkinci olarak tam zamanlı yapılan bu iş için eğitim ya da öğretim kurumlarının oluşmasıdır. Üçüncü olarak mesleki birlikler oluşmuştur. Dördüncü olarak hukuki koruma ya da destek elde edilmiş, bir başka deyişle meslek otoritesini sağlamlaştırmaya dönük olarak mesleğin icra edilebilmesi için sertifikasyon getirilmiştir. Nihayet son olarak resmi etik kodlar oluşmuştur. Wilensky çalışmasını, bazı çalışma alanlarının fazla genel ve geniş oldukları için, bazılarının aksine fazla dar ve uzmanlığa indirgenmiş oldukları için profesyonelleşemediklerini söyleyerek tamamlar (1964: 157).

Konunun, bu çalışma açısından önem taşıyan boyutu, avukatlık mesleğinin gerektirdiği bilgi ve beceriler ile mesleği icra edebilmek için gerekli mesleksi ve toplumsal ilişki ağlarıdır. Zira profesyonel mesleklerin doğasında var olmayan yeni yeni nitelikler ortaya çıkmaktadır.

Hughes profesyonel mesleklerin tek başına icra edilememeye başlamasına dikkat çeker (1963: 663). Nitekim serbest mesleği profesyonelden ayıran kıstas giderek yalnızca, serbest mesleğin belli bir işverene bağlı olmaksızın yapılması olmuştur. Profesyonel meslekler ise bu çalışmada avukatlar için ileri sürüldüğü üzere giderek artan oranda bir işverene ya da kurumsal yapıya bağlı olarak sürdürülmektedirler.

Hughes makalesini yazdığı dönemde tıp alanında ücretli çalışmaya duyulan tepkiden söz ederken, artan sayıda avukatın dava ve dosyaların kendileri tarafından belirlenmediği hukuk şirketlerinde çalıştıklarını vurgular (1963: 664).

Profesyonel mesleğin doğasında var olmayan bu “bağımlılık” ve bununla birlikte gelişen “ücretlilik” olgularının ortaya çıkışı, bilindiği üzere, başından beri çalışmanın ana sorunsalını oluşturmaktadır. Öte yandan, meseleyi bu çerçeveden algılayan Charles Derber’in yaklaşımı da anılmayı gerektirir. Derber, profesyonel meslekleri “yeni bir sınıf” olarak ele almakta ve örneğin ABD’de sermaye sahipleri, işçiler ve profesyoneller olmak üzere üç sınıfın varlığından söz etmektedir (Derber, 1990: 5). Keza Derber, üretim faktörlerini emek, sermaye ve *bilgi* olmak üzere üç başlık altında ele almakta, profesyoneller sınıfını, bu üç faktörden biri olan *bilgi* unsuru ile ilişkilendirerek incelemektedir (1990: 12).

Avukatlık mesleği söz konusu olduğunda ortaya çıkan ve giderek ağırlığını hissettiren bir diğer değişikliğe bu kez Dietrich Rueschemeyer hekimlerle avukatları karşılaştırdığı makalesinde dikkat çeker. Hekimlerle avukatlar arasındaki ayrımın göstergelerinden olan, ancak avukatlık mesleği açısından bu farklılığın ötesinde zaman içerisinde meslek içi farklılık da gösteren bu kıstas “profesyonel işin amacına yönelik toplumsal değer”dir (1964: 19). Zira Rueschemeyer’in örneği üzerinden devam edecek olursak, tıp mesleğinin koruduğu ya da gerçekleştirmeye yöneldiği toplumsal değer açıktır ve bu değer niteliği bakımından bir tartışma bulunmamaktadır –ki söz konusu değer, hiç kuşkusuz “sağlık”tır. Oysa avukatların koruduğu ya da gerçekleştirmeye yöneldiği toplumsal değer açısından mesele bu derece açık değildir. Birincisi avukatların “adalet” değerini korudukları ya da gerçekleştirmeye çalıştıkları yalnızca varsayılmaktadır. İkincisi ise bir kez avukatların adalete yöneldikleri kabul edilse dahi, herkes tarafından aynı şekilde algılanan bir “adalet fikri” söz konusu olmadığı için avukatın konumu bir kez daha tartışmalı konuma düşer. Bir diğer deyişle, “müvekkilin çıkarları, avukatın adil diye düşündüğüyle uyuşmazken, hastanın çıkarı sağlığa kavuşmasının karşısında olamaz” (Rueschemeyer, 1964: 19). Rueschemeyer aynı makalede, hekimliğin teknik uzmanlığı ile avukatlığın teknik uzmanlığı arasındaki farka da dikkat çeker. Üç noktada topladığı bu farkların avukatlara ilişkin kısımları mesleğin doğasına anlamak açısından da yol göstericidir. Buna göre her şeyden evvel

hukukçunun bilgisi, doğa yasaları anlamında bilimsel değildir. Hukukçunun bilgisi insan eliyle oluşturulan normatif alandaki düzenlemelere ilişkindir ve bu normatif düzenlemeler alanı karmaşıklıktıkça sistemleştirilmesi ve yer yer de yorumlanması gerekebilir. İkinci olarak, hukukçunun yeterliliği, doğrudan onun hukuk bilgisine dayalı değildir. Hukukçu yeterliliğini artıran daha geniş çapta bir entelektüel birikimdir. Nihayet son olarak, -ki bu ikinci farktan da çıkartabileceğimiz bir sonuçtur- hukukçunun teknik yeterliliği değil belki ama kişisel becerisi mesleğin idamesinde önemli rol oynamaktadır (Rueschemeyer, 1964: 21- 22). Rueschemeyer'in makalesinin ilk olarak 1963'te yayımlandığını bu noktada bir kez daha anımsatmamız gerekebilir. Zira avukatların yaptıkları işler, teknik yeterlilik gerektirmemesi bir yana, giderek kişisel beceri de gerektirmeyen işler olma yönünde evrilmiş ve günümüzde bir bilgisayar programını kullanıp, ofis işlerini yapabilme becerisine kadar indirgenmiştir.

1.2. Meslek Olarak Avukatlık

Avukatlık mesleğinin, kapitalist üretimin yasalarına tabi olup olamayacağı, daha önceki bölümlerde yalnızca emek, artı-değer kuramı ve emek süreci çerçevesinde ele alınmıştır. Oysa bir mesleğin icrasının belli bir üretim tarzının gereklerine uygun olarak yapılıp yapılmadığı, söz konusu üretim tarzının iktisadi, politik ve ideolojik örgütlenişi çerçevesinde de değerlendirilmelidir.

Daha evvel de ifade edildiği üzere, toplumsal formasyon düzeyinde sınıflar, saf bir ideal olarak ortaya çıkmazlar. Zira Poulantzas'ın da ifade ettiği üzere toplumsal formasyon esasen, bir çok üretim biçiminin üst üste binmesi ile oluşmaktadır (1992: 63). Ancak biz, bir toplumsal formasyonu, bu formasyonda içerisindeki *egemen (hâkim)* üretim biçimine göre adlandırırız. Böylece belli bir toplum için kapitalist üretim biçiminden bahsederken aslında, bu toplumdaki her bir üretim alanının kapitalist üretimin gereklerine göre örgütlendiğini ve sınıfların da bu çerçevede oluştuğunu ileri sürmek mümkün değildir. Zira kimi ürünler ya da üretim alanları için pekâlâ küçük üreticilik, zanaatkârlık veya küçük çiftçilik şeklinde ortaya çıkan üretim ilişkileri bulunabilir.

Tekelci kapitalizm, kapitalist üretim biçiminin yalnızca egemen değil aynı zamanda yaygın olduğu bir toplumsal formasyonun adlandırılmasıdır. Tekelci kapitalizmde yalnızca klasik malların üretimi değil; eğitim ve sağlık da dâhil olmak üzere hizmetler alanında kapitalist üretim modeli işlemeye başlar. Her türlü mal hizmet üretimi için kapitalist bir tekel kurulmuş olur.

Böylece bir toplumsal formasyonda egemen olmayan üretim tarzlarının sınıfları, egemen üretim tarzının sınıfları tarafından üstten belirlenirken, örneğin kapitalistleşme süreci içerisinde, (toprak geliri sermayeleşerek) feodal soyluluk burjuvazinin bir fraksiyonuna dönüşür; (köylü, esnaf ve zanaatkârlar anlamında) küçük burjuvazi ise ya küçük kapitalistler şeklinde burjuvazinin ya da ücretli emekçiler şeklinde işçi sınıfının bileşenlerinden biri haline gelirler (Poulantzas, 1992: 75).

Avukatlık mesleği açısından düşünüldüğünde ise, son yıllara kadar bu meslek alanında, kapitalist üretim biçiminde egemen olmayan bir üretim tarzının “sınıfları” söz konusu iken, gerek kapitalist sermaye birikim rejiminde gerekse emek sürecinde yaşanan değişiklikler, mesleğin icrasını egemen üretim tarzına (kapitalist üretim) uygun hale getirmiştir. Böylece avukatlar, egemen üretim tarzının sınıflarından birine dâhil olurlar.

Öte yandan, her ne kadar bu çalışmada avukatlık mesleği, bu yaklaşım esas alınarak kapitalist üretim ve emek sürecinin yasaları çerçevesinde açıklanmaya çalışılıyorsa da, modern avukatlık bu aşamaya varana kadar, belli bir tarihsel birikimin üzerinde de şekillenmektedir. Hukukçuların –özellikle de avukatların- tarihsel süreç içerisinde toplumsal olarak analiz edilmesi ise, hukukun kendisini anlamak açısından eşsiz bir fırsattır. Zira Richard Abel’in de ifadesi ile,

Birincisi, Weber ve Engels gibi pek çok yorumcu tarafından dile getirildiği üzere, hukuk uzmanları –ve özellikle hukuki vekiller- belki de çağdaş batı hukuk sistemlerini diğer yer ve zamanlarda görülen hukuk sistemlerinden ayıran en önemli özelliktir. İkincisi, hukuksal eğitim gören uzmanlar bugün, olağanüstü düzeyde geniş bir alanda işlev görmektedirler. Avukatlar, - mahkemeler, uyuşmazlık çözümü, idari makamlar, yasa koyucular, toplumsal kontrol, çatışma, kamuoyu gibi- hukuk sosyologlarının dikkatini

çeken hemen hemen her meselenin içerisine fazlasıyla dâhil olmuş durumdadırlar. İnsanlar hukuken önem taşıyan bir davranışlarda bulunurken hukukçulara danışmasalar dahi, bu davranışlarını esasen sistemde baskın olan hukukçulara göre belirler, aynı devlet zorlaması harekete geçirilmediğinde dahi insanların hukuka atıfla pazarlık yapmalarında olduğu gibi... Üçüncüsü, avukatlar yaptıkları iş, eğitimleri, işlevsel uzmanlıkları ve kendine özgü oynadıkları rol nedeniyle diğer insanlardan farklı davranırlar. Dördüncüsü, avukatların davranışları sosyolojik bir analizi gerektirir çünkü diğer hukuk görevlilerinin (yani hakimlerin, idarecilerin, polislerin ve savcılarının) davranışlarının aksine, avukatların davranışları, yalnızca formel kuralların basit bir ifadesi olarak görülemez. Avukatlar, mahkeme görevlileri ve baro üyeleri oldukları kadar aynı zamanda özel yurttaşlardır da... Davranışları, kaçınılmaz olarak ve kesinlikle diğer avukatlar, müvekkiller ve üçüncü kişilerle olan ilişkilerinden etkilenir. Son olarak, avukatlar, modern toplumdaki hukukun içerdiği bazı temel ikilemleri deneyimler ve yansıtırlar: Teknik uzmanlığa dayalı bağımlılık ile demokrasi ideali arasındaki, koordinasyon zorunluluğu ile özerklik talebi arasındaki, devlet gücünün artması ile bireysel özgürlükte ısrar etme arasındaki ikilemlerde olduğu gibi... (Abel, 1981: 1117-1118).

Hukuk sosyolojisi kıstaslarıyla değerlendirildiğinde¹⁹, hukukun ortaya çıkışı çok eskilere kadar uzansa da, avukatın²⁰ ortaya çıkışı daha yakın tarihleri işaret etmektedir.

---

¹⁹ “Hukuk sosyolojisi kıstaslarıyla değerlendirildiğinde”; zira başka tür kıstaslar ele alınarak düşünüldüğünde, bir hukuk tanımı vermenin zorluğu ortaya çıkacaktır. Üstelik şu durumda hukuku, modern devletin hukuku şeklinde de anlamamızı gerektirecek yaklaşımlar ortaya çıkar. Hukuk sosyolojisi kıstasları açısından ise Leopold Pospisil’in ölçütleri iyi bir kılavuz olarak kabul edilir. Buna göre, “olgusallıkla bulgulanabilen hukuk olguları şu temel ölçütlerle benzer olgulardan ayırdedilebilir”: Verili bir toplumsal çevre, normatiflik, iktidar merkezi, yargılama, yaptırım, yaptırıma maruz kalanın karşılık verme olanağının olmaması (Pospisil’in ölçütleri için bkz. Özcan, 1993: 331-332).

²⁰ Bu noktada kavramsal bir anımsatma yapmak elzemdir. Zira İngilizce’deki “lawyer” sözcüğü Türkçe’de hem “hukukçu” hem de “avukat” kavramları ile karşılanmaya müsaittir. Aslında hemen

İlkel topluluklarda, gelenekle iç içe geçmiş ve hukuk sosyolojisi açısından hukuk olarak nitelendirilebilecek kurumların bulunduğunu bilmekteyiz. Bu, mahkemelerin ve yargılayıcıların varlığını da ön gerektirmektedir. Zira sosyolojik olarak hukuk, yargılamanın varlığı ile görünürlük kazanmaktadır. Oysa mahkemede yargılanan kişinin bir başka kişi tarafından temsil edilip savunulabileceği fikri, hukuksal kurum ve kurumda da bir gelişmişlik düzeyini gerektirmektedir. Nitekim ilkel hukuksal yargılamada herkes kendi avukatıdır.

İlkel hukukun bir özelliği de yazılı olmaması ve olaydan olaya değişim göstermesi olduğundan, özel bir hukukçuluk yetisinin ve bilgi birikiminin gelişmesi de mümkün değildir. Böylece genelde hukukçuluk mesleğinin ama özelde –ve özellikle- avukatlık mesleğinin hukuk düşüncesindeki ve düzenindeki gelişme ile birlikte ilerlediği söylenebilir.

Haluk İnanıcı avukatlık mesleğini lonca dönemi, klasik dönem ve klasik sonrası dönem şeklinde ayırmaktadır (İnanıcı, 1995: 1-3). İnanıcı'nın daha çarpıcı olan saptaması, klasik sonrası dönemi, “iktisat ideolojisinin egemenliği” ve “Amerikan avukatlık anlayışının giderek Kara Avrupası klasik anlayışına egemen olması” şeklinde nitelendirmesidir (İnanıcı, 1995: 3). Ancak bu konuya geçmeden evvel hukukçuluk ve özelde avukatlık mesleğinin ortaya çıkışı ele alınmalıdır.

Hukukçuluk mesleğinin ortaya çıkışı Roma'ya dayandırılmaktadır. Antik Yunan'ın aksine Roma'da bir “hukuk mesleğinin varlığı”ndan söz edilebileceği belirtilmektedir (Crook, 1995: 37). Öte yandan, Roma'da dahi, özel bir hukuk bilgisi ile donanımlanmış hukukçular sınıfının oluşması için çok zaman geçmesi gerekmiştir. Başlangıçta, başkalarının adına dava gören kişiler -ki bunlar “*orator*” olarak

---

aşağıda açıklanacağı üzere Özellikle Anglo-Sakson kültürde ve özellikle avukatlık mesleğinden söz edilirken kullanılan genel tabir “attorney”dir –ki yine aşağıda açıklanacağı üzere “temsil etmek” kökünden gelmektedir. Dolayısıyla hukukçuluk mesleği tabiri, kuşkusuz, hukuk adamlarının hepsini kapsamaktadır. Ancak çalışmaya konu olan “avukatlık” mesleği, aynen bu dipnotun verildiği paragrafta sözü edildiği üzere, başka birisinin yerine geçerek onu temsil etme ya da hukuksal tezlerini ilerini sürme durumlarına özeldir. Buna hukuk bilgisine danışılmayı da dâhil ederek, avukatlık sözcüğünden ne anlamamız gerektiğini özetlemiş oluruz.

adlandırılmaktadırlar-, bugün anladığımız anlamda bir temsil görevi görmemekte ve bir ücret almamaktadırlar. *Patronus caesarum* yani *patron* olarak da adlandırılan bu kişilerin hizmetleri karşılığında aldıkları bedele *honorarium* yani ödül, bağış ya da armağan denilmektedir (Timberlake, 1922: 26).

Cicero ile birlikte, sahip oldukları hukuk bilgisi nedeniyle kendilerine danışılan yeni bir grupta karşı karşıya kalırız. Bu kişiler “*juris prudentes*” olarak anılmaktadırlar. Nihayet Roma imparatorluk döneminde, yaşamlarını hukukçulukla idame ettiren kişiler ve bunların oluşturduğu hukuk okulları ortaya çıkmaya başlar. Bu dönem aynı zamanda Roma’da hukuk sisteminin de karmaşıklaştığı dönemdir ve bu karmaşanın içinden çıkabilmek için bir hukukçunun danışmanlığına başvurmak olmazsa olmazdır (Vago, 2003: 341).

Bu konuda Roma’dan daha geri kaldığı anlaşılan Antik Yunan’da, başlarda hukukçular, bir kişiyi mahkemede temsil etmemekte, yalnızca mahkemeye çıkacak kişinin mahkeme önünde okuması üzere bir metin hazırlamaktaydılar (Timberlake, 1922: 25). *Legographes* adı verilen bu kişilerin Antiphon ile başladığı söylenir; Lysias, Isocrates ve Demosthenes bu mesleği yapan ünlü kişilerdir (Erem, 1976: 849). Bunun bir adım ötesinde *synegoria* işini yapan *synegoros*’lar gelmektedir –ki, yaptıkları iş, yargılama esnasında dava sahibi ile birlikte olmak ve ikincil konuşmayı yapmaktadır (Crook, 1995: 32)²¹.

Hukukçuların öneminin arttığı dönem, Roma Hukuku’nun klasik dönemidir. Bu dönemde çıkarılan bir *praetor* fermannamesine göre, yargılamada temsilcisi olmayan tarafa bir temsilci ya da “avukat” sağlanmaktadır (Aktaran Ferguson, 1960: 736). Klasik Roma döneminin büyük avukatları iyi birer edip, hatip ve savunmandırlar ki, Cicero²²,

---

²¹ *Patronus, orator* hatta *rhetor, aduocatus, synegoros, iuris peritus* kavramları için Crook’un çalışması özellikle 146 vd. doyurucu bir değerlendirme olanağı sunmaktadır.

²² Cicero’nun Roma Hukuku açısından taşıdığı anlam için bkz. Van Zyl, 1991.

Pliny²³, Hortensius, Julius Caesar gibi dönemlerinin en önemli isimleri bu mesleğin mensupları arasındadır (Ferguson, 1960: 737). Bu kişilerin hem muazzam bir refaha sahip olduklarını hem de siyasal güç kazanma potansiyeli taşıdıklarını da aynı kaynaktan öğreniyoruz.

Antik Cumhuriyet Roması'nda, özellikle sekülerleşmenin ardından avukatlar dört temel hizmeti görmektedirler: Hukuksal danışmanlık yapmak, hukuksal belgeleri hazırlamak ya da düzenlemek (sözleşme vs. gibi), hukuksal işlemlerde tarafları temsil etmek ve nihayet kişileri mahkemede temsil etmek (Chroust, 1954: 109).

İ.S. 5. yüzyılda ise Romalı avukatların beş yıllık bir hukuk okulunu bitirmeleri ve avukatlar *collegium*'una üye olmaları zorunlu hale gelmiş; mesleki bir disiplin ile önceden belirlenmiş harç ya da ücretler gelmiş ve avukatın mesleksi ve toplumsal durumu giderek edilgenleşmiştir (Ferguson, 1960: 738).

Ortaçağ'la birlikte hukukçunun -daha doğrusu avukatın (bkz. Dipnot 20)- üç işlevinden söz edilmektedir: Temsil, Savunma ve Danışma (C. Ray Jeffrey'den aktaran Vago, 2003: 341). Kuşkusuz, temsilcilik işinin gerektirdiği beceri ve yetiler ile mahkeme önündeki savunma işinin gerektirdiği beceri ve yetiler ya da hukuki danışmanlık işinin gerektirdiği beceri ve yetiler aynı değildir. Mahkeme önünde savunma hizmetini gören kişinin hukuk bilgisi yanında, iyi bir hitabet ve inandırıcılık yetisine de sahip olması beklenir. Zira “teorik hukuk bilgisine sahip olmak, iyi bir şaraba, onu nasıl sunacağını bilmeden kıymet vermek gibidir” (Abrams ve Masinter, 1988: 89).

Modern dünyada bazı ayrımlar olmakla birlikte, avukatlık hizmeti, bu üç işlevin hepsinin birden aynı kişide toplanmasını gerekli kılmaktadır. Bir diğer deyişle modern avukat müvekkilinin vekâlet edeni, savunmanı ve hukuksal danışmanıdır. Bu üç işlevin yerine getirilmesi, pek çok hukuk sisteminde, yasayla bir tekel hakkı olarak avukata tanınmıştır. Bunun için modern avukatın özel bir hukuk eğitiminden geçmesi ve

---

²³ Pliny hakkında bkz. Bauman, 1965; Menzies, 1924.

mesleğe giriş için öngörölmüş koşulları (staj, meslek örgütüne kayıt vb. gibi) yerine getirmesi gerekir. Giderek karmaşıklaşmış modern hukuk sisteminin avukatı için öncelikle gerekli olan yeti, hukuksal bilgi birikimi ya da en azından hukuksal bilgiye erişme yeteneğidir. “[H]ukukçunun yalnızca biçimsel hukuk kurallarını bilmesi yetmez; işletme, ekonomi, ticaret ve yönetim gibi bilim dallarının temel ilkelerini de bilmesi gerekir” (Yılmaz, 1998: 736). Ancak kuşkusuz bu yeti, bir kere müvekkile ulaşp, onu temsil ve savunma görevini yüklendiğinde kullanılacak bir niteliktir. Oysa özellikle avukat sayısındaki ve gerekli hukuksal bilgiye ulaşma olanaklarındaki artış ile birlikte, temsil ve savunma görevini üstlenmek üzere piyasadaki talebe, bir diğer deyişle müvekkillere, ulaşmaya ilişkin nitelikler daha baskın hale gelmeye başlamıştır. Tam da bu anlama gelecek bir başlığa sahip (“Avukatlar İçin Pazarlama ve İletişim Becerileri”) bir kitapta müvekkillerle temas kurmaya ilişkin stratejiler ayrıntısı ile anlatılmaktadır (Asher, 2005). Bunlar arasında “kızınızın futbol maçında iş adamları ile tanışmak”tan (2005: 9), “beş adım kadar yakın olduğunuz kişilere ‘merhaba’ demek”e (2005: 29) hatta asansörde karşılaşılan kişilere avukatlık hizmetini pazarlamaya (2005: 35) ve hiç tanımadığınız şirketlere avukatlığa ihtiyaçları olup olmadığını sormak üzere telefon açmaya (2005: 42) kadar varan “pazarlama” stratejileri yer almaktadır. Zira “[H]ukukçuluk mesleğinin yeni gereksinimlerini karşılayacak hukukçunun, çok iyi hukuk bilgisinden çok, esnek bir iş anlayışına sahip olması beklenmektedir.... Bütün bunlara bazı kişilik özellikleri de eklenmektedir: İnisiyatif kullanabilen, görgülü, becerikli, dil bilgisine sahip” (Oğuz, 2003: 25).

Ancak avukatın modern dünyada üstlendiği işlevlerin hepsini birden yüklenmesi de bir ve her ülkede aynı anda gerçekleşmemiştir. Zira bir kişinin bir diğerinin yerine geçerek onun adına işlem yapabileceğini öngören hukuki varsayımın ulaşmak kolay olmamıştır. Böylece çeşitli ülke ve zamanlarda avukatlar, temsilcilik, savunmanlık ya da yalnızca danışmanlık gibi hizmetleri ayrı ayrı ya da bir arada üstlenerek mesleği geliştirmişlerdir.

Britanya için temsilcilik ve davada savunmanlık işlevleri farklı kişiler tarafından sürdürülmeye devam etmektedir. Nitekim “*solicitor*”²⁴ ya da “*attorney*” temsil ya da vekâlet etme hizmetini görürken, “*barrister*”²⁵ yani dava avukatı mahkeme önünde savunma hizmetini görmektedir. İngiltere’de en eski dönemlerde, adalet ve yargılama işlerinin herhangi bir resmiyete bağlı kalınmaksızın ve bir avukata gerek duyulmaksızın sürdürüldüğü bilinmektedir. Ancak avukata gerek duyulmadığı bu en eski dönemlerde dahi, avukatlığın kabul edildiğini, davadaki tarafların mahkemeye bir arkadaşlarını getirerek, konuşmalarını yapmadan evvel arkadaşlarından yardım alabildiklerini söylemek mümkündür (Timberlake, 1922: 29). Önceleri daha ziyade din adamları tarafından icra edilen meslek, yaklaşık olarak 13. yüzyıldan itibaren bu iş için eğitim alan kişiler tarafından yapılmaya başlanmış, 14. yüzyıldan itibaren de çeşitli hukukçu örgütleri oluşmaya başlamıştır (Timberlake, 1922: 30). Bu eski ve geleneksel kurumlar o derece etkin olmuştur ki, Burrage, Bryce’in “Hiçbir İngiliz kurumu, Baro’dan daha fazla ve daha tipik İngiliz değildir” dediğini aktarır (Burrage, 2006: 616). Her ne kadar hukuk eğitimi veren kurumların tarihi 13. yüzyıla kadar dayanıyorsa da, uzun yıllar boyunca üniversite öğrenimi şartı avukatlık mesleğine giriş için esaslı koşullardan biri olmamıştır. Bunun yerine uygulamada çalışma ve “çıraklık” daha esaslı bir koşul olarak görülmektedir. Şu kadar ki, 1870’lerin sonlarında, kayıtlı *solicitor*ların yalnızca %5’i lisans mezunudur ancak hepsi beş yıllık “çıraklık (apprenticeship) koşuluna uymaktadırlar (Abel, 1995a: 42).

İngiltere’de bu köklü ve kesin kurallara bağlı geleneği çok eskilere uzanan avukatlık mesleği için 1990’lar, yetersiz staj dönemi, (özellikle devir ve temlik işleri²⁶ ile ilgili olarak) durulayan hatta düşüşe geçen talep, kadın ya da etnik azınlıkların

---

²⁴ İspanyolca konuşulan ülkelerde *abogado*, İtalyanca’da *avvocato*.

²⁵ İspanyolca konuşulan ülkelerde *procurador*, İtalyanca’da *procurator*.

²⁶ Zira bu tür işler özellikle *solicitor*lar açısından gelirlerinin neredeyse yarısını oluşturacak denli önemlidir. Esasen bu devir-temlik işlemlerini yapabilen başka meslekler de mevcutken, tarihsel süreç içerisinde bu tür işler üzerinde *solicitor*lar bir tür doğal tekel oluşturmuşlardır (Abel, 2003: 202).

meslek içi temsile ilişkin artan beklentileri, meslektaşlar arasında kızışan rekabet ve mesleki monopolün özellikle ABD kaynaklı yabancı hukuk şirketleri tarafından tehdidi ile birlikte sıra dışı kargaşaların yaşandığı bir dönem olmuştur (Abel, 2003: 1; Ayrıca bkz. Abel, 1989). Bu da mesleğe ilişkin bir dizi düzenlemenin yeniden ele alınmasını gerektirmiştir. 1990’da ıkarılan Mahkemeler ve Hukuk Hizmetleri Yasası görüşmeleri, bu döneme damgasını vuracak tartışmaların yaşandığı ilk zemin olmuştur (Abel, 2003: 64 vd.). Rekabeti artıracak şekilde mesleğe katılan çok sayıda hukuk fakóltesi mezununa ilişkin en önemli önlem kuşkusuz, mesleğe başlamanın ve onun bir koşulu olarak baroya kayıt yaptırmanın önüne bir takım engeller konulmasıdır.

İngiltere ya da Fransa gibi ölkelerdeki hukuk ya da avukatlık mesleğinden ve özellikle de mahkeme ya da daha yaygın deyişle “kürsü” önüne çıkılarak yapılan savunmanlıktan söz edilirken, bu gibi ölkelerde parlamentonun kendisinin –ya da en azından bir kanadının- ölkedeki en yüksek yargı organı olarak görüldüğü ve buradaki bir yargılama esnasında yerine getirilecek temsil görevinin simgesel niteliğinin önemine de dikkat çekmek gerekir. Zira Fransa Kralı John bir emirnamesinde parlamentodan “Fransa’nın en üst ve büyük mahkemesi” diye söz etmektedir (Aktaran Forsyth, 1998 [1875]: 199). Anımsatalım ki, bazı yargılamalarda kralın kendisi de, etrafındaki yargıçlarla birlikte yargı kürsüsünde oturmaktadır. Böylesi bir mahkeme kürsüsünün önünde yapılan avukatlık hizmeti, kuşkusuz bugün düşündüğümüzden çok daha önemli belki de kutsal bir görevin yerine getirilmesi anlamını taşır. Bu noktada, ancak bazı durumlarda geçerli olan bu durumun bir genelleştirmeye imkan vermediğini de ekleyelim.

İngiliz hukukunun etkisinin ziyadesiyle hissedildiği Amerika Birleşik Devletleri’nde ise *barrister- solicitor* ayrımı görülmez²⁷. Mesleğin ABD’de gelişimi, henüz ülkenin ismi ABD olmadan, kolonyal dönemde yavaş da olsa görülmeye başlar.

---

²⁷ Yine de 1790’da Yüksek Mahkeme’de görülen davalarda, bu ayrımı anıştıracak şekilde avukatın ya dava vekilliği ya da danışmanlık arasında tercihte bulunması gerektiği kuralı geçerli olmuştur (Forsyth, 1998 [1875]: 351).

Ancak gerçek bir hukukçular cemaati Amerikan Devrimi döneminde ortaya çıkar (Timberlake, 1922: 35). Timberlake, bunun birkaç nedeni olduğundan söz etmektedir. Her şeyden evvel ülkede bağımsız mahkemelerin ortaya çıkışı hayli gecikmiştir. İkinci olarak ilk dönemlerde Amerika’da avukatlara kuşku ile bakılması gelmektedir. O kadar ki, bazı kolonilerde, avukatların ücret almaları dahi yasaklanmıştır. Üçüncüsü, hukukun kendisinin gelişimi gecikmiştir. Bunun sonucu olarak dördüncü neden, hukukun teknik bilgisinin gerekliliğinin hissedilmemesidir. Beşinci neden, özellikle bazı bölgelerde dinsel mezheplerin tutuculuğudur. Nihayet son neden, hukuksal bilgi birikiminin ve eğitiminin kıtlığıdır (1922: 35-36). 17. yüzyılın sonuna kadar Amerikan kolonilerindeki durum budur.

Öte yandan 1700’lerin sonlarından itibaren, bazı üniversitelerde hukuk kürsülerinin oluşturulmaya başlandığı görülmektedir. 1790’da Pennsylvania, 1793’te William and Mary, 1794’te Columbia, 1799’da Transylvania üniversitelerinde hukuk kürsüleri kurulmaya başlar (Burrage, 2006: 285). Eğilim yeni yüzyılda da sürmüştür: 1812’de Princeton ve Harvard’da hukuk dersleri verilmeye başlanır (Burrage, 2006: 285). Bu dönem aynı zamanda kimi özel ticari şirketlerin de hukukçu yetiştirdikleri dönemdir. Bu öğretim sürecinin de gösterdiği üzere, ABD’de uzunca bir süre, avukatlık mesleğine girişe ilişkin düzenlemeler ya yapılamamış ya da sıkı uygulanamamıştır. Ancak 20. yüzyılla birlikte, 1921’de ABD Barolar Birliği (American Bar Association-ABA) özellikle hukuk öğretimi yapan kurumlar açısından bir tür akreditasyon uygulaması başlatmış, önceleri gerek kurumların gerekse uygulamacıların tepkisini çeken bu uygulama, hukuk öğrenimi görmek isteyenlerin özellikle ABA’nın akredite ettiği okulları tercih etmeye başlamaları ile işlerlik kazanmaya başlamıştır. Sistem esasen hâlen eyaletlerin hepsinde aynı kesinlikle uygulanmıyor olmakla birlikte, İkinci Dünya Savaşı sonrasında daha büyük bir kabul görmüştür (Burrage, 2006: 306-307).

Bir başka deyişle, ABD’de mesleğin koşullarının hatta eğitiminin Kıta Avrupası’ndan alışık olduğumuz bir kesinlikte ortaya çıkış süreci henüz tamamlanmış bile değildir. Nitekim daha 1970’de ABD’deki avukatların bir yükseköğretim kurumuna devam etmiş olanların oranı %91’dir. Geri kalanları, bildiğimiz anlamda bir yükseköğretim görmeden avukatlık yapanlardır. Şu durumda, ABD’deki avukatlık mesleği açısından belli bir otoritenin değil, “piyasa”nın ihtiyaçları, talepleri ve

yönlendirmeleri belirleyici olmuştur. Baronun müdahaleleri, ancak 1960'lerden itibaren mesleğin karakteristik özellikleri üzerinde etkili olmaya başlamıştır (Abel, 1986: 10). ABD'deki duruma ilişkin bir başka ilginç gösterge de, Baro'nun, diğer ülkelerde olduğu gibi, mesleği bir çatı altında toplayıp, meslektaşların ortak çıkarlarını savunacak bir meslek örgütü olarak değil, kendilerini elit görüp, diğer "sıradan" avukatlardan ayırmak isteyen avukatlar tarafından bir tür "seçkin avukatlar" örgütü olarak kurulmuş olmasıdır (Burrage, 2006: 311; Abel, 1991: 226).

Fransa'da, avukatlık mesleğinin tarihsel gelişimine bakıldığında, bir kişinin mahkeme önünde bir başka kişi tarafından temsil edilebilmesi için kraldan özel izin alması gerektiği dönemlerin olduğu görülür (Vago, 2003: 341). Jacoby, Fransız monarşisinin ortaya çıkışından söz ederken, monarşinin kendi özerk gücünü kullanırken ihtiyacı olan bürokratik yapı içerisinde gelişen ve hızla büyüyen bir "legistes" (hukuk adamları) sınıfından söz etmektedir. Soylu sınıflardan gelmeyen bu kişiler kralın temsilcileridir ve sayıları 1316'da yalnızca 30 iken 1356'da 105'e yükselmiştir (Jacoby, 1976: 14–15). Fransız avukatları, tarihleri boyunca siyasal aktör olarak rol oynamışlardır. Kralın sadık yardımcıları olan avukatlar, Fransız Devrimi'nde öncü rol oynamaktan çekinmemişlerdir (Bell, 2003: 95). Karpik bunu, Fransız avukatının "kamunun sözcüsü" olarak görülmesiyle açıklamaktadır (Karpik, 2003: 113). Mesleğin siyasal yönelimleri bir yana, gerek devrim öncesinde gerekse devrim sonrasında baroya kayıt yaptırmanın önündeki engelleri oluşturan zorunluluklar, dolayısıyla avukatlık mesleği yapabilmeyen koşulları aynı kalmıştır: Yüksek öğretim diploması, uygulama temelli *staj* ve resmi ve resmi olmayan koşullar arasında kalan görünmez doğal engeller (Burrage, 2006: 154).

Kıta Avrupası'nın çok tipik temsilcilerinden olan Almanya'da avukatlık mesleği, devlet düzenlemelerine sıkı sıkıya bağlıdır. Rueschemeyer, Prusya Devleti'nde avukatlığın devlet aracılığıyla denetin altında tutulduğunu ifade ettikten sonra, avukatlık mesleğini şekillendiren diğer faktörler arasında, kapitalist gelişmenin farklı müvekkilleri ve hukuksal sorunları doğurmuş olması ile kültür ve eğitim alanındaki gelişmeler ile kültürel sermayedeki birikimi saymaktadır (Rueschemeyer, 2003: 212). Almanya'da hukuk mesleği dendiğinde akla öncelikle yargıçlık gelmektedir ve bir sıralama yapıldığında avukatlık üçüncü sırada gelmektedir. Prusya Devleti zamanında

hukuk fakültesi mezunlarının dörtte üçü yargıçlık yapmaya başlamakta, yalnızca dörtte biri avukatlığı tercih etmektedir (Weiss'dan aktaran Blankenburg ve Schultz, 1995: 93), hatta hukuk okullarının kontenjanları, yargıç ihtiyacına göre belirlenmektedir. Avukatlık özel bir uygulama alanı olarak ancak 1879'da gündeme gelebilmiş; avukatlar, yurttaşların “temsilciliği” görevinden ziyade devlete hizmet etme işlevi ile donatılmışlardır (Blankenburg ve Schultz, 1995: 93). Devleti yönetenler, avukatlara karşı daima büyük bir güvensizlik içerisinde olmuşlardır.

Japon avukatlık kurumu da, Alman hukuk sistemi örneği üzerine inşa edilmiştir. 1868'den önce hukuksal uzmanlığa özgülenmiş bir mesleğin bulunmadığı Japonya'da, Almanya'da olduğu gibi, devleti yönetenlerin düzenlemeleri mesleğin kaderinde önemli rol oynamıştır (Rokumoto, 1995: 129). Japon avukatların, biçimsel anlamda yargıç ve savcılarla eşit konuma gelebilmeleri için ise 1949 tarihli Avukatlık Yasası'nın çıkması gerekmiştir (Rokumoto, 1995: 130).

Tarihsel süreç genel olarak değerlendirildiğinde, her ne kadar bazı ülkelerde devletin ya da baro gibi bir kurumun müdahalelerinin zaman zaman etkin olduğu görülse de, meslekin gelişiminde belirleyici olan kavramın “piyasa” olduğu açığa çıkar. Zira avukatlık hizmeti ancak, bu hizmeti talep edenler ile hizmeti arz etmeye hazır olanların karşılaşabildikleri bir zeminde sunulabilmektedir. Richard L. Abel, üçüncü dünya ülkelerinde avukatlık mesleğine ilişkin değerlendirmesinde, avukatlık mesleğinin ortaya çıkabilmesi için avukatlık hizmeti arzının meslekî kontrolünün sağlanmasının gerekliliğine dikkat çektikten sonra, üçüncü dünya ülkelerinde bu durumun ancak 20. yüzyılda, hatta İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerçekleştiğini vurgulamaktadır (Abel, 1982: 872). Bunun kuşkusuz, kapitalizmin bu ülkelerdeki gelişimi ile yakından ilgisi bulunmaktadır. Zira avukatların hizmetlerine talip olan müvekkilleri daha ziyade burjuvazidir ve yerel burjuvazinin gelişmesi avukatlığın da gelişmesi anlamına gelmektedir. Örneğin Kolombiya'da, tütün üretimi büyük toprak sahiplerinin –belki de feodal ilişkilerinin- egemen olduğu bir yapı içerisinde gerçekleştirildiğinden bu alandan kaynaklanan avukatlık mesleği için yeterli müvekkil talebi söz konusu değilken, kahve üreticileri çok sayıda küçük işletmeci olarak avukatların müvekkillerini oluşturmaktadırlar (Abel, 1982: 879). Abel, hipotezini Gana ve Kenya'daki koko üreticileri örneğiyle de desteklemektedir (Abel, 1982: 879). Öte yandan, mesleğin

gelişimi açısından bir başka “elverişli” ortam da iç ve dış ticaretin gelişmiş olmasıdır ki, bu da kapitalist gelişimle yakından ilgili görünmektedir.

Avukatlık hizmeti pahalı bir üründür. Bedeli asgari olarak bir kurum (Türkiye örneğinde bu kurumlar Barolar Birliği ile Adalet Bakanlığı’dır) tarafından belirlenen bu hizmete erişim olanaklarının sınırlılığı bu hizmeti, -ceza yargılamasındaki istisnai birkaç durum dışında- yalnızca bedelini karşılayabilenlere sunulan bir hizmet haline getirmektedir. Böylece mesleğin icracıları ile orta ve üst sınıf çıkar ve değerleri arasında diğer sınıflara oranla daha yakın bir ilişki ortaya çıkmaktadır (Rueschemeyer, 1964: 23). Zira müvekkillerin hukuksal sorunlarının nitelikleri ile sınıfsal kökenleri arasında ilişki vardır. Esasen çoğu kez müvekkil, bir gerçek kişilik değil özellikle ekonomik nitelikli bir tüzel kişiliktir. Kaldı ki, hukuksal sorunların çözümü için fiilen kullanılan beceriler de çoğu kez avukatın sınıfsal kökeni ile de ilgidir (Rueschemeyer, 1964: 23).

Öyleyse, avukatlık mesleğinin dönüşümünde avukatlığın icra edilmesinden daha çarpıcı olan şey avukatlık hizmetinin sunulduğu avukatlık piyasasının dönüşümüdür. Şu kadar ki, avukatları avukatlığı icra etme şekillerine göre ya da sınıfsal niteliklerine göre sınıflandırmak o kadar kolay kabul görmese de, hitap ettikleri müvekkil kitlesine göre sınıflandırmak pekâlâ mümkündür. Yine çarpıcı olan avukatlığın icra edilme şeklini ve sınıfsal konum/toplumsal statüsünü belirleyen şeyin hitap ettikleri müvekkil kitlesi dolayısıyla “piyasa” olduğu gerçeğidir. Bu anlamda Rogelio Perez Perdomo’nun Venezuela’da avukatlık mesleğini ele aldığı çalışması ilginç bir örnek sunmaktadır: Çalışmada avukatlık mesleği içerisindeki tabakalaşma, hitap ettikleri müvekkil kitlesine göre önce “seçkinlerin avukatları” ve “düşük gelirli müvekkiller” şeklinde ayrılmış; ardında da seçkin avukatlar kendi aralarında kurum avukatlığı, büyük hukuk şirketleri, hukuk departmanı da olan hizmetler veren şirketler, prestijli dava avukatları şeklinde ayrılmaktadır (Perdomo, 1995: 209-211). “Avukatlık piyasası” avukatların sınıfsal konum/toplumsal statüsünün şekillenmesinde ana etken ise bu piyasanın oluşumunun ve özelliklerinin incelenmesi ana başlıklardan biri olmak gerekir.

2. Osmanlı, Tanzimat ve Cumhuriyet Dönemlerinde Türkiye’de Avukatlık Mesleği

Yukarıda da ifade edildiği üzere, hukukçuluk mesleğinin profesyonel bir meslek olarak ortaya çıkması için hukuk düzeninin belli bir gelişmişlik düzeyine erişmesi; bir başka deyişle, “modern hukuk”un ortaya çıkması gerekir. Hukukçunun ortaya çıkışı, modern hukukun ortaya çıkışına paraleldir.

Bu genel saptama Türkiye özelinde de geçerlidir. Osmanlı Devleti’nde hukukun ve hukukçunun var olduğunu bilmekle birlikte, -en azından Tanzimat’a kadar- bunların bugün bildiğimiz anlamda modern kurumlar olmadığını söylemek zor değildir. Osmanlı Devleti’nde hukuk, hukuk eğitimi ve hukukçuluk mesleği çok uzun bir süre din kurumu ile birlikte düşünülmüştür (Tan, 1972: 10). Nitekim Fatih Sultan Mehmet’in hazırlattığı Kanunname-i Âl-i Osman’da “ulemanın reisi” olarak tanımlanan şeyhülislam, din esaslarına uygun fetva verme makamı iken aynı zamanda yargısal alanda da faaliyet göstermektedir (Yakut, 2005: 30). 16. yüzyılın sonlarında yüksek rütbeli müderris ve kadıları atama yetki ve görevine sahip olan, dolayısıyla şeriyeye mahkemelerinin başında bulunan kadıların kendisine karşı sorumlu oldukları şeyhülislam, II. Mahmud dönemindeki idari değişikliklerle birlikte (bu değişiklikler için bkz. Akça ve Hülür, 2007: 240 vd.), bir tür temyiz mahkemesi niteliğinde olan “huzûr mürafa’ası”nın başkanlığını da üstlenmiştir (Yakut, 2005: 105-106). Kaldı ki, şeyhüislamlığın altında olduğu anlaşılan kazalardaki kadılar da yalnızca yargı işleri ile uğraşmamakta, İslam devletinin, bulunduğu yerdeki temsilcisi olma işlevini de görmektedirler (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2002: 202). Dolayısıyla kadılık, yalnızca yargısal değil aynı zamanda idari bir takım görevleri de olan bir makamdır (Ortaylı, 1994: 27). Türkiye’de Osmanlı Devleti dönemi içerisinde olmak üzere ilk hukuk okulunun da Tanzimat sonrasında şeyhüislamlık tarafından açıldığını da biliyoruz:

İlmiye sınıfının en üst mercii olan Şeyhüislamlık makamı merkezîleşme eğilimine paralel olarak ve yeni şartlara uyum sağlamak maksadıyla Muallimhane-i Nüvvâb adında bir okul açmıştı. 1855 yılında açılan ve

medrese talebelerine hitap eden bu okul, şer‘iyye mahkemelerine hâkim yetiştirecekti. Vilâyet teşkilatının oluşturulması sırasında kurulan ve giderek etkinliğini arttıran nizamiye mahkemelerinin nitelikli eleman ihtiyacına da büyük oranda cevap verecekti” (Yörük, 2008: 3)²⁸.

Bilindiği üzere Tanzimat’a kadar Osmanlı Devleti’nde uyuşmazlığın taraflarına bağlı olarak üç ayrı mahkeme yapısı söz konusuydu. Burada sözü edilen, teşkilatın en üstünde şeyhülislamın²⁹ bulunduğu mahkemeler, kadıların görev yaptığı şer‘iyye mahkemeleri idi. Gayrimüslim cemaatlerin özel hukuktan kaynaklanan uyuşmazlıkları “cemaat mahkemeleri”nde, Osmanlı toprağında bulunan batı devleti vatandaşlarının cezai davaları ise “konsolosluk mahkemeleri”nde hallolunurdu (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2002: 203).

Tanzimat, Osmanlı yargı teşkilatında önemli değişiklikler gerçekleştirmiştir. Ancak itiraf etmek gerekir ki bu değişiklikler, bir tür “hukuksal çoğulculuğu” gidermek yerine, yalnızca şer‘iyye mahkemelerinin yanına yeni ve görece modern mahkemelerin eklenmesi şeklinde olmuştur. Böylece öncelikle ceza yargılaması, ardından ticari uyuşmazlıklar şer‘iyye mahkemelerinin yetki alanından çıkmış ancak cemaat mahkemeleri ile konsolosluk mahkemeleri varlıklarını sürdürmüşlerdir (Üçok, Mumcu ve Bozkurt, 2002: 295-297; Tanzimat sonrası Osmanlı mahkeme teşkilatı için bkz. Ekinci, 2004).

---

²⁸ Yörük çalışmasında, bunu izleyen dönemde hukuk okulu kurma düşüncesini üç devlet adamının – Cevdet Paşa, Sava Paşa ve Said Paşa’nın- düşünceleri özelinde ele alır. Bkz. Yörük, 2008: 7 vd. Bu ele alıştan çıkartacağımız sonuç, hukuk okulunun yargıç ve devletin adliye memuru ihtiyacını karşılamaya yönelik olduğu, davadaki tarafları temsil görevinden bahisle bir müfredat oluşturma amacının neredeyse söz konusu edilmediğidir.

²⁹ Şeyhülislamlık kurumunun ortaya çıkışı, I. Murad devrinden başlayarak tedricen gerçekleşmiştir. Ortaylı, I. Murad döneminde Bursa kadısının kazasker olarak adlandırıldığını, İstanbul’un fethi ile birlikte, II. Mehed döneminde İstanbul kadısının, kazaskerden ayrıldığını, ayrıca İstanbul müfti ve kadılığının da ikiye ayrıldığını, nihayet müftinin sonraları şeyhülislamlık ünvanı aldığını belirtir (Ortaylı, 1994: 12).

Avukatlık kurumunun Osmanlı hukukuna kesin olarak 1875 yılında girdiği bilinmektedir (Bozkurt, 1996: 126). Daha öncesinde, özellikle şeriyeye esaslı yargı sisteminin işleyişi gereği, tarafların davada bir vekille temsil edilmeleri pek mümkün olmamıştır. Zira kadı yargılamasında, gayet dağınık olan hükümleri bir araya getirmenin güçlüğü bir yana, tarafları doğrudan dinleyen hatta muhakeme usulünü belirleyen dahi kadının kendisidir. Bu da ayrıca bir dava vekilini gereksiz kılmaktadır. Buna rağmen var olan tek tük dava vekillerinin ise kadı ve başfendileri kişisel temaslarından dolayı tanıdıkları için halk tarafından tercih edildikleri ifade edilmiştir (Tan, 1972: 11). Keza Ortaylı da, “tarafların vekil ile temsili mümkündür. Esasen vekili de bulunmayan gaib aleyhine hüküm verilemez” (1994: 57) diyerek vekâlet kurumunun varlığına dikkat çekmektedir. Bunların, o dönem için az sayıda oldukları tahmin edilen okuma-yazma bilen kişiler oldukları kuşkusuzdur. Esasen bu kişiler, bugün arzuhalci olarak anılan, bir temsilcilik sıfatı taşımamakla birlikte, hukuki dilekçelerin hazırlanması konusunda yardımcılık yapan kişilerdi. Bunlara ilişkin yazılı olmayan kurallar da söz konusuydu. Bu kişilerin, çavuşlar ocağından yetişmesi, bu yazılı olmayan kurallara bir örnektir. Ayrıca “[d]ilekçelerin hukuk kurallarına (o günkü ifadeyle, ‘ahkâm-ı şeriyeye’) uygun olması gerekirdi” (Yılmaz, 1995: 196).

Öte yandan 1875 öncesinde de, çeşitli hukuksal düzenlemelerde tarafların davaya şahsen katılabilecekleri gibi “muteber bir vekâletname vererek vekil tayin edebilecekleri” düzenlenmiştir (Bozkurt, 1996: 126). İbrahim Durhan, ilk düzenlemenin, ismen doğrudan anılmasa da 1858 tarihli Ceza Kanunname-i Hümayunu’nda yapıldığını ileri sürmektedir (2004: 30). Sözü edilen düzenlemenin içeriğine bakıldığında, bu yorumun hayli geniş olduğu ifade edilebilir. Öte yandan Durhan çalışmasında, 1861 tarihli *Usulü Muhakame-i Ticarete Dair Nizamname*’den başlayarak, *Ticaret Deavi Kalemi Nizamnamesi*, *Dersaadet ve Mülhakatı İdare-i Zabıta ve Mülkiye ve Mahakimi Nizamiyesine Dair Nizamname*, *Şuray-ı Devlet Nizamname-i Dahiliyyesi*, *Divan-ı Ahkâmı Adliyenin Nizamname-i Dahiliyyesi* diye devam eden bir dizi düzenlemede, vekillik kurumunun en azından ismen anıldığına da dikkat çeker (2004: 31-33). Nihayet 1874/5 yılında açılan Mekteb-i Hukuk’un kuruluşuna ilişkin hukuksal düzenlemede “mektebi lisans rütbesiyle bitirenlerin ülkenin her tarafında dava

vekâletine mezun olacakları” belirtilerek, dava vekilliği resmi bir hüviyete bürünmekte ve hukuk eğitimi görme koşuluna bağlanmış olmaktadır.

Mekteb-i Hukuk, Sava Paşa'nın müdürlüğü döneminde (Yörük, 2008: 23) Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) bünyesinde açılmış ve dersler Fransızca işlenmiştir (Yılmaz, 1995: 197). Rahatsızlık yaratan bu durum 1880’de günümüzde İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi olan Hukuk Mektebi açılarak giderilmiştir.³⁰ Bunu takiben 1907’de Selanik Hukuk Mektebi, 1908’de Konya Hukuk Mektebi, yine 1908’de Bağdat Hukuk Mektebi ve 1913’te Beyrut Hukuk Mektebi’nin açıldığını bilmekteyiz (İhsanoğlu, 2010: 656-666).

Cumhuriyet döneminde hukuk öğretimini, Ankara Hukuk Fakültesi’nin kuruluşundan bir yıl önce, 1924’te açılan Adliye Meslek Mektepleri ile başlatmak mümkündür (Mumcu, 1977: 15). Ne var ki, bu “Mektepler”in kurulmasındaki amaç, “müstankik (sorgu yargııcı), icra memuru ve zabıt kâtabi yetiştirmek”tir (Mumcu, 1977: 16). Nihayet 1925 yılında Meclis tarafından alınan bir kararla, Ankara’da -1927’ye kadar adı “Ankara Leyli Hukuk Mektebi” olarak geçmek üzere- Ankara Adliye Hukuk Mektebi kurulmuştur (Mumcu, 1977: 54 ve 69).³¹ Kurulan bu yeni Adliye Hukuk Mektebi, aynı zamanda, cumhuriyet döneminin ilk yüksek öğrenim kurumudur (Mumcu, 1977: 108).

Avukatlığa ilişkin ilk doğrudan düzenleme 13 Ocak 1876 tarihli Mehakimi Nizamiye Dava Vekilleri Hakkında Nizamname’dir (Özkorkut, 2003: 152) ve “avukatlık mesleğine kabul şartları, avukatların görev ve sorumlulukları, vekâlet ücreti ve meslek örgütünün kurulması gibi konuları düzenleyen bir nizamname” şeklinde çıkar

---

³⁰ Mehmet Tevfik Özcan, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi’nin tarihçesini incelediği çalışmasında İstanbul Üniversitesi’nin başlangıcını Cemil Bilsel’e atıfla 1453’ten başlatırken, Hukuk Fakültesi’nin de son tahlilde Fatih döneminde kurulan Sahn-ı Seman Medreseleri’nin devamcısı olduğunu ve “onların inşa ettiği bilgi birikiminin mirasçısı” olduğunu belirtmektedir (Özcan, 2003: 86, 88 ve 160).

³¹ Yeni bir hukuk fakültesinin kurulmasının hemen öncesinde, 1924 yılında, halifeliğin kaldırılması ve eğitim birliğinin sağlanması gibi toplumun (ve elbette hukukun) sekülerleşmesine yönelik çabaların gösterildiği ve seküler bir hukuk eğitimi gereksiniminin biraz da bu dönemin ürünü olduğu anımsatılmalıdır.

karşımıza (Yörük, 2008: 174). Vekillik kurumunun tam anlamıyla resmiyete kavuşmasındaki karışıklığa rağmen, henüz 1870 yılında İstanbul'da kurulan bir avukatlık meslek örgütü yani Baro söz konusudur.

Ancak bu baro daha çok, kapitülasyonların yabancılara tanıdığı ayrıcalıklardan yararlanan tüccar ve işadamlarını savunmak için İstanbul, İzmir, İskenderun'da çalışan yabancılarla, Osmanlı uyruğundaki gayrimüslim avukatlardan oluşmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğunda avukatlığın gelişmiş ve örgütlenmiş bir meslek olamayışında... avukatlığın Müslüman Türkler arasında kötü, hakir görülen ve beğenilmeyen bir meslek olarak görülmesinin etkileri de büyük ölçüde rol oynamıştır (Tan, 1972: 12).

Gerçekten de bu ilk Baro'nun otuz üç üyesi bulunmaktadır ve bunlardan yalnızca beş tanesi Osmanlı tebaasıdır. Osmanlı tebaasından olanlar arasında da hiç Türk bulunmamaktadır (Durhan, 2004: 35). Oysa 1890'lardan 1900'lere kadar hukuk okullarına giren ve mezun olanlar arasında gayrimüslim olanların oranı her zaman daha düşük gerçekleşmiştir. Yörük, bu dönemde hukuk okullarından mezun olan gayrimüslimlerin oranının yaklaşık %20-30 olduğundan söz etmektedir (Yörük, 2008: 161). Öyleyse, bu okullardan mezun olan müslüman Türk ahalinin avukatlık dışı hukuk mesleklerini tercih etme olasılığı ya da devlet kademelerinde hukukçu olarak yer bulma sıkıntısı yaşayan gayrimüslimlerin avukatlığa yönelme olasılığından söz edilebilir.

1876 tarihli Dava Vekilleri Nizamnamesi'nde "Dava Vekilleri Cemiyetinin suret-i teşkil ve vezaifi beyanındandır" başlıklı bölümde, resmi belgelerdeki ilk baro düzenlemesi gerçekleştirilmiş bulunmaktadır (İyimaya, 1993: 61). Nizamname 1876 tarihli ise de, ilk cemiyetin kurulması dört seneyi bulmuş ve bu nizamname kapsamındaki ilk cemiyet 1880 yılında, 105 dava vekilinin kaydı ile kurulmuştur

(Demirel, 2008: 287).³² Söz konusu düzenleme önceleri yalnızca İstanbul için geçerli ise de 1879'da nizamnamenin yürürlüğü ülke sathına yayıldığından (İyimaya, 1993: 62), başka vilayetlerde de baro kurulmuş olması beklenir. Nitekim, anılan düzenleme ile İstanbul dışında dört farklı ilde (Özkent, 1940: 104) daha baro kurulmuştur. Ancak bunlardan yalnızca İzmir ve Bursa Baroları hakkında ismen bilgi sahibi olmak mümkün iken, Ankara Barosu'na ilişkin kesin bir emare bulunmamaktadır (İyimaya, 1993: 64). Bununla birlikte daha sonra 1924'te çıkarılan Muhamat Kanunu ile Ankara Barosu'nun kesin olarak kurulmuş olduğu bilinmektedir.

Bu ifadelerin de gösterdiği üzere, dava vekilliği müessesesi başından itibaren özellikle ticaret hukuk alanında ortaya çıkmıştır. Nitekim 1875 öncesinde, doğrudan avukatlık ilgili olmadığı halde, dava vekili ile temsil edilme olanağı tanıyan ilk düzenleme de 1861 tarihli Ticaret Usul Nizamnamesi'dir. Şu da bilinmektedir ki, yargı teşkilatının örgütlenmesine ve dava vekillerine ilişkin düzenlemeler özellikle Fransız Hukuku örnek alınarak gündeme gelmiştir. Zira ticaret hukuku alanındaki düzenlemelerin esası da Fransız Hukukuna dayanmaktadır. Böylece Türkiye'ye avukatlık sisteminin, ticaret hukuku dolayısıyla ve Fransız düzenlemelerin etkisi ile yani henüz Osmanlı'nın son döneminde görülen resepsiyon faaliyetleri ile yerleşmeye başladığı ifade edilebilir. Bir başka deyişle, devletin uluslararası pazar ve sermaye ile ilişkisi hukuksal düzenleme alanını belirlemiştir; bu durum hukukçuları da doğrudan etkilemiştir.

19. yüzyıl sonunda yaşanan bu değişim, 20. yüzyılın başında ve yeni kurulan cumhuriyette de hızlanarak sürmüştür. Bilindiği üzere cumhuriyetin hukuk alanında getirdiği temel değişim, yargı sistemindeki “çokluk”un teke indirilmesidir. Bu da yargı teşkilatında köklü bir dönüşümü ifade etmektedir. Türkiye'de hukukla ilişkili mesleklerin modern anlamlarına kavuşabilmeleri ancak bu dönüşümle mümkün olabilmektedir. Nitekim 1920'lerin ikinci yarısından itibaren hukuk alanındaki çeşitli

---

³² Bilinen ilk başkanı Mösyö Rosolato olan bu cemiyetin merkezi Yıldız Han'daki bir odadır ve genel toplantıları Galata'da Artin Ağa Lokantası'nda yapılmaktadır (Demirel, 2008: 287 ve 290).

mesleklere ilişkin yasa düzeyinde düzenlemeler yapılmaya başlanmıştır. Avukatlığa ilişkin ilk düzenleme 1924 tarihli ve 460 sayılı Muhamat Kanunu'dur.³³ Bu ilk kanunla birlikte avukatlık yapabilmek için "Türkiye Darülfünunu Hukuk Medresesinden" veya eşdeğer bir yabancı hukuk okulundan mezun olmak da koşullar arasında sayılmıştır (Madde 2). Keza on veya daha fazla avukatın bulunduğu yerlerde Baro kurulması ve Baro bulunan yerlerde avukatların Baroya kaydolma zorunluluğu da düzenlenmiştir (Madde 3). Bu ilk kanuna göre staj süresi üç yıldır (Madde 2).

Avukatlık mesleği açısından yaşanan asıl önemli gelişme ise 1938 tarihli ve 3499 tarihli Avukatlık Kanunu'nun çıkarılmış olmasıdır.³⁴ Zira söz konusu kanun bugün –çeşitli değişikliklerle birlikte- yürürlükte bulunan 1969 tarihli ve 1136 sayılı Avukatlık Kanunu'na kadar yürürlükte kalmıştır. Kanunun Avukatların Hak ve Vazifeleri başlıklı İkinci Bab'ı altındaki 22nci maddesine göre "[A]vukatlık, âmme hizmeti mahiyetindeki bir meslektir. Gayesi avukatların hukuki bilgi ve tecrübelerini adalet hizmetine tahsis, tarafların hukuki münasebetlerinden veya karşılıklı menfaatlerinden doğan ihtilafların hakka uygun olarak halline tavassut ve umumiyetle mahkemelerle diğer resmi mercilere kanunun tam olarak tatbiki hususunda yardım etmektir". Yine kanuna göre "mıntıkası dâhilinde en az on beş avukat bulunan her vilayet merkezinde bir baro teşkil edilir" (Madde 61).

---

³³ Eski tarihli ve mülga kanunlara erişmek zor olduğundan söz konusu kanuna ilişkin bir atıf vermek gerekebilir. Kanun'un tam metnine Düstur, 3. Tertip, Cilt 5, s. 384 vd.'den ulaşılabilir. Kanunun birinci maddesinde düzenlenen "mahami (avukat)" tanımını da yeri gelmişken alıntılalım: "Bilûmum mesaili hukukiyede eshabı müracaata şifahi veya tahriri itayı rey ve müsted'ayat ve levayih ve her nevi evrakı tanzim ve mahkemeler ve hakemler ve bilcümle daire ve meclisler huzurunda eşhası hakikiye ve hükmiyeye ait hukuku bilvekâle takip ve dâva ve müdafaa atmeği meslek ittihaz edenlere mahami denir".

³⁴ 1938 tarihli kanuna ulaşmak için bkz. Sicilli Kavanini, 1938, no. 19, s. 638-663.

3. Türkiye’de Modern Avukatlık Mesleğini Tanımak

3.1. Meslek Öncesi İlk Durak: Hukuk Eğitime İlişkin Temel Göstergeler

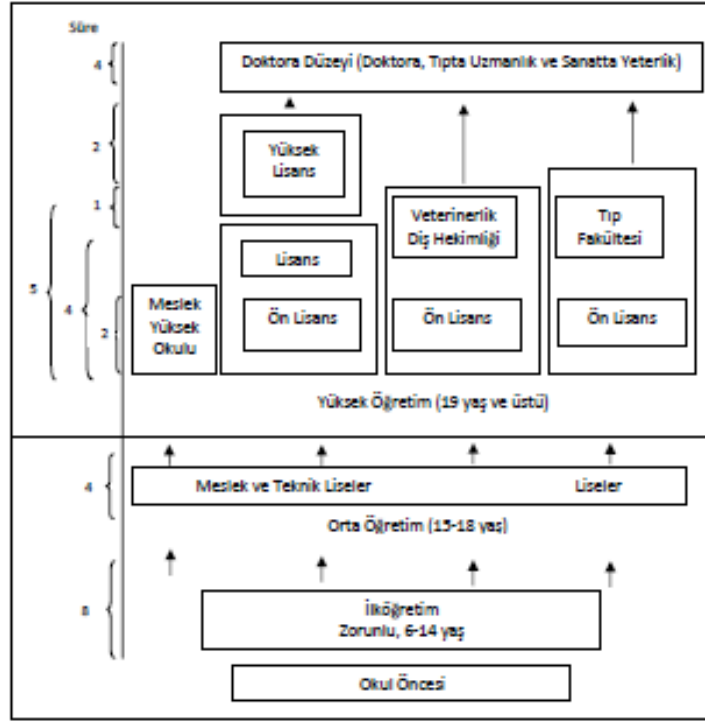
1980’lerin başında Duncan Kennedy ABD’deki hukuk fakültesi öğrencileri için “Şaşırtıcı derecede fazla sayıda öğrenci hukuk fakültelerine, avukat olmanın önemli bir şey olduğu, yalnızca saygın bir meslek olmanın ötesinde toplumsal anlamda da kurucu bir durumu ifade ettiği düşüncesiyle geliyor” (1982: 592) demektedir. Türkiye’deki hukuk öğrencileri açısından da benzer beklentilerin var olup olmadığını kesin olarak söylemek mümkün değildir. Yine de, olgusal bir araştırma bulunmuyorsa da, Türkiye’deki hukuk fakültesi öğrencilerinin bu fakülteyi seçmelerine ilişkin temel güdünün toplumsal yapı ile ilgili olmadığını gözlemek mümkündür. Aksine, hukuk fakültelerini tercih eden öğrenciler açısından temel hedef yüksek gelir ve saygın bir meslek sahibi olmaktır.³⁵

Hukuk eğitimi ve hukukçuların sosyalleşme olanakları, hukukçuluk mesleğinin ve meslek içi hiyerarşinin –“egemen toplumsal çıkar gruplarının beklentileri doğrultusunda” (Tomasich, 1986: 35)- yeniden üretiminin önemli araçlarından (bkz. Kennedy, 1982).

Bu noktada, hukuk fakültelerine ve mezunlarına geçmeden evvel, Türkiye’deki eğitim sistemine ilişkin aşağıdaki şemayı incelemek yerinde olur.

³⁵ Yukarıda, hukuk okullarının kurulması bahsinde atıf yapılan Yörük’ün çalışması, bu konuda da ilginç bilgiler içerir. Buna göre 1800’lerin sonunda hukuk okuluna kayıt yaptıran bir medrese öğrencisi ile 21. yüzyılda üniversiteye giriş sınavlarında hukuk fakültelerini tercih eden öğrencilerin statü, meslek ve gelir beklentilerindeki benzeşme şaşırtıcıdır. Yörük hukuk okuluna kayıt yaptıran medrese öğrencilerinin saiklerini şu sözlerle verir: “...[D]önemin önemli özel mekteplerinden biri olan Şemsü’l Mekâtib’den diploma alıp Sinan Paşa Camii’nde Arapça, Fındıklı Camii’nde Şifa, Halebi, Mülteka, Kasîde-i Bürde, Delâil, tefsir gibi dersler okumuş bir öğrenci, sözü geçen ilk tahsili ve seçtiği yol çerçevesinde yüksek tahsil görmek maksadıyla Mekteb-i Hukuk’a başvurduğunu belirtir. Başka biri beş yıl medresede eğitim gördükten sonra yaz mevsiminde akrabalarını görmek üzere İzmir, Sakız ve Midilli’den geçerek Beyrut’a gider. Bu yolculuk sırasında modern mekteplerden mezun olup hükümet dairelerinde gayet iyi maaşlarla çalışan birçok gençle tanışır. Kendi ifadeleriyle “hiçbir şeye yaramayan, eskiye ait” medrese tahsilini bırakarak kendisini bir meslek sahibi edecek “mantıklı” bir tahsil yapmak ister. Genç bir teğmenden coğrafya ve matematik dersleri alarak giriş imtihanlarına hazırlanır ve imtihanı kazanarak Mekteb-i Hukuk’a girer” (Yörük, 2008: 145).

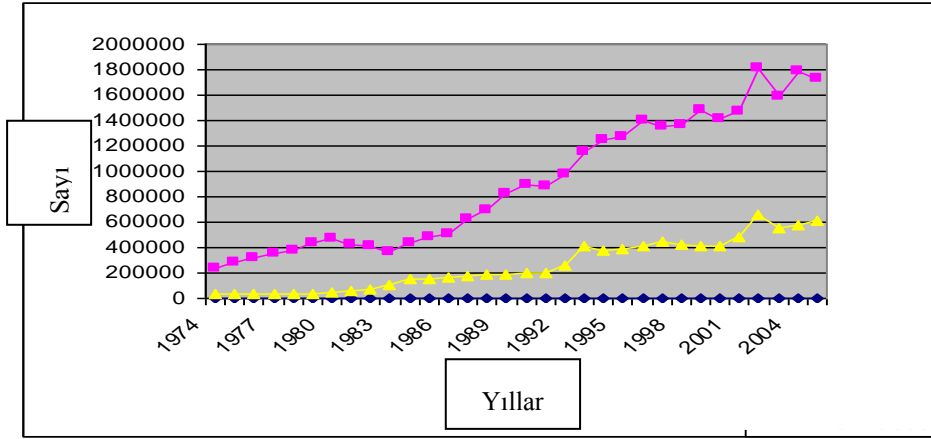

Şekil 6. Yüksek Öğretim Sisteminin Genel Yapısı

Kaynak: ÖSYM, 2006.

Şekil 6’da ilk ve orta dereceye odaklanmak konumuz açısından gerekli değildir. Ancak yüksek öğretim aşamasına ulaşan öğrencinin hemen hemen 18 yaşında ve lise mezunu olduğunu akılda tutmak gerekir. Bilindiği üzere, 1974’ten beri yüksek öğretime geçiş ÖSYM tarafından düzenlenen bir sınavla gerçekleşmektedir (ÖSYM, 2006: 5). 1999’a kadar çift basamaklı olan, 1999’la birlikte tek basamaklı hale getirilen üniversiteye giriş sınavı, 2010’dan itibaren tekrar iki basamaklı ve ikiden fazla sayıda sınava girme olanağı da getirilerek yeniden düzenlenmiştir. Sistem, öğrencilerin sınavda aldıkları puanlara göre yaptıkları tercihler ve bu tercihlerin üniversitelerin ilgili fakülte ve bölümlerinin kontenjanlarına göre gerçekleşmesi ya da gerçekleşmemesi şeklinde işlemektedir. Aşağıdaki şema, bir yüksek öğretim programına yerleştirilen öğrencinin başarısını göstermesi bakımından çarpıcıdır:

Şekil 7. Yüksek Öğretime Giriş Sınavına Başvuru ve Yerleştirilme Sayıları 1974-2005

Kaynak: ÖSYM, 2006: 12

Şema, 21. yüzyıla birlikte başvuru yapanların bir buçuk milyona ulaştığını, buna rağmen bir programa yerleştirilen öğrenci sayısının zar zor yarım milyonu bulduğunu göstermektedir. Bu, her yıl, bir milyon başvuru yapanın üniversiteye girememesi Üniversiteye girebilenler için ise “başarı” anlamına gelmektedir.

Adayların bir programa yerleştirilmeleri üniversite kontenjanları ile doğrudan ilgili olduğundan, hukuk fakültelerine yakından bakmak yerinde olacaktır.

Yükseköğretim Kurulu’nun (YÖK) yayımladığı Yükseköğretim Katalogu’na göre (2009) bu çalışmanın yürütüldüğü esnada Türkiye’de 46 hukuk fakültesi bulunmaktadır. Ülkede 51’i vakıf olmak üzere 146 üniversite olduğu düşünülürse, üniversitelerin %31,5’inin hukuk fakültesine sahip oldukları görülecektir.³⁶ Hukuk

³⁶ Ülkedeki hukuk fakülteleri sayısı günbegün (!) artmaktadır. Nitekim 2009 kataloguna göre yapılan bu değerlendirme dahi eskimiştir. Zira henüz yeni katalog henüz yayımlanmadıysa da, çalışma yürütülürken hukuk fakültesi sayısı 56’ya ulaşmıştır. Anımsatalım ki, bazı üniversiteler ya da bazı üniversitelerin hukuk fakülteleri ya faaliyete geçmemişler ya da idari teşkilatı tamamlanmakla birlikte öğrenci kabul etmeye başlamamışlardır.

Belki de bu hızlı “ilerleme”nin sonucu, 2000’li yıllar yükseköğretim sisteminde bir taraftan bir dizi değişiklik yaşanırken, bir taraftan da tartışmaların sürdüğü bir dönemdir. Bu durum yayımlara da

fakültesi bulunan vakıf üniversitelerinin 15'i İstanbul, 6'sı Ankara, 3'ü ise İzmir'de bulunmaktadır. Devlet üniversiteleri açısından bu rakamlar sırasıyla 3, 2 ve 1 şeklindedir. Türkiye'de toplam 15 kentte hukuk fakültesi bulunmaktadır. Öte yandan 46 fakültenin 30'u üç büyük kentte toplanmıştır. Hukuk fakültelerinden mezun olan öğrencilerin en azından bir kısmının avukatlık faaliyetini mezun oldukları kentte sürdürmeleri beklenmektedir. Bu üç büyük kent baroya kayıtlı avukat sayıları bakımından da sırasıyla yaklaşık 25000, 9500 ve 5500 olmak üzere en önde gelen kentlerdir.

2008-2009 öğretim yılı itibariyle hukuk fakültelerine kayıt yaptıran öğrenci sayısı 5790'dır. YÖK'ün 2009 kataloguna göre hukuk fakültelerinde öğrenim görmekte olan toplan öğrenci sayısı 26731'dir. 2007-2008 öğretim yılında hukuk fakültelerinden mezun olanların sayısı ise 4191'dir.³⁷ Hukuk gibi bir meslek alanı için bunun mesleğe her yıl oldukça yoğun bir katılımın olduğunu gösterdiğini ifade etmek güç değildir.

yansımaktadır. Bu çalışma için hazırlanırken henüz birkaç yıl içerisinde yayımlanmış ve bir yükseköğretim stratejisi öneren çok sayıda yayımla karşılaşmak son derece şaşırtıcı olmuştur. Söz konusu yayımlar için bkz. Gürüz, 2001; TÜSİAD, 2006; Akyol ve arkadaşları, 2008; TÜSİAD, 2008; Türkmen, 2009.

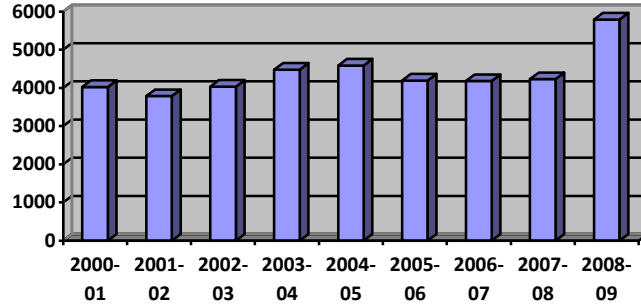
³⁷ İlginç bir karşılaştırma olabileceğinden Türkiye'de ilk hukuk fakültesi mezunu verilen 1885'ten 1900'e kadar her yıl için hukuk okulu mezunları sayısı tablosuna burada yer verilecektir.

Tablo 6. 1885-1900 yılları arasında hukuk okullarından mezun olan öğrenci sayıları

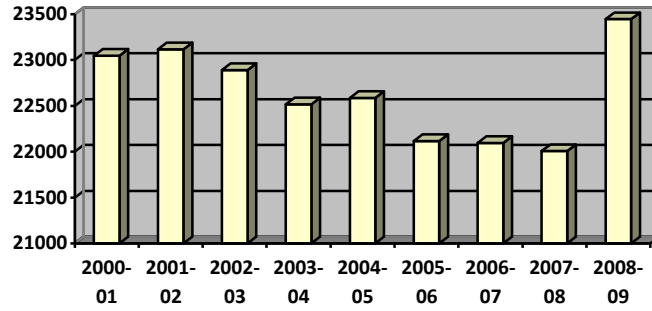
Sene	Mezun Sayısı	Sene	Mezun Sayısı	Sene	Mezun Sayısı
1885	46	1892	32/37	1897	49
1886	58	1893	36	1898	54
1887	32	1894	35	1899	56
1888	28	1895	58	1900	49
1890	66	1896	55		

Kaynak: Yörük, 2008: 160

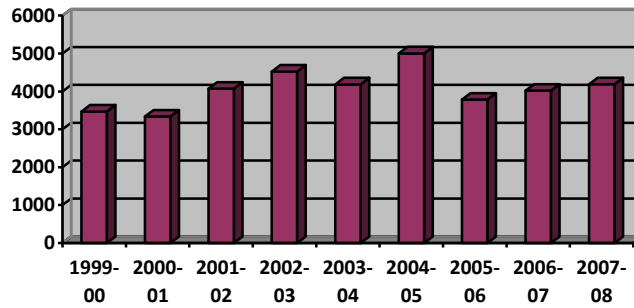
1999'dan 2009'a kadarki yeni kayıt, toplam kayıtlı öğrenci sayısı ve mezun sayısına ilişkin şemalara dikkat çekilmelidir:

Şekil 8. Yıllar İtibariyle Hukuk Fakültesine Yeni Kayıt Yaptıran Öğrenci Sayıları

Şekil 9. Yıllar İtibariyle Hukuk Fakültelerinde Kayıtlı Öğrenci Sayıları

Şekil 10. Yıllar İtibariyle Hukuk Fakültelerinden Mezun Öğrenci Sayıları

Bu durum aslında son 15 yıl içerisinde ortaya çıkan gelişmelerin sonucudur. Zira hukuk fakültelerinin büyük çoğunluğu son 15 yılda kurulmuş, kontenjanlar ve mezun sayısı bu durumuna son yıllarda ulaşmıştır. Aşağıdaki tablo, hukuk fakültelerinin hangi yıllarda kurulduğuna ilişkindir:

Tablo 7. Hukuk Fakültelerinin Niteliklerine Göre Karşılaştırmalı Kuruluş Yılları

		Yılı							Toplam	
		'-23	'23-80	'81-85	'86-90	'91-95	'96-00	'01-05		'06-10
Devlet	Sayı	1	2	3	1	7	0	1	3	18
	% Niteliği	5,6%	11,1%	16,7%	5,6%	38,9%	,0%	5,6%	16,7%	100,0%
	% Yılı	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	,0%	16,7%	20,0%	40,0%
	% Toplam	2,2%	4,4%	6,7%	2,2%	15,6%	,0%	2,2%	6,7%	40,0%
Vakıf	Sayı	0	0	0	0	0	10	5	12	27
	% Niteliği	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	37,0%	18,5%	44,4%	100,0%
	% Yılı	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	100,0%	83,3%	80,0%	60,0%
	% Toplam	,0%	,0%	,0%	,0%	,0%	22,2%	11,1%	26,7%	60,0%
Toplam	Sayı	1	2	3	1	7	10	6	15	45
	% Niteliği	2,2%	4,4%	6,7%	2,2%	15,6%	22,2%	13,3%	33,3%	100,0%
	% Yılı	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
	% Toplam	2,2%	4,4%	6,7%	2,2%	15,6%	22,2%	13,3%	33,3%	100,0%

Tablo 7, 1980'den önce yalnızca üç tane hukuk fakültesi olduğunu ortaya koymaktadır. 80'li yıllarda dört hukuk fakültesi daha kurulmuştur. Türkiye'deki hukuk fakültelerinin % 37,8'i 90'lı yıllarda; %46,6'sı ise 2000'li yıllarda kurulmuşlardır. Son beş yılda kurulan hukuk fakültelerin oranı %33'tür. Doğaldır ki, henüz yasal düzenlemenin bulunmadığı dönemde vakıf üniversiteleri ve buna bağlı olarak hukuk fakültesi kurulmuş değildir. Ancak yasal düzenlemelerin yapılması ile birlikte kurulan hukuk fakültelerinin büyük çoğunluğunun vakıf üniversitelerine bağlı oldukları da eklenmelidir. Buna göre 1996'dan sonra 4 tane devlet üniversitesine bağlı hukuk

fakültesi kurulmuş iken, aynı dönemde vakıf üniversitelerine bağlı olarak kurulan hukuk fakültelerinin sayısı 27'dir. Her halükarda, toplam 46 hukuk fakültesinin 31 tanesinin yani Türkiye'deki hukuk fakültelerinin üçte ikisinin en fazla on beş yıllık olduğu; bunların yarısının ise en fazla beş yıllık olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

Hukukçu eğitimi bakımından, aynı hukuk sistemi içerisinde dahi olsalar, her ülke aynı usulü izlememektedir. Söz gelimi Fransa'da, “[H]ukuk eğitimi üç basamaktan oluşmaktadır. Her basamağın atlanması, bir mesleğe geçiş olanağı sağlamaktadır” (Oğuz, 2003: 2). Bu çerçevede, ilk basamak iki yıl, ikinci yani asıl basamak iki yıl sürmekte ve ikinci basamak sonunda mezunlar hukukçu olarak görev yapabilmektedirler. Yine de, ancak üçüncü basamak mezunlarının yapabildiği hukuk meslekleri bulunduğundan, bu son basamağı da tamamlamayı tercih etmektedirler (Oğuz, 2003: 3). İtalya'da “öğrenciler, dört yıllık eğitim boyunca onüç adet bir yıllık, beş de iki yıllık zorunlu dersler ve üç yıllık seçmeli dersler, izlemek ve bu derslerin sınavlarını başarmak zorundadır” (Oğuz, 2003: 7). İspanya'da hukuk eğitimi İtalya'dakini andırırsa da, öğrenciler biri hukuksal uygulama olmak üzere beş yıllık bir eğitimden geçmektedirler (Perez, 2008: 259). Portekiz'de hukuk eğitimi beş yıl olarak düzenlenmiştir (Oğuz, 2003: 13).

Esasen hukuk fakültelerinde hukuk öğretiminin niteliğini değerlendirmek bu çalışmanın konusunun dışındadır. Kaldı ki, henüz pek “genç” olduğu anlaşılan fakültelerin durumunu tam olarak değerlendirebilmek de mümkün görünmemektedir. Öte yandan öğretimin niteliğine ilişkin bir değerlendirme yapma olanağı tanınması bakımından hukuk fakültelerindeki öğretim elemanı sayıları kuşkusuz bir fikir verecektir. 2008-2009 öğretim yılı itibarıyla hukuk fakültelerinde görevli öğretim elemanı sayısı toplam 1200'dür. Bunların 254'ü profesör, 130'u doçent, 238'i yardımcı doçent, 61'i öğretim görevlisi, 12'si okutman, 7'si uzman ve 498'i ise araştırma görevlisi unvanına sahiptir. Bu rakamların hukuk fakültelerindeki toplam 22 disiplin arasında dağıldığı da hemen ifade edilmelidir. Tek tek somut örneklere bakıldığında, bazı fakültelerde bazı hukuk disiplinleri için çalışmakta olan hiçbir öğretim elemanı bulunmamaktadır.

Hukuk fakültelerine ilişkin bazı nicel verileri paylaşmak gerekirse; üniversitelerin yaklaşık üçte biri vakıf, geri kalanı kamu üniversitesi olmasına rağmen,

hukuk fakültesine sahip üniversiteler bakımından bu oranın %59'a %41 şeklinde vakıf üniversiteleri lehine olduğu ifade edilebilir. Kamu üniversiteleri bakımından hukuk fakültesine sahip olma oranı %20'dir. Vakıf üniversitelerinin %53'ü yani yarıdan fazlası (27 vakıf üniversitesi) hukuk fakültesi barındırmaktadır.³⁸ Bunun iki gerekçesi olması beklenir: İlki, hukuk fakültesi kurmanın pahalı olmaması; ikincisi, kurulumunda gerekli yatırımın azlığına rağmen hukuk fakültesi olan bir üniversitenin statüsünün yükselmesidir. Böylece, kamusal çıkar, adalet değerinin gerçekleştirilmesi vb. kavramlar, hukuk fakültelerinin kurulması aşamasında tartışılan meseleler değildir.

Hukuk öğretimine ilişkin nicel verilerin ardından avukatlık ile ilgili temel göstergeleri değerlendirebiliriz.

3.2. Mesleğe Katılım ve “Arz Fazlası”

Hâlihazırda yürürlükte bulunan 1136 sayılı Avukatlık Kanunu 19 Mart 1969 tarihinde kabul edilmiş; 07.04.1969 tarih ve 13168 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak, madde 200'e göre yayımından itibaren üç ay sonra yürürlüğe girmiştir. Avukatlık Kanunu'nun hayli sık değişiklik geçiren bir kanun olduğu ifade edilebilir.³⁹ 1970'den başlayarak 1988' kadar 11 kez değiştirilen kanun 1988 ile 1997 yılları arasında değişmeden muhafaza edilmiş; ardından 2000'li yılların başından itibaren (2001'den başlayarak) ortalama her yıl bir değişiklik geçirmiştir.

---

³⁸ Buradaki rakam ve yüzdeleri değerlendirirken yukarıda Dipnot 36'daki anımsatma dikkate alınmalıdır. Her halükârda, çalışma yürütülürken sayılar değişmiş olsa da, vakıf üniversitelerinde hukuk fakültesi sayısının azalması değil, artması bekleneceğinden, buradaki değerlendirmeler geçerliliğini koruyacaktır.

³⁹ Kanunun genel gerekçesine bakıldığında, aslında 1969 tarihli Avukatlık Kanunu'nun “1938 yılından bu yana memleketimizin sosyal, iktisadi ve kültürel hayatındaki büyük gelişmelere paralel olarak, adli sahada ve binnetice avukatlık meslekinin şekil ve muhtevasında geniş değişiklikler vukua gelmiş” olması ve bir önceki 1938 tarihli yasada bir çok kez yapılan değişikliklerin yetersiz kalması nedeniyle değiştirildiği görülmektedir (Avukatlık Kanunu Tasarısı Gerekçesi için bkz. TBB, 1973: 93vd.). Avukatlık yasalarının “gelişmelere cevap verememesi” ya bir kaddedir ya da meslekte yaşanan değişimler çok hızlı gerçekleşmektedir.

Türkiye’de avukat olabilmek için hukuk fakültesinden mezun olmak ve bir yıllık avukatlık stajını tamamlamak gerekmektedir. Yurtdışındaki hukuk fakülteleri için YÖK denkliği aranmaktadır. 2001 yılında yapılan bir düzenleme ile “avukatlık sınavı” getirilmiş; ardından 14 Aralık 2006 tarihinde yürürlüğe giren bir başka düzenleme ile avukatlık sınavı hiç uygulanmadan yürürlükten kaldırılmıştır.⁴⁰ Uygulanmamış da olsa, bir sınav düzenlemesi getirilmesindeki temel motif, Abel’in “arz kontrolü” dediği şeydir (bkz. Abel, 1981: 1121- 1131). Anımsanacak olursa, bir mesleği *profesyonelleştiren* olgu, mesleğe katılımın denetiminin sağlanmasıdır. Ancak mesleğe *formal* katılımın önüne engeller konulduğunda, yaşamın doğal akışı, o güne değin hukukçuluk mesleklerinden birine üye olmak üzere öğrenim görmüş kişilerin, ya *enformal* ya da mesleğin gerektirdiği tam ehliyet koşullarını taşımadan alt kademe işleri yapmak üzere piyasaya girmelerini getirmektedir. Avukatlık hizmet piyasasına sunulan emek arzının fazlalığı, bu tür düzenlemeler yapabilmeyi kolaylaştırmaktadır.⁴¹

Türkiye’de avukatlık staj dönemi, ilk yarısı mahkemede, ikinci yarısı bir avukatlık bürosunda olmak üzere –pek çok ülkede olduğu gibi- bir yıl sürmektedir.⁴² Avukatlık, yalnızca Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarınca yapılabilmektedir. Türkiye’deki avukatlığa ilişkin önemli bir husus, avukatların diledikleri tür davaları alabilmeleridir. Bir başka deyişle, meslek içi uzmanlaşma yalnızca piyasa tarafından belirlenmekte, buna ilişkin yasal kısıtlar bulunmamaktadır. Avukatlık ruhsatnamesini

⁴⁰ Öte yandan, Anayasa Mahkemesi 15.10.2009 tarih ve 2007/16E., 2009/147K. sayılı kararı ile bu ikinci düzenlemeyi iptal etmiştir. Ancak Anayasa Mahkemesi’nin iptal kararları, eski düzenlemeye kendiliğinden yürürlüğe sokmadığından bu konuda bir boşluk söz konusu olmuştur. Yine de Barolar Birliği’nin sınav yapabileceği yönündeki bir görüş olarak bkz. Yaltı, 2010.

⁴¹ Anımsatalım ki, söz gelimi İspanya’da avukatlığa giriş için bir sınav bulunmaz ve her hukuk fakültesi mezunu baroya kayıt şartıyla avukatlık yapabilirken (Perez, 2008: 259), Yunanistan’da stajını tamamlayan avukat adayları istinaf mahkemelerinin yılda iki kez olmak üzere açtıkları sınavlara girmektedirler. Ancak bu sınavlar, Türkiye’de yapılması düşünüldüğü gibi merkezi bir test sınavı değildir. Yazılı ve sözlü olarak yapılan bu sınavlar beş kişilik bir yargıç ve avukatlar grubu tarafından yapılmaktadır (Nanos, 2008: 272).

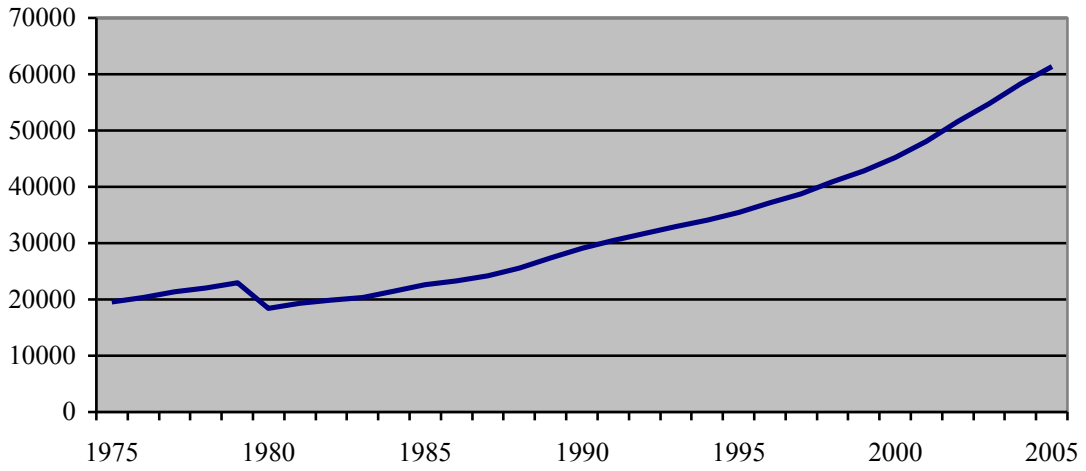
⁴² Bu süre Yunanistan’da 18 aydır (Nanos, 2008: 272); Japonya’da ise yargıçlar, savcılar ve avukatlar için ortak olmak üzere iki yıllık bir staj söz konusudur (Rokumoto, 1995: 130).

alan avukat ilk günden itibaren en basitten en karmaşık dosyaların hepsinde vekâlet görevini üstlenebilir, mahkemede temsil görevini yerine getirebilir.

Avukatlar için baro üyeliği zorunludur. Baroya kayıtlı olmayan avukatlar avukatlık yapamazlar. Bu durumun tek istisnası kamu avukatlarıdır. Kamu avukatlarının baroya kayıt olma zorunluluğu yoktur. Bununla birlikte pek çok kamu avukatı baroya kayıtlarını yaptırmaktadırlar.

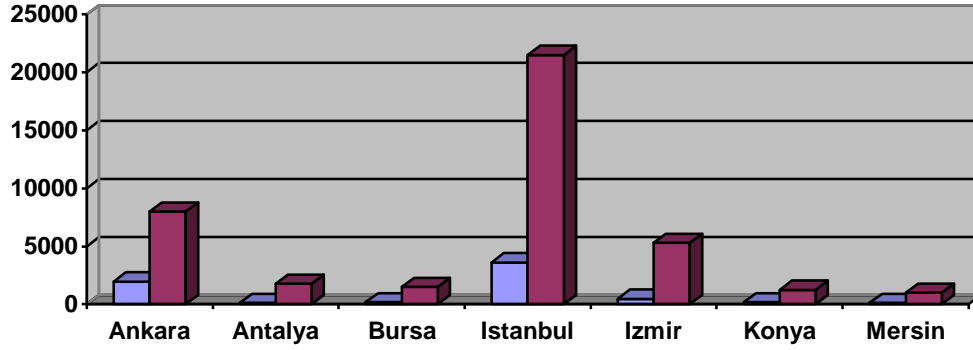
Aşağıda Şekil 9'da yıllara göre avukat sayıları verilmektedir.

Şekil 11. Avukat sayıları 1975-2005

Kaynak: TÜİK-İstatistiki Göstergeler 1923-2005'den elde edilen verilere dayanılarak hazırlanmıştır.

Şekilden de görüldüğü üzere, 1979-80 arasındaki düşüş dışında, avukat sayısı düzenli olarak artış göstermektedir. Öyle ki, düşüşün yaşandığı 1980 tarihinden başlayarak 2000'lerin ortalarına kadar avukat sayısı üç katına çıkmıştır.

Şekil 12. Bazı şehirler için avukat sayıları, 1971-2006

Kaynak: TÜİK-İstatistiki Göstergeler 1923-2005’den elde edilen verilere dayanılarak hazırlanmıştır.

Şekil 12, 1971 ve 2006 yıllarında bazı önemli şehirler için avukat sayılarını göstermektedir. Şehirlerin hepsi açısından da bir artış olması beklenen bir sonuçtur. Öte yandan özellikle İstanbul’daki avukatların sayısındaki dramatik artışa dikkat çekmek gerekir. 1970’lerde gerek Ankara, gerekse İstanbul’da 5,000’in altında görülen avukat sayıları, 2006’da Ankara için 10,000’in altında kalırken, İstanbul için 20,000’in üzerinde gerçekleşmektedir.⁴³

Bu avukat “enflasyonu” yalnızca Türkiye’ye özgü bir durum değildir. 45 milyon nüfuslu İspanya’da 150,000’in üzerinde avukat bulunmaktadır (Perez, 2008: 259). 10 milyonun biraz üzerinde nüfusa sahip Yunanistan’da avukat sayısı 39,000’dir ve 100,000 kişi başına 390 avukat düşmesi demektir –ki, Yunanistan Avrupa Birliği’nde nüfusuna oranla en fazla avukata sahip ülkedir (Nanos, 2008: 277). ABD’de 1920 yılında 863 kişiye bir avukat düşmekte iken, 1977’de 440 kişiye bir avukat, 1985’te 360 kişiye bir avukat ve 2000’de 326 kişiye bir avukat düşer hale gelmiştir (Burrage, 2006:

⁴³ Bugün için, tarihsel olmanın ötesinde bir anlam içermese de, 1939 yılında Yozgat, Çankırı, Çorum ve Kırşehir de dâhil olmak üzere Ankara Barosu’na kayıtlı 121, İstanbul Barosu’na kayıtlı 641, İzmir Barosu’na kayıtlı 113 avukat bulunduğunu anımsatmak ilgi çekici gelebilir. Aynı dönemde Türkiye’deki toplam avukat sayısı 1631’dir. Yukarıda 1970’ler ile 2000’ler arasında sayısal anlamda yaşanan olağanüstü büyümeden söz edilmişti. Buna 1930’ların sonundan itibaren görülen tablo da eklendiğinde, geride kalan 70 yıllık zaman diliminde, avukatlık mesleğinde yalnızca nicel olarak yaşanan olağan dışı büyüme bile göz alıcıdır. Şunu da belirtmek gerekir ki, eğer kayıtlarda bir yanlışlık olmadıysa, 1939 yılı itibarıyla barolara kayıtlı 1631 avukatın yalnızca 17’si kadındır (1939 yılı verileri için bkz. Özkent, 1940: 175-176).

308). 2000'lerin başında ABD'de yaklaşık 1,000,000 avukat bulunmaktadır (Clark, 2000: 33). 1960 ile 1994 yılları arasında Almanya'daki avukat sayısı 18,347'den 70,438'e olmak üzere yaklaşık dört kat artmıştır (Blankenburg ve Schultz, 1995: 95). Her ne kadar Almanya'da avukatlık yüksek gelir getiren mesleklerden biri olmayı sürdürüyorsa da, özellikle genç avukatların mesleğe katılımlarındaki artışla birlikte, avukatların gelirlerinde *görelî* olarak bir düşüş yaşanmıştır (Blankenburg ve Schultz, 1995: 110).⁴⁴ Belçika'da 1986'da yaklaşık 30000 avukat bulunmaktadır -ki bu, 330 kişiye bir avukat düşmesi anlamına gelmektedir. Yalnızca 1800 avukatın bulunduğu 1840'da ise bir avukata 2300 kişi düşmekte idi. Bir başka deyişle, avukat sayısındaki mutlak artış on altı kat, nüfusa *görelî* artış yedi kat olarak gerçekleşmiştir (Huyse, 1995: 170). *Görelî* artış daha büyük bir önem arz etmektedir; zira sayısal olarak mutlak artış Belçika'daki hemen her meslek grubu için geçerlidir. Oysa nüfusa oranlanarak bakıldığında örneğin noterlerin, keza yargıçların sayısında değil ilerleme, aksine bir gerilemeden söz edilmektedir (Huyse, 1995: 173).⁴⁵

---

⁴⁴ *Mutlak* değil *görelî*, zira Almanya örneği gerek sayısal artış gerekse gelirlerdeki düşüş açısından pek uygun değildir. Çünkü 1990'larda, Berlin Duvarı'nın yıkılıp, ülkenin birleşmesi ile birlikte geniş bir avukatlık hizmeti piyasası açılmıştır. Bu da gelirdeki mutlak düşüşün yaşanmasını engelleyen bir faktördür. Oysa *görelî* düşüş ancak diğer mesleklerle karşılaştırma yapıldığında görülebilmektedir. Kabaca ifade etmek gerekirse, 1954 yılında dışçı olmayı tercih eden bir kişi yıllık 12000 Alman Markı gelir elde edebilmekte iken aynı yıl bir muhasebeci 16000, avukat ise 18000 Alman Markı kazanabilmektedir. 1986 yılına gelindiğinde bu kişilerin gelirleri sırasıyla 239000, 202000 ve (avukat için) 121000 Alman Markı olacaktır. 30 yıl içerisinde meslekler arasında gelir açısından ortaya çıkan fark dikkat çekicidir (Blankenburg ve Schultz, 1995: 120, Tablo 4).

⁴⁵ Çin Halk Cumhuriyeti dahi, bambaşka bir kültürel ve siyasal şekillenmeden geçmekle birlikte, son yıllarda avukat sayısının artışı konuşmaktadır. Ancak Çin'deki artış, diğer ülkelerle kıyaslandığında gülünç durmaktadır. Zira dünyanın en kalabalık nüfusa sahip olan ülkelerinden olan Çin'de 2007 yılında yaklaşık 120000, bir başka deyişle Türkiye'deki avukat sayısının yalnızca iki katı kadar avukat bulunmaktadır (Clark, 2008: 839). Ancak bu rakamları değerlendirirken, 1976'da Çin'deki avukat sayısının yalnızca 3000 olduğu da göz önüne alınmalıdır (Cooper, 1999: 73). Çin'deki rakamların ilginçliğini göstermesi bakımından 1978 yılında Çin Halk Cumhuriyeti'nde hukuk fakültesi öğrencilerinin sayısının yalnızca 600 olduğu söylenebilir. 1998 yılında ise bu rakam 85000'e ulaşmıştır (He, 2006: 145). Serbest piyasa ekonomisi ile avukatlık mesleği arasındaki ilişkiyi bu kadar çarpıcı anlatan bir başka örneğe çok zor rastlanır.

3.3. “Talep” Artışı

Esasen, gerek hukuk fakültelerinin gerek hukuk fakültesi mezunlarının gerekse avukatların sayısındaki burada dikkat çekici şekilde gösterilmeye çalışılan artışın, mesleğin icra edilmesine ilişkin bir farklılık yaratması kaçınılmazdır. Gerçi, son 15 yılda avukatlık piyasasına “emek arzı”nda yaşanan bu “gelişim” karşısında, “talep”in de benzer şekilde gelişme gösterip göstermediğinin ele alınması gerekir. Esasen bu çalışmanın temel konusunu piyasadaki iş hacmi ya da bu hacmin niteliğinde yaşanan değişim oluşturmamaktadır. Ancak mesleğin geçirdiği değişimin anlaşılabilmesi açısından bazı verilere de göz atmak yarar bulunur. Söz gelimi ABD’de avukatlık hizmetleri sektörünün gayri safi milli hâsılada 1987’de 60 milyar dolarlık bir kısmı oluşturduğu ve bu miktarın 1970’deki payın iki katına çıkmış olduğunu ifade ettiği söylenebilir. Öyle ki, avukatlık hizmetleri sektörü çelik ya da tekstil sanayinden daha büyüktür (Nelson ve Trubek, 1992: 8). 1977 ile 2001 arasında hukuk endüstrisi %483 oranında büyümüştür, ki aynı dönemde otomobil endüstrisi açısından bu oran %78, yiyecek endüstrisi için ise % 97 olarak gerçekleşmiştir (Vago, 2003: 259). Hukukçuya duyulan ihtiyaç sonucu, bazı şirketlerin hukuk bölümleri öylesine genişlemiştir ki, kurum bünyesinde 125’ten fazla avukat çalıştıran 12 şirket bulunmakta, Merrill Lynch’in hukuk bölümünde 300’den fazla, Citibank’ta ise 500’den fazla avukat çalışmaktadır (Clark, 2000: 305). Esasen aynı oranda olmasa da benzer yöndeki bir büyümenin gerek Türkiye gerekse diğer ülkeler için de geçerli olduğunu varsaymamak için bir neden yoktur. Zira hukuk alanı her geçen gün büyümekte, avukatlık hizmetlerine duyulan gereksinim de artmaktadır.

Bu iddia birkaç yönüyle incelenebilir. İlk olarak, hukuk her geçen gün toplumsal yaşamda çok daha fazla şeye temas etmekte, her türlü ilişki hukuksallaşmaktadır. Bu durum, modern hukukun niteliği ile de ilgilidir. Zira her türlü ilişkinin hukuk içerisinde düşünülmesi aslında, modern hukukun en önemli iddiasıdır. Bir başka deyişle, yaşamın hiçbir alanı yoktur ki, hukuksal düzenlemelerin konusu haline gelmiş olmasın. Üstelik daha evvel hukukun düzenleme sahasında bulunan pek

çok alan, yeniden ve yeniden düzenlenmektedir. Modern yaşama düzeni gerek yerel gerekse küresel ölçekte karmaşıklaşan ilişkilerin çözümü için hukuka daha ihtiyaç duyarken, bulunmuş eski çözümler de yenilenmektedir.⁴⁶ Özcan'ın 2003-2006 yılları arasındaki dört yıllık yasama faaliyetine ilişkin bir özet olarak sunduğu tablo çarpıcı rakamlar içerir. Buna göre, söz konusu dönemde, 794 yasa çıkarılmış, 798 yasa ya da KHK tadil edilmiş, 309 uluslararası sözleşme veya antlaşma onaylanmıştır (Özcan, 2008: 351).

Esasen “eskimiş” yasaların yenilenmesi, uluslararası bir yönelimin sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Zira küreselleşme, yeni uluslararası kurumların ortaya çıkmasına, var olanların da güçlenmesine neden olurken, “uluslararası anlaşmaların sayısı olağanüstü derecede artarak hayatın her alanını düzenlemeye başladı ve uluslararası hukuk güçlenirken, ulusal hukuklar da bir ‘hukuk reformu’ sürecine girdi” (Özdek, 2002). Böylece düzenlemeleri yapan makamlar ve düzenleme türleri çeşitlenmektedir. Hukuksal alanda etkisini hissettiren küresel ölçekteki kurumlaşmalar, II. Dünya Savaşı sonrasında ortaya çıkmaya başlamış (Özcan, 2008: 272) ve sonrasında uluslararası ya da ulusüstü düzenlemelerdeki artış dikkat çekici boyuta ulaşmıştır. İfade edildiği üzere bu düzenlemelerin türleri de farklılık göstermektedir. “Bu düzenlemeler çok taraflı örgütlerden (Birleşmiş Milletler bünyesinde ve dışında) her türden antlaşmaya, devletlerarası gayri resmi organlar ve oluşumlara uzanan bir yelpazeyi kapsamıştır” (Kilim, 2009: 58).

---

⁴⁶ Son birkaç yıl içerisinde, Türkiye’de temel yasalar olarak bilinen ve çok önemli alanları düzenleyen şu yasalar değişmiştir: Türk Medeni Kanunu, Türk Ceza Kanunu, Kabahatler Kanunu, Ceza Muhakemesi Kanunu, Çocuk Koruma Kanunu, Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun, Bilgi Edinme Hakkı Kanunu, Denetimli Serbestlik ve Yardım Merkezleri ile Koruma Kurulları Kanunu, Adli Yargı İlk Derece Mahkemeleri ile Bölge Adliye Mahkemelerinin Kuruluş, Görev ve Yetkileri Hakkında Kanun, Ceza Muhakemesi Usulü Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanunu, Türkiye Adalet Akademisi Kanunu, Kamu Denetçiliği Kurumu Kanunu vs. Keza Türk Ticaret Kanunu, Hukuk Usulü Muhakemesi Kanunu, Türk Borçlar Kanunu, Genel İdari Usul Kanunu, İdari Yargılama Usul Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun, Milletlerarası Özel Hukuk ve Usul Hukuku Hakkında Kanun vb. yasaların yenilenmesi çalışmaları da sürmektedir (Adalet Bakanlığı, 2007: 12)

Bu yönelimin temel güdülerinden biri ekonomiyi siyasetten ve dolayısıyla devletten ayırma yaklaşımıdır. Bu nedenle özellikle “sözleşme” kavramı, hukuksal düzenleme konusunda bir adım öne çıkmaktadır.

Hukuk kurallarının küresel düzeyde standartlaşması, sözleşme hukukunun ön plana çıkmasına da olanak tanımaktadır. Bireyler, şirketler, toplumsal gruplar tarafından belirlenen esnek bir norm sistemi oluşmaktadır. Tarafların kendi tercihlerine göre hukuk ve bağlı oldukları yasayı seçme hakkı diye sunulan uygulamalar, yurttaşlık bağının önemini yitirmesine, birey ve şirketlerin devletlerin yanında küresel hukukta özne olmasına yol açmıştır (Kilim, 2009: 59).

Bu durum “özel yasama” ya da *modern ius mercatoria veya international soft law* olarak da adlandırılmaktadır (Özcan, 2008: 275).

Meselenin bununla ilişkili ikinci yönü, uyuşmazlık çözümüne duyulan ihtiyacın artmasıdır. Nitekim, sermayenin ihtiyaçlarını küresel düzeyde düzenlemek adına, uluslararası bildirge ve sözleşmelere dayalı olarak “maddi hukuk bakımından ulus devletleri bağlayan tanımlar getiri[li]rken prosedürel açıdan yarı-yargısal ve yargısal gereçleri ihtiva eden çeşitli koruma mekanizmaları yaşama geç[iril]miştir.” (Özcan, 2008: 273). Bir başka deyişle, hukuka ilişkin olarak yalnızca normatif alanda bir çeşitlilik yaşanmakla kalmamakta, söz konusu normların uygulandığı ekonomik ve toplumsal yaşamda, uyuşmazlık çözümü önemli bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Kuşkusuz mahkeme temelli uyuşmazlık çözümü her dönemde hukukun temel işlevlerinden biri olagelmıştır. Ancak mahkemeleşme oranlarında giderek de yükselen oranlarda artış görülmektedir.⁴⁷ Nitekim Tomasic, uyuşmazlık konusunun 1970’lerdeki sanayi üretimindeki patlamayla birlikte geniş bir kuramsal ilginin nesnesi haline

---

⁴⁷ Söz gelimi Türkiye’de hukuk davalarında 1989 ile 2008 yılları arasında 1,062,342 davadan 1,620,793’e olmak üzere %50’den fazla artış yaşanmıştır. Aynı dönemde ceza davalarındaki artış %98’dir. Yine aynı dönemde icra müdürlüklerine gelen iş sayısı 100 birimden 3962’ye çıkmış yani %300 artmıştır (Adalet Bakanlığı, 2008). ABD’li bir yazar, toplumun “davalar içerisinde yüzdüğünü” ifade etmektedir (Vago, 2003: 259).

geldiğine dikkat çekmektedir (Tomasic, 1985: 58). Ayrıca söz konusu uyuşmazlık çözümü, yeni düzenlemelerle de birlikte, yalnızca mahkeme esaslı olmaktan çıkmış, çok sayıda alternatif uyuşmazlık yöntemi gündeme gelmiştir (Modern alternatif uyuşmazlık çözümü ile ilgili olarak bkz. Ceylan, 2009: 169 vd.). Günümüzde pek çok ülkede avukatlık hizmetlerinden bir bölümü yalnızca arabuluculuk, uzlaşma vb. alternatif uyuşmazlık çözümüne özgülenmiştir. Haluk İnanıcı, modern toplumlarda avukatlığın iki aşamasından söz etmektedir. Buna göre, ilk aşamada avukatlık “savunma” mesleğidir. İkinci aşamada ise mesleğe karakteristiğini kazandıran “hak aramak”tır. İnanıcı, yukarıda ifade etmeye çalıştığımız hukuksal değişim anlayışı çerçevesinde, içinde bulunduğumuz üçüncü dönemde ise avukatlığın “arabuluculuk” ya da “uzlaştırıcılık” gibi bir işlevinin daha olduğundan dem vurmaktadır (2007: 336-337). İnanıcı, bir başka çalışmasında klasik sonrası dönem olarak adlandırdığı avukatlığın üçüncü döneminde, yürütülen faaliyetin artık “iş” olarak görülmeye başladığını, bu iş içerisindeki ayrışmaların “uzmanlaşma” olarak adlandırıldığını ve bununsa aslında “teknisyenleşmek” anlamına geldiğinin görülmediğini ifade etmektedir (İnanıcı, 1995: 4). İnanıcı’ya göre, “[A]şırı uzmanlaşma histerisinin avukatlığın ve yargının adaletle ilgili bir muhakeme faaliyeti olduğunu göz ardı ederek, ‘avukatların uzmanlık alanlarında giderek teknik bir iş yaptığı’ şeklinde özetlenebilecek eğilimi güçlendirdiğini söylemek mümkündür” (İnanıcı, 2000: 152; karşı. Uğur, 2000: 813-814).

İnanıcı’nın saptamasından yola çıkılarak ifade etmek gerekirse, hukukun, özellikle teknik düzeydeki, yaratıcılık gerektirmeyen avukatlık hizmetine duyulan ihtiyacı artıracak şekilde değişimine ilişkin bir diğer husus ise, hukuk devleti olgusunun yerleşmesidir. Zira hukuk devleti ile Weberci anlamda rasyonelleşme ve bürokratikleşme arasındaki ilişkinin (Cotterrell, 1992: 181) bir benzeri, avukatlığın teknikleşmesi ile rasyonelleşme ve bürokratikleşme arasında da kurulabilir. Zira hukuk devleti adı altında “formalite”ler arttıkça avukata duyulan gereksinim artmakta ancak avukattan beklenen işin ise kişiye bağlılığı azalmaktadır.

3.4. Arz-Talep Dengesi: Piyasanın Oluşumu ve Sonuçları

Burada ifade edilen gelişmelerin hepsi, bir tür “avukatlık hizmet piyasası” oluşması için gerekli nicel ve nitel değişimlerdir. Bu gelişmeler ışığında, hukuksal alandaki değişimlerin, sermaye açısından dahi kârlılık alanı olarak görülebilecek bir “piyasa” oluşturacak nicel birikime ulaştığına şüphe yoktur.

Anglo-Sakson hukukundan da geliyor olmanın rahatlığıyla Abel, özellikle 19. yüzyıldan başlayarak, avukatlık mesleğinin niteliğinin giderek daha fazla oranda piyasa denetimi ile belirlendiği iddiasındadır (Abel, 1995: 3). Avukatlık mesleği açısından piyasa denetiminin ilk olarak, genç avukatların mesleğe girişlerine ilişkin önlemlerle sağlanması beklenebilirdi. Oysa, mesleğe katılım artık yalnızca üniversite diploması aracılığıyla olduğundan (alaylılık söz konusu olmadığından) ve meslekte daha uzun süreden beri bulunanların özellikle üniversitede hukuk öğretimi sürecinde sayısal ya da başka türlü bir kısıtlama yapma imkanları bulunmadığından, mesleğe girişteki denetim, piyasa koşullarınca belirlenmektedir. Bir başka deyişle, genç avukatlar meslek yaşamlarına, tek başlarına bir büro açarak başlayamamaktadırlar (Abel, 1985: 6). Bunun getirdiği ikinci piyasa denetimi aracı, meslekte daha uzun süredir çalışmakta olanların tekeli bir karakter kazanıyor olmalarıdır. Bu da onlara, ücretlerin belirlenmesinde, daha büyük çaplı işlerin alınmasında bir tür avantaj yaratmaktadır. Abel, bu ve benzeri çıkarımlara, çok sayıda ülke hakkında yaptığı geniş çaplı çalışmaları aracılığıyla ulaşmaktadır. Bu çalışmalar esnasında Kıta Avrupası ile *common law* ülkelerinin ayrımının kuşkusuz farkındadır.⁴⁸ Ancak özellikle küreselleşme ile birlikte, hem hukuk

---

⁴⁸ Bu farklılıklar şu şekilde özetlenebilir: İlk olarak *common law* ülkelerinde hukukçuluk mesleği dendiğinde akla avukatlık gelmektedir; oysa Kıta Avrupası’nda hukuk fakültesi mezunları çok sayıda farklı mesleğe ayrılmaktadırlar. İkincisi, *common law* ülkelerinde mesleğe katılım esnasında esas olan uygulama iken Kıta Avrupası ülkelerinde üniversitede verilen lisans düzeyindeki hukuk eğitimi esastır. İlk ikisinin ortak sonucu olarak, Kıta Avrupası’nda hukuk öğretimi, meslek odaklı değil, daha serbest bir eğitim içeriğine sahiptir. Buna karşın, *common law* ülkelerinde üniversite öğrenimini tamamlamak daha kolay görünürken, Kıta Avrupası’nda gerek bir hukuk fakültesine girmek gerekse mezun olabilmek çok daha çetindir. Mezuniyet sonrası avukatlık mesleğine giriş bakımından Kıta Avrupası sistemlerinde üniversite ya da devlet belirleyendir; oysa *common law* ülkelerinde mesleğin kendisi ya da kendi kurumları (Baro) asıl belirleyendir. Diğer bir farklılık ise avukatlık mesleğinin özel ve kamu sektöründe sürdürülmesine ilişkindir. Özel sektörde çalışanlar da, tek başlarına çalışıyor olmalarına ya da bir ortaklık bünyesinde bulunmalarına göre farklılık gösterirler. Kıta Avrupası ülkelerinde avukatlık hâlâ geleneksel

düzenlerinin giderek benzeşmesi hem de hemen her emek piyasasının küresel rekabete açılmış olması nedeniyle, bu ayrımın, kendi kuramını haklı çıkaracak şekilde silikleştiğini de ileri sürer (Abel, 1995: 4). Esasen Türkiye’de de yaşanmakta olan durum üç aşağı beş yukarı budur. Olağanüstü şekilde kalabalıklaşan hukuk fakültesi mezunları ile birlikte artan rekabet ve hukuk alanında yaşanan değişim, meslekte tekelleşme ve uluslararası sermayenin ihtiyaçları doğrultusunda bir meslek piyasası şekillenmesini gündeme getirmekte ancak avukatlık hizmeti arzının kontrolü, tümüyle piyasaya bırakılmaktansa, sınavı da içeren bir yasal düzenleme şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Adalet sektöründe piyasalaşma, ekonomik yasaların egemen olduğu sektör mantığı bu kadar keskin örneklerle olmasa bile hayata geçirilmiştir. Adalet, talep edene “paket hizmet” şeklinde sunulan bir meta olarak, özel hukuk şirketlerince sunulmaya başlamıştır. Yargıç kiralama ve arabuluculuk gibi piyasa aktörlerince sunulan “paket hizmetler” türemiştir (Kilim, 2009: 70).

Buradaki özetten yola çıkılarak şu söylenebilir: Avukatlık hizmetinin arzında büyük bir artış yaşanırken, “hukuk endüstrisi” de büyümekte ve *verimli* olduğu görülmektedir. Öyleyse, nasıl oluyor da avukatlar “işçileşiyor”? İnancı yukarıda da anılan çalışmasında, meslekteki tekelleşme eğiliminden de söz ederek, bunun mesleğin önündeki en büyük tehlikelerden biri olduğunu ileri sürmektedir (İnancı, 1995: 7). İnancı’ya göre süreç, modern avukatı hukuk teknisyenine dönüştürürken, uluslararası alandaki dönüşümle birlikte avukatlığın serbest dolaşımının engellerin kalkmasına ve “avukatların büyük şirketler halinde tekelleşmesine yol vermek”tedir (İnancı, 2000a: 829). Gerçekten de “piyasa”nın kârlılığı, onu sermaye tarafından yatırım yapılabilir bir alan haline getirirken, bir yandan da bu piyasadaki üretim ilişkilerini kapitalist üretimin yasalarına tabi kılmakta ve avukatlar arasında derin bir ayrım yaratmaktadır.

---

savunmanlık anlamına gelmekte iken *common law* ülkelerinde danışmanlık rolü öne geçmiştir (Bu kısa özet için bkz. Abel, 1987: 588-591).

Çok uluslu şirketlerin büyümesi, faaliyetlerinin yaygınlaşması, birleşme ve ayrılmaların çoğalması, faaliyetlerinin uluslararası ortama yayılmasının vb. avukatlıkta yol açtığı değişiklik de ihtiyaca cevap verecek büyük hukuk firmalarının doğması, avukatlık firmalarının bizzat kendilerinin sermaye ve teknoloji yatırımı gerektiren kurumlara dönüşmesi bu firmalarda çalışan ve firmalar dışında bireysel olarak çalışan avukat ayrımlarını, hukuk firması yönetici, ortak avukatı ile hizmetli avukat ayrımlarını (patron-emekçi) derinleştirmesidir. Sayıları binlere varan avukat çalıştıran firmalar önce ABD’de ortaya çıkmıştır. Bu firmalar örgütlenmelerini Avrupa/Dünya ölçeğinde yaymaya başlamışlardır. Firma avukatlarının faaliyet gösterilen ülkelerde tuttuğu, bu avukatları şirket adına denetlediği yeni ilişki biçimleri doğmaktadır (İnanıcı, 2000: 153).

Hukuk hizmetlerinin artan önemi ve yeni ilişki biçimlerinin avukatlar arasında doğurduğu ayırım bürolar arasındaki farklılığa da neden olmaktadır. Bu durum John Heinz ile Edward Laumann’ın Chicago avukatları ile yaptıkları ünlü çalışmada da ortaya çıkmaktadır. Buna göre, hukuk mesleği içerisinde biri şirketlerin avukatlığını yapan ve hukukun yüksek itibarlı alanlarında çalışan, seçkin hukuk okullarında eğitim görmüş üst sınıf ve yüksek statülü avukatlar; diğeri ise bireysel müvekkillerin avukatlığını yapan ve daha az itibarlı hukuk alanlarında çalışan, yerel ya da gece öğrenim veren hukuk okullarından mezun olmuş, alt sınıflara, etnik ve dinsel azınlıklara mensup avukatlar olmak üzere iki ayrı yarı küre oluşmuştur (Aktaran Nelson ve Trubek, 1992: 8). Bu çalışma kapsamında yapılan araştırmalarda da gözlenen tam olarak budur. Böylece, meslek içerisinde üst ve alt “sınıflar” ortaya çıkmaktadır.

Bu meslek içi bölünme, yukarıda İkinci Bölüm’de “3.1. Sermayeyi artıran avukat emeği: P-M-P’ mümkün mü?” başlığı altında ayrıntılı olarak ele alındığı üzere, emek ve sermaye dikotomisini andırır bir niteliğe dahi bürünür. Buradan açıkça görüleceği üzere, artık söz konusu olan meslek içi işbölümünün bir tür “uzmanlaşma” olarak yaşanmasının ötesine geçerek, özellikle ücretli çalışan avukatlar açısından “teknisyenleşme” ya da “işçileşme” olarak yaşanmaya başlanmıştır. Zira ücretli avukatın yaptığı iş giderek, bir sonraki bölümde İstanbul örneği üzerinden gösterilmeye

çalışılacağı üzere belli bir tür dosya üzerinde uzmanlaşmak değil, çok sayıda dosyanın, parçalara ayrılmış kısımlarından birinde aynı tür “teknik” işin yapılması niteliğini kazanmaktadır.

İşlerin teknikleşmesi yalnızca bununla da ilgili değildir. Genel olarak bir hukuksal düzen içerisindeki normlar ve bunların uygulanışı tekdüzeleştikçe, içtihatların uygulanması pekiştikçe avukatın yapacağı iş, kişiliğine ve yeteneklerine bağlı olmaktan çıkmaktadır. Zira özellikle bilgisayar yazılım ve programlarının kullanımının da artması ile birlikte, bir uyuşmazlığın çözümü için dosyaya vekâlet koyan avukatın şu ya da bu olması büyük değişiklikler yaratmamaktadır. Karmaşık yapı içerisinde norm koyucu hatta uyuşmazlık çözücü otoritelerin sayısı artmakta, buna rağmen ortaya çıkan yeni norm koyucu ya da uyuşmazlık koyucu otorite belli bir uzmanlık alanının normlarıyla meşgul olduğundan, kararların tutarlılığı artmaktadır. Böylece avukatın yapması gereken, uyuşmazlığın görüldüğü otoritenin geçmiş kararlarının tutarlılığını takip etmektir –ki bu da teknolojik aygıtlar aracılığıyla sağlandığında, geleneksel olarak avukatın yapması beklenen görevlerin başında gelen ve avukatın kişisel birikim, beceri ve yeteneklerini en çok yansıtmaya olanağı bulabileceği “dava dilekçesi yazmak” işi rutin bir iş haline gelmektedir. Bu da -özellikle ücretli çalışan- avukatlar açısından büyük bir mesleki tatminsizlik duygusunu beraberinde getirmektedir.

ABA’nın yaptığı bir araştırmaya göre mesleki olarak tatmin olamadıklarını ifade eden avukatların oranı %25’i aşmış, çok tatmin olduklarını ifade edenlerin sayısı ise %20 oranında azalmıştır. Özellikle kurum avukatlığı yapanlarda mesleki tatminsizlik %77’ye ulaşmaktadır (Arron, 2004: 13-14). Her on avukatın dört ilâ yedisi, başka bir iş yapmak istediklerini ifade etmektedirler (Arron, 2004: 71).⁴⁹ Zira giderek artan sayıda avukat için üniversitedeki hukuk öğreniminden sonra başlayan meslek yaşamı, daha staj

---

⁴⁹ Söz gelimi burada Arron’ın atıf yapılan kitabının ismi “Hukuktan Kaçış (“*Running from the Law*”)”tır. Kendisi de “hukuktan kaçanlar”dan biri olan Arron’ın hukuk fakültesi mezunlarına, avukatlık dışında ne gibi işler yapabileceklerini anlattığı “Hukuk Diploması ile Ne Yapabilirsiniz?” (“*What Can You Do with a Law Degree?*”) başlıklı bir başka kitabı daha bulunmaktadır (Arron, 2004a). Avukatlar için alternatif kariyer planları sunan bu tür kitaplar son dönemde revaçtadır (Bkz. Mantis, 1997; Munneke ve Henslee, 2003).

döneminden başlayarak, bir gelecek vaad edecek gibi görünmemektedir. Aslında bu biraz, mesleğin bugüne değin içerdiği “beklentiler”le (Rhode, 2000: 27) de ilgili görünmektedir. Zira avukatların, aynı büroda birlikte çalıştıkları diğer personele yani, sekreterlere ya da kâtiplere oranla daha az memnuniyet duygusu yaşadıkları da bir başka araştırmada ortaya konmaktadır (Stefancic ve Delgado, 2005: 53). Bunun nedenleri arasında ise uzun çalışma saatleri⁵⁰, kendini tekrar eden çalışma şekli, uzmanlaşma, büyük avukatlık şirketlerinde ve büro içerisinde çalışma zorunluluğu, teşvik yetersizliği, iş yerindeki hiyerarşi ve düşük meslektaş dayanışması, sürekli rekabet, bir meslek değil “iş” (ya da ticaret- “business”) yapıyor olma duygusu, kamu hizmeti sunma olanaklarının eksikliği ve düşük kamusal imaj sayılmaktadır (Stefancic ve Delgado, 2005: 53-60). Litowitz ise bu süreci Marx’ın “yabancılaşma” kavramına atıfla açıklamaktadır (Litowitz, 2006: 82).⁵¹ Marx’ın yabancılaşma kavramı, farklı düzeyler içermektedir. Bir kere yabancılaşma insanın, kendi emek ürününe yabancılaşması, yani “emeğin ürettiği nesne[nin], onun ürünü, *yabancı bir varlık* olarak, üreticiden *bağımsız bir erk* olarak, ona karşı koyması”dır (Marx, 1993a: 140). Bu, işçinin emek ürününe egemen olamaması anlamına gelmektedir. Bu tür bir yabancılaşma, özellikle büyük avukatlık şirketlerinde çalışan “genç avukatlar”a özgü durumu ifade etmektedir.

Projenin tümü hakkında bilgi sahibi olamayan genç avukat, tesadüfî işleri gören getir götür elemanı gibidir. En çok yabancılaşmanın yaşandığı işlerin bir kısmı (elli eyaletteki güvenlik yasalarını taramak gibi) menkul kıymet sahtekârlığı işleridir ve (zarar verme olasılığı olan bir şeyi aramak için sayfalarca belgeye gömülüp kalmak gibi) gayretli çalışma gerektirir. Diğer sıradan görevler, ortakların kredi çektiği davalara çıkmayı ya da hukuksal

⁵⁰ Genç avukatlara, “ormanda hayatta kalma” dersleri veren bir kitapta, eğer sabah sekiz buçukta büroya gelip, gece yarısına kadar çalışmaktan dolayı kendilerini rahatsız hissediyorlarsa, büroya sabah saat beşte gelerek, günün geri kalanından daha üretken bir şekilde yararlanabilecekleri tavsiye verilmektedir (Messinger, 2000: 100). Öyle görünüyor ki, “orman” ile kastedilen, “piyasa ekonomisi”dir.

⁵¹ Litowitz’in kitabına “[A]vukatlar hastalıklı bir şekilde mutsuz” cümlesi ile başladığını da anımsatalım (2006: 9).

içtihatları taramayı içerir. Bu davaların her birinde genç avukat, müvekkil tarafından anlaşılmayan işler görürler ve kendini tekrar eden, sıkıcı ve gerçek insanlarla temas kurma bulunmayan işin kendisi ile özgün bir entelektüel ilişki kurma olasılığı bulunmaz. Avukat kendisini işin içerisinde görmez, kendisini yaptığı işte gerçekleştirmez. Eğer mümkün olsa idi bir makine tarafından yapılabilecek işleri yapar.... Aynı bir üretim bandında her gün on saat boyunca araba kapılarının perçinlerini kaynaklayan işçi gibi, son tüketici ile hiçbir ilişkisi yoktur ya da kendi üretimi üzerinde hiçbir denetime sahip değildir (Litowitz, 2006: 82-83).

Marx'ın sözünü ettiği ikinci yabancılaşma düzeyi, üretim faaliyetine yabancılamadır (Marx, 1993a: 143). İşçi yalnızca ürettiği nesneye yabancılaşmakla kalmaz, aynı zamanda üretimi gerçekleştirdiği faaliyete de yabancılaşmıştır. Marx'a göre, çalışmaktan kaçmanın nedeni budur. İşçi ancak, çalışma dışında kendi kendisi iledir, dolayısıyla çalışırken mutsuzdur ve eziyet çekmektedir; zorla çalışmaktadır. Aynı durum hukuk şirketi çalışanları için de geçerlidir. Bunu görmek için hemen yukarıda atıf yapılan, avukatların "mutsuzluğu"nu yansıtan kaynaklara bakmak yeterlidir. Bununla birlikte ve aslında bunun sonucu olarak, 1984'ten itibaren ABD'de avukatlarda fiziksel ve mental sıkıntı emarelerinde artış olduğu da eklenmelidir. Bu avukatların yarısı ailelerine yeterli zaman ayıramadıklarını, dörtte üçü sık sık harap ve bitkin düşmüş hissettiklerini söylemekte iken, avukatların alkol ve uyuşturucu tüketimi, nüfusun geneline oranla dikkat çekici derecede yüksektir (Glendon, 1996: 87). 1991'de Güney Caroline avukatları üzerinde yapılan bir araştırma da benzer sonuçlar vermektedir: Avukatların %23'ü eğer olanakları olsa idi avukatlık yapmak istemeyeceklerini söylemektedir; %8 ilâ 12'si fiziksel ya da psikolojik bir rahatsızlığa sahiptir; %24'ü yaşamdan zevk alamama, uyku bozukluğu, intihar fikri ve aşırı uyuşkanlık gibi depresyon belirtileri göstermektedir; %25'inde ellerin titremesi ve terlemesi, kalp çarpıntısı gibi anksiyete emareleri bulunmaktadır; %17'si günde en az üç ilâ beş alkollü içki tüketmektedir (Bennett, 2001: 4).

Üçüncü yabancılaşma, insan "*cinsil varlık*" iken, kapitalist üretim içerisinde bu niteliğini kaybediyor olmasından kaynaklanmaktadır (Marx, 1993a: 145). İnsanın *cinsil*

bir varlık olması, tek başına -büyük harfle- İnsan'ı temsil etmesi anlamına gelmektedir. İnsanın iradesi vardır ve özgürdür. İnsan özgür olduğu için üretim yapar; zorunlu olduğundan değil. İnsanın yaşamsal etkinliği ile üretimi birbirinden ayırır ve insan üretimi yalnızca fiziksel varlığını koruma gereksiniminin “aracı”dır (Marx, 1993a: 146). Oysa hayvan bizzat bu yaşamsal etkinliği sürdürmek zorunda kaldığı için yaşamını sürdürür. İnsanın *özü* ile yaşamsal etkinliğinin birbirinden farklı olması ve özgür iradeye sahip olması nedeniyle, faaliyetlerini sürdürürken verdiği kararların ve yaptığı işlerin ahlâkî bir bağlamı söz konusudur. Oysa kapitalist çalışma, insanı, yaşamsal etkinliğini sürdürmekle eşler ve zorunlu kıldığından bir yabancılaşma yaratmaktadır. Benzer gözlemi avukatlar için de yapmak mümkündür. Litowitz, avukatlık pratiğinin bir tür beyin yıkama faaliyeti olarak görülebileceğinden söz eder (2006: 85). Böylece, avukat, müvekkilinin çıkarları için tüm dünyayı karşısına alacak, kişiliğini mesleğinin gerekleri ile yadsımak durumunda olacaktır.

Nihayet son yabancılaşma düzeyi, insanın insana yani kendisinin dışındakilere yabancılaşmasıdır (Marx, 1993a: 148) –ki, avukatlık şirketindeki avukat için insanlar müvekkil, meslektaşları ise rakipleridir (Litowitz, 2006: 86-87).

Böylece kapitalist üretime tabi bir piyasada avukatın sahip olması gereken beceriler, geleneksel avukatlık becerilerinden ziyade, vekâlet görevi üstlenebileceği dosya bulmak üzere kullanılan “sosyal beceriler” ve asgari bilgisayar vb. ekipmanları kullanabileceği “teknik beceriler”den ibaret kalmaktadır. Hal böyle iken, kuşkusuz, mali ve sosyal sermaye sahipliği diğer becerilerin hepsinden daha değerli hale gelir. Mali ya da sosyal sermaye sahibi olamayan geniş sayıdaki hukuk fakültesi mezunları ise, bu sermaye türlerine sahip olunarak kurulan bürolarda ücretli avukat olarak çalışmak durumunda kalacaklardır.

Meslek içi bölünmeyi yaratan temel unsur büro sahipliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Anımsayacak olursak, mülkiyet, sınıfları belirlenmesinde esas alınan temel ölçütlerden birisidir –ancak yukarıda ilk bölümde farklı kuramcıların görüşleri çerçevesinde ifade edilmeye çalışıldığı üzere tek ölçüt de değildir. Yine anımsayacak olursak, daha teknik ve üst soyutlama düzeyinin kavramı olan “mülkiyet” yerine, “sahiplik” kavramını kullandığımızda karşımıza, hukuki ve fiili sahiplik ilişkisi çıkmaktadır. Hemen ifade edelim ki, avukatlık büroları özelinde kullandığımız

“sahiplik” kavramı, hali hazırda hem hukuki hem de fiili sahiplik anlamındadır. Sınıf kuramı içerisinde sahipliğin temel işlevi, üretilen artı-değere el koyma hakkını tanımasıdır. Bir diğer deyişle, üretim araçlarının mülkiyetine sahip olanlar, üretilen artı-değere de el koyarlar. Oysa meslekler söz konusu olduğunda, ücretli çalışanın yarattığı artı-değere farklı bir şekilde el konulur:

Kapitalistler işçileri aracılığıyla artı-değer elde etme güçlerini üretim araçlarının mülkiyetinden alırlarken, *profesyoneller* bağlı çalışanlarının [ortaya koydukları] artı-değeri, piyasanın denetimi ile elde ederler. Meslekler üretimi, üreticiler aracılığıyla denetledikleri için, bağlı çalışanlar (diğer mesleklerden olanlar ya da genç meslektaşlar) hizmetlerini doğrudan tüketicilere satamazlar. Bunun yerine, emek güçlerini, meslek mensuplarına satarlar (Abel, 1981: 1150).

Avukatlık bürolarının sahipleri bir tür “ilkel birikim” modeli çerçevesinde kapitalist haline gelirken, yanlarında çalıştırdıkları ücretli avukatlar ise hızla “proleterleşme” dönemecine girmektedirler (Blankenburg ve Schultz, 1995: 97). Burada, Metin Özüğurlu’nun “Proleterleşmenin Ekonomi Politikası: İlkel Birikim” (2005: 64) olarak başlıklandığı bağlantıya dikkat çekmek gerebilir. Özüğurlu, kapitalizm tahlili içerisinde yer alan “ilkel birikim” kavramını, “ilkel” sözcüğünden yola çıkarak kapitalizm öncesi bir tarihsel momentte olup, bitmiş ve gerçekleşmiş, sermayenin “stok birikimi” olarak düşünmez. Aksine, kavramı, kapitalizmin bütünlüğünü kavramak açısından, “toplumsal/sınıfsal bir ilişki” olarak algılar. Böylece “ilkel birikim süreci, doğrudan üreticilerin üretim araçlarından kopartılmalarının tarihsel sürecinden başka bir şey değildir” sonucuna ulaşır. Bu süreç de şu üç gelişme çerçevesinde yaşanmaktadır: 1) Üreticilerin geçim araçlarından koparılıp mülksüzleştirilmesi ve ücretli emek haline getirilmesi, 2) Emeğin vasıfsızlaşması, değersizleşmesi ve gündelik yaşamın nakit para gelirine bağımlı hale gelmesi, 3) Servetin sermayeleşerek özelleştirme, esnekleştirme, kuralsızlaştırma vs. yöntemleri de kullanılarak özel ellerde toplanması (Özüğurlu, 2005: 65- 66).

Bu durum tam da İkinci Bölüm’de “3.1. Sermayeyi artıran avukat emeği: P-M-P’ mümkün mü?” başlığı altında ele aldığımız 2. ve 3. tür ilişkinin ifade şeklidir ve avukatlık açısından söz konusu olan tam da budur.

Bunun karşılığında, ücretli avukatların ücretleri son derece düşüktür. Esasen bu ücret taraflarca belirlenmektedir. Ancak ücretli avukatların –en azından bir kısmının- almak durumunda kaldıkları ücret o denli düşüktür ki, Türkiye Barolar Birliği, bu hususla ilgili düzenleme yapma ihtiyacı hissetmiştir. Buna göre, 1136 sayılı Avukatlık Kanunu’nun “Avukatlık asgari ücret tarifesinin hazırlanması” başlıklı 168 inci maddesi uyarınca, Barolar Birliği’nin her yıl Eylül ayında, bir sonraki yıl için hazırlamakla yükümlü olduğu Asgari Ücret Tarifesi’nin 4/12/2005 tarih ve 26013 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren 2006 yılı düzenlemesinde “Bir avukatın yanında aylıklı olarak çalışan avukatın aylık ücreti” başlıklı bir madde eklenmiş ve ücretli avukatın asgari aylık ücreti 1000 TL olarak belirlenmiştir.⁵² Söz konusu rakamın bu şekilde belirlenmiş olması, ücretli avukatların –en azından bir kısmının- piyasada daha düşük ücretlere çalışmak durumunda kaldıkları için Barolar Birliği’nin bu düzenlemeyi yapmak zorunda kaldığını göstermektedir. Öte yandan, bu düzenlemeye ilişkin daha ilginç bir hukuksal süreç de yaşanmıştır. Danıştay Sekizinci Daire, 06/12/2006 tarih ve 2006/4896 sayılı Karar ile ilgili düzenlemeyi iptal etmiştir. Danıştay’ın bu tez çalışması açısından da vurgulanması gereken gerekçesi şu şekildedir:

Yukarıda anılan yasal düzenlemelerden anlaşıldığı üzere avukatlık ücretinin, avukatın hukuki yardımının karşılığı olan meblağı veya değeri ifade ettiği görülmekte olup, vekâlet ücretinin doğabilmesi için bir hukuki yardım ve vekâlet sözleşmesi bulunması esastır.

Oysa iptali istenen düzenlemede yer alan *bir avukat ve yanında çalışan avukat arasında*, iş akdinden doğan **çalıştıran-yanında çalışan ilişkisi**, bir başka deyişle **istihdam ilişkisi** bulunmaktadır. Dolayısıyla *buna ilişkin*

⁵² “2006 yılında, 4 kişilik hanenin aylık açlık sınırı 205 YTL, aylık yoksulluk sınırı ise 549 YTL’dir.” (TUİK, 2006).

olarak belirlenen ücretin doğrudan hukuki yardımın karşılığı olan bir meblağı veya değeri ifade etmediği görülmektedir.

Bu durumda, bir avukat yanında aylıklı çalışan avukatın aylık ücretinin avukatlık asgari ücret tarifesinde düzenlenebilecek bir niteliği bulunmadığından, tarifede yer almasında mevzuata uyarlık görülmemiştir.⁵³

Böylece ücretli avukatın statüsü bir yargısal kararda hukuken “işçilik” olarak tespit edilmektedir. Şunu da anımsatmak gerekir ki, hali hazırda ücretli avukatların asgari ücretlerine ilişkin ayrı bir düzenleme bulunmadığından ve “işveren”leri ile aralarındaki ilişki hukuken Danıştay tarafından “istihdam” ilişkisi olarak tanımlandığından, tabi olunan düzenleme İş Kanunu ve bundan kaynaklanan diğer düzenlemelerdir. Bir başka deyişle, ücretli avukatların asgari ücreti 4857 sayılı İş Kanunu’nun 39 uncu maddesinde düzenlenen asgari ücrettir.

3.5. Avukat Emeginin Avukatlık Bürosuna Sunulma Biçimler

Hukuksal düzenlemeler açısından ele alınacak olduğunda, Avukatlık Kanunu md. 43’e göre, “[H]er avukat, levhaya yazıldığı tarihten itibaren üç ay içinde baro bölgesinde bir büro kurmak zorundadır. Büronun niteliklerini barolar belirtir”. Aynı maddede, avukatların birden fazla büro edinmeleri, eğer birlikte çalışan avukatlar söz konusu ise bu düzenlemeyi dolanacak şekilde ayrı ayrı büro edinmeleri ve şube açmaları yasaklanmıştır.

Yine hukuksal düzenleme açısından düşünüldüğünde, avukatlar aynı büroda birlikte ya da bir avukatlık ortaklığı şeklinde çalışabileceklerdir. Avukatlık ortaklığı ile aynı büroda birlikte avukatlık arasında, bizim çalışmamız açısından bürodaki işleyişe,

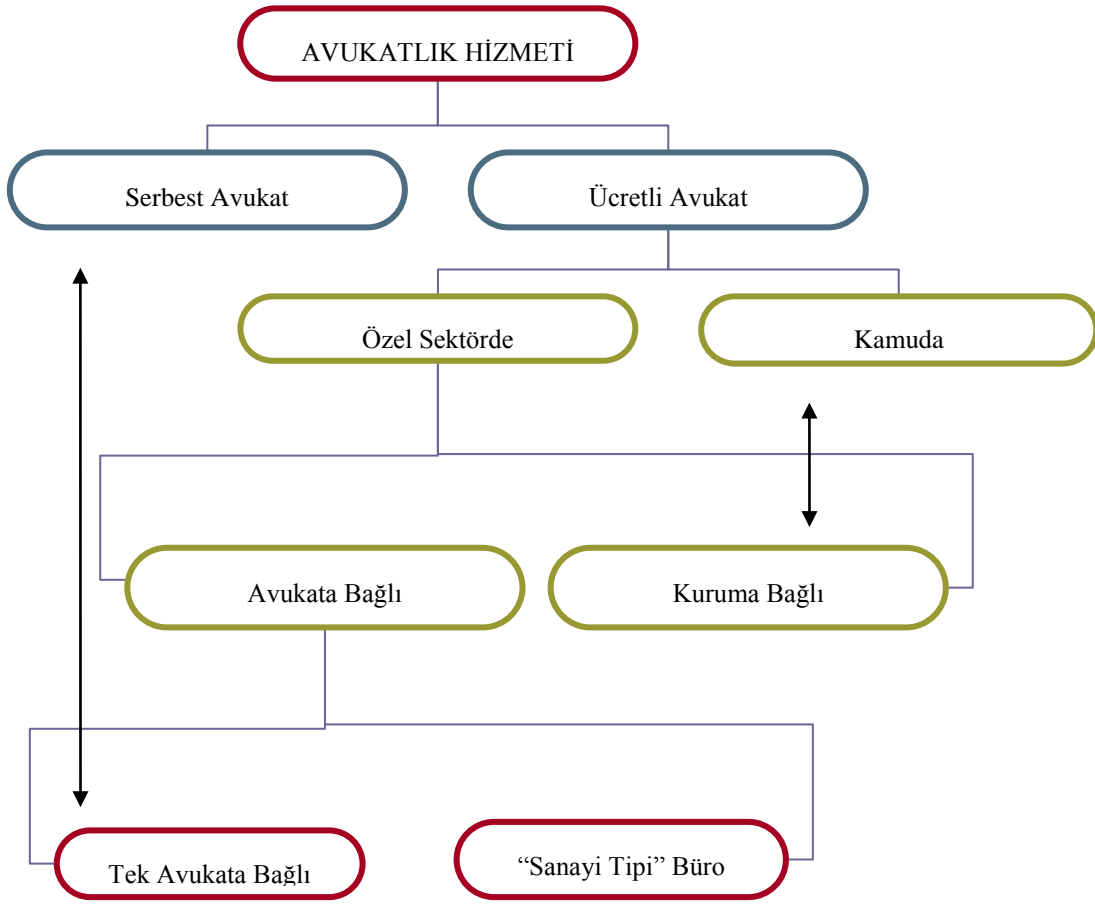
---

⁵³ Danıştay 8. Dairesinin 06/12/2006 tarih ve 2006/4896 Karar sayılı kararı. İtalik ve koyu vurgu eklenmiştir.

birlikte çalışan ya da bağlı çalışan avukat sayılarına ilişkin özel bir ayırım bulunmamaktadır. Bu ikisi arasındaki fark, avukatlık ortaklığının tüzel kişiliği olması, diğerinin ise olmaması olmamasıdır. Öte yandan avukatlık ortaklığı, ortaklık sıfatı taşıyan bir tüzel kişiliğe sahip olsa da, ticari bir ortaklık sayılamaz ve vergiye ilişkin hususlarda ticaret hukukunun şahıs şirketlerine ilişkin hükümleri uygulanmaktadır (Av. K. md. 44/B).

Avukatlık ortaklığı düzenlemesi, Türkiye’de faaliyet yürüten yabancı avukatlık ortaklıklarını da kapsamaktadır. Ancak yabancı ortaklıklar yalnızca hukuksal danışma hizmeti verebilmektedirler. Eylül 2010 itibariyle İstanbul Barosu’nun ortaklık siciline kayıtlı 27 avukatlık ortaklığı bulunmakta ve bunlardan dört tanesinin yalnızca danışmanlık hizmetleri vermesi gerekmektedir.

Hukuken nasıl adlandırıldığı bir yana, Poulantzas’ın kavramları ile ifade edecek olursak, *gerçek mülk edinme ilişkisi* çerçevesinde günümüzde Türkiye’de avukatlık hizmetinin şu formlar altında üretildiği görülür:

Şekil 13. “Gerçek Mülk Edinme İlişkisi” Bakımından Avukatlık Hizmetinin Üretildiği Biçimler

Şekilde “Serbest Avukat” ile “Tek Avukat” ve “Kamuda” ile “Kuruma Bağlı” kutucukları arasındaki oklar, gerek görünüm gerekse faaliyetin yürütülme biçimi bakımından bunların arasında bir bağıntı kurulabileceğini vurgulamaktadır.

Buradaki sınıflandırmanın hukuksal değil, olgusal durumu yansıtmaya çalışıldığının altı tekrar çizilmelidir. Zira esasen “sanayi tipi büro” başlığı altında ele alınan kategoriye giren bir büro, hukuken tek bir avukatın sahipliğinde olabilir. Burada “sanayi tipi büro” adlandırması, büro içi ve dışı işleyişinin niteliksel dönüşümünü ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Fransa’da avukatların ticaret-benzeri örgütlenmeler (“*business-like forms of organisation*”) yapabilmelerine 10 Nisan 1954’te, ortaklık kurabilmelerine ise 30 Kasım 1956’da izin verilmiştir (Burrage, 2006: 188). Ancak özellikle ilk yıllarda avukatlar, bu türden bürolar oluşturmaya pek gönüllü olmamışlardı. 1960’ların başında Paris’te sadece 70 avukatı içerecek şekilde 30 ortaklık bulunmakta, 1930 avukat ise kendi bürosunda faaliyet göstermekte idi. Fransa’nın geri kalanında toplam 20 ortaklık söz konusu idi. Aynı durum ilerleyen yıllarda da sürdü: 1967’de Paris’te 40 avukatlık ortaklığı bulunuyordu. Ancak bunların da büyük bir kısmı, bir sekreteri ve bekleme odasını paylaşan yalnızca iki ortaklı bürolardı. Fransa Ulusal Avukatlar Birliği’nin (ANA) 1967’de yaptığı bir ankete göre avukatların %88’inin ya hiç ya da yalnızca bir avukat çalışanı bulunmaktaydı (Veriler için bkz. Burrage, 2006: 188-189).

ABD, avukatlık mesleğinde piyasanın egemen olması açısından özellik arz ederken, mesleğin kendisinin “şirketleşmesi” anlamında da kuşkusuz öncüdür. Şu da itiraf edilmelidir ki, bu durum ABD açısından bile yeni sayılabilecek bir gelişmedir. 20. yüzyılın başında, beşten fazla avukatın çalıştığı büroların sayısı bir elin parmakları kadar hatta daha 1950’lerin sonunda dahi New York’ta elliden fazla avukat çalıştıran yalnızca yirmi büro bulunmakta iken, 1990’ların başında New York’ta yüzden fazla avukatın çalıştığı yüzden fazla büro bulunmakta, Chicago’da bir avukatlık bürosunda (artık “şirketi”nde, bkz. Galanter ve Palay, 1992: 33) çalışan *ortalama* avukat sayısı yüzü aşmıştır (Litowitz, 2006: 91). Minnesota’da 1970’de 36 avukatlı bir büro eyaletin en büyük üçüncü bürosu iken, 1990’ların rotalarında 36 avukatlı bir büro ancak orta halli sayılabilecek bir genişliktedir. Zira dokuz avukatlık bürosunun 100’den fazla avukatı bulunmaktadır ve 1970’lerin itibaren pek çok avukatlık bürosu avukat sayısını üç ya da dört katına çıkarmıştır (Bachman, 1995: 125).

Avukatlık mesleğinin icra edildiği büroların türleri ve özellikleri, hemen hemen dünyanın her yerinde tartışma konusu olmakta ve yaşanan değişime dikkat çekilmektedir.

Bu çalışma kapsamında yapılan alan araştırması kapsamında İstanbul Barosu avukatları ile yüz yüze gelindiğinde, ücretli ya da bağlı avukatların çalıştıkları büroların üç türe ayrılacağı görülmüştür.

Ücretli avukatların çalıştığı ilk tür bürolar, eski tür “klâsik bürolar”dır. Bu tür bürolarda, bir ya da en fazla bir-kaç büro sahibi avukat ve yine bağlı çalışan bir ya da en fazla bir-kaç ücretli avukat bulunmaktadır. Bu tür büroları “klâsik” yapan, iş hacimleri, iş türleri ve büro işi işbölümleridir. Bu tür bürolardaki büro sahibi ya da ücretli çalışan avukat, ele aldıkları dosyadaki işlemlerin hepsi ile ilgilenmekte, bir avukatın deyimi ile avukatın yapması gereken her üç işi de –“dilekçe yazmak, duruşmalara katılmak, danışmanlık yapmak”- her bir avukat ayrı ayrı yerine getirmektedir. Ücretli çalışan avukatlar, büyük oranda müvekkilleri ile temaslarını kendileri kurabilmekte ve hem kendi iş planları hem de genel işleyiş üzerinde hemen hemen tam denetime sahip olabilmektedirler. Bu tür bürolarda, yaş ya da kıdem gibi “geleneksel” kıstaslar dışında büro içi “hiyerarşi” alt düzeylerde seyretmektedir. Büro sahibi ya da ücretli çalışan avukatlar büro içerisinde kendi odalarına sahip olabilmekte ya da aynı odayı paylaşabilmektedir. Ücretli avukat günün birinde, ya büroyu devralacak ya da kurma imkanı bulunduğu ilişkiler sayesinde kendi bürosunu kurabilecektir.

İkinci tür bürolar, önceleri klâsik bürolar şeklinde örgütlenmiş iken, çeşitli “fırsatlar” sayesinde iş hacmindeki olağanüstü genişleme ile birlikte, ücretli personel sayısını sıra dışı şekilde artırmış “sanayi tipi büro”lardır. Bu tür büroların öncelikli belirleyeni iş hacmindeki nicel birikim olmuştur. Ancak nicel birikim, büronun örgütlenmesinde ve işbölümünde değişikliğe gidilmesini gerektirmiştir. Bu tür bürolarda, kâtip, stajyer avukat ya da ücretli avukat adı altında yüze varan sayılarda çalışan bulunmaktadır. Bürodaki işler genelde aynı türden (örneğin icra dosyaları vb. gibi) olduğu için, bir dosya üzerinde yapılan işlemler parçalara ayrılmış ve bir çalışan düzenli olarak her bir dosyanın aynı parçası üzerinde çalışmaktadır. Bu bürolar için ücretli avukatların bir odalarının bulunmaması sıra dışı bir durum değildir. Geniş bir salonun yalnızca üç tarafı kapalı, üstü açık ve “box” adı verilen bölmelere ayrılması ile oluşturulmuş çalışma mekânları görülmektedir. Genelde bu büroların “dava departmanları” diğer rutin işleyişten ayrılabilir. İşlerin parçalara bölünmesi ve işyeri denetiminin sağlanması konusunda, kameralı gözetim, mesai saatlerinin ve yapılan işlerin düzenli takibi gibi hususlar bakımından uç noktaya varan örnekler bu tür bürolar arasından çıkmakta, bürodaki işleyiş genel bir fabrikadan farksız bir görünüm

arz etmektedir. Ücretli avukat müvekkille ya hiç ya da çok az görüşebilmektedir. Bu tür bürolarda çalışan ücretli avukatların “ilerleme” olanakları son derece düşüktür.

Nihayet son büro türü, büyük ve uluslararası sermayeli şirketlere hukuksal danışmanlık hizmeti veren “proje büroları”dır. Bu bürolardaki işlerin sayısı değil, her bir işin kendisi büyüklük arz etmektedir. Müvekkil şirket, Türkiye’de yapacağı bir yatırım için muhtemel riskleri ve karşı karşıya kalacağı hukuksal düzenlemeleri, bu tür bürolardan aldığı hukuksal danışmanlık ile göz önüne alabilmektedir. Dolayısıyla bu bürolarda çalışan ücretli avukatların dil becerileri ya da akademik araştırma ve raporlama becerileri, diğer hukuksal becerilerin önüne geçebilmektedir. Bu bürolarda alınan “işler”, “dosya” değil “proje” olarak nitelendirilmektedir. Zira gerçekten de bu “işler”de söz konusu olan görülmekte olan bir dava değil, gerçekleştirilecek ya da gerçekleştirilmekte olan bir projenin hukuksal kısmıdır. Sözleşmelerin hazırlanması, çevrilmesi, bu sözleşmelerden kaynaklanan uyuşmazlıkların giderilmesi ve bu süreçlerde ortaya çıkan diğer hukuksal sorunlarla ilgilenilmesi bu büroların standart işlerini oluşturmaktadır. Genelde birkaç ortaklı olan bu şirketlerde, ABD avukatlık şirketi modeli izlenmekte, avukatlar donanımlarına, becerilerine, başarılarına ve kıdemlerine göre *junior*, *associate*, *senior*, *partner* ya da *owner* gibi adlar alarak ilerlemektedirler. Bu adlandırma Anglo-Sakson hukuk camiasında da genel kabul gören ve mutlak bir şekilde uygulanan adlandırmadır (Gillers, 2005: 178). Bu büroların, ilgili projelerde ortaya çıkan uyuşmazlıklar için dava işlerini görmek üzere oluşturulmuş dava departmanları da bulunmaktadır.

Aşağıdaki tablo, bu bölümde anlatılan dönüşümün sonuçlarını avukatlık mesleği açısından tam bir özet halinde yansıtıyor olması nedeniyle bir bölüm sonu özeti olarak göz önüne alınmalıdır:

Tablo 8. Klâsik avukat/ İşçi (Teknisyen) avukat karşılaştırması

Modern Avukat	Hukuk Teknisyeni
Siyasal Boyut	
Modern toplumsal dönemde ortaya çıkar.	Modern sonrası dönemde ortaya çıkar
19. yüzyıl Altın Çağı'dır.	20. yüzyılın ikinci yarısına ağırlığını koyar.
Kamunun tarih sahnesine çıkışına, oluşumuna toplumsal aktör olarak katılır.	Kamunun çözülüşüne katılır.
Kamusal niteliği ve serbest meslek niteliği bir elmanın iki yüzüdür.	Bir yük olarak gördüğü kamusal nitelikten sıyrılmaya çalışır. Serbest mesleklerin tıpkı diğer hizmetler gibi, ekonomi dışı hiçbir engelle karşılaşmadığı pğyasada rahatlıklı dolaşıma giren bir meslek olarak görülmesini ister.
Sürece nesnel akıl egemendir.	Araçsal akıl ve onun bir biçimi olan iktisadi akıl egemendir.
Ulusal karakter ön plandadır.	Uluslararası karakter ön plandadır.
Kara Avrupası hukuku egemendir.	Anglo-Sakson hukuku egemendir.
Hukuk-politik ideoloji egemendir.	Hukuk ideolojisi, iktisat ideolojisinin yedeğine düşer.
Avukatlık kimliği felsefi, sosyal ve siyasi değerlerle içiçedir.	Avukatlık mesleği salt teknik fonksiyona indirgenir, her türlü değerden arınır.
Modern avukat kamunun sözcüsüdür.	Avukatların mesleki kimlikle kamusal hayatta boy göstermesi önemsizleşir.
Avukatlık mesleki tekel hakkı dışında her türlü loncasal mesleki imtiyazların reddine dayanır.	Parçalanmış toplumsal yapı içinde mesleki imtiyaz talepleri yeniden ortaya çıkar.
Ticari Nitelik	
Şube yasağı, reklam yasağı esastır.	Şube yasağı gereksiz bir engeldir. Her hizmette olduğu gibi avukatlık mesleğinde reklam açıkça serbest bırakılmasa bile yasak sınırları daraltılmalıdır. Avukatın bilgi vermesi engellenemez.
Avukatlık faaliyeti kesinlikle ticari bir faaliyet olarak görülmez.	Ekonomik rekabet yoğunlaşmış, bizzatihi avukatlık faaliyet alanı "Pazar alanı" haline gelmiş, meslek ticarileşme eğilimine kaymıştır.
Avukatlık mesleğinin "yargı kurumu içinde ifası" esastır.	Avukatlık "yargısal bir fonksiyon" olmaktan çıkmış yeni ve önemli başka faaliyet alanları ortaya çıkmıştır. Sözleşme, danışmanlık, şirket kurma, bağımsız idari otoritelerde görev yapma daha çok tercih edilir hale gelmiştir.
Meslek serbest meslek niteliği taşır.	Meslekte sanayileşme dönemi başlamıştır. Büyük hukuk firmaları ile tekelleşme süreci ortaya çıkmıştır.
Faaliyetin İcra Biçimi	
Mesleki faaliyeti bireysel ifa esastır.	Büyük hukuk firmaları, büyük müşteri topluluklarına hizmet vermeye başlamıştır.
Müvekkille yüzyüze görüşme esastır.	Müvekkilin hukuk firması ile görüşmesine dönüşür. Müvekkil çoğu zaman davasına girecek avukatı önceden tayin etme hakkına sahip değildir. Bu hak hukuk firmasına bırakılmıştır.
Avukat-müvekkil ilişkisi bireysel güven esasına dayanır.	Avukat-müvekkil ilişkisi firmaya güven esasına dayanır.
Avukatların kendi nam ve hesaplarına serbest olarak çalışmaları esastır.	Avukat sayısında ciddi artışlar olmuş, avukatların büyük çoğunluğu ücretli avukat olarak çalışmaya başlamıştır.
Savunma ve hak arama mesleki faaliyeti, toplumsal bir faaliyet olarak ortaya çıkar.	Savunma ve hak arama faaliyeti "işe" dönüşür.

Avukatlar genel olarak tüm hukuki sorunlara yardım ederler.	Uzmanlaşma histerisi başgöstermiş, yararları olan bir uzmanlaşma-işbirliğinden, adalet ve avukat kimliğinin dışında bir uzmanlaşmaya doğru kayış başlamıştır.
Avukatlar mesleki tekel hakkına sahiptir.	Tekel hakkı delinmiştir. Marka ve Patent Vekilliği ihdas edilmiş bir alan kopartılmıştır. Gümrük komisyoncuları bağımsız vekiller olarak görev yapmaktadırlar. Mali müşavirleri, şirketlerine aldıkları avukatlarla hukuk firması gibi çalışmaktadırlar. Bağımsız idari otoritelere avukat dışında vekillerin girebilmesine imkan tanınmaktadır.
Meslek İlke ve Kuralları/ Disiplin	
Avukatlık onuru ve namusu kavramları mesleğin temelidir.	Aldığı ücret karşılığında teknik bir iş yerine getiren hukuk teknisyeni için fazla bir anlam ifade etmemektedir.
Meslek ilkeleri modern ahlâktan kaynaklanır.	Meslek ilkelerinde salt iktisadi zihniyetin egemenliğine girilmiştir.
Mesleki kurumların avukatlar üzerinde disiplin kontrolü esastır.	Mesleki kurumlar büyüyen avukat firmalarını kontrol yeteneğini geliştirememiş, baroların iktidarsızlaşması olgusu ortaya çıkmıştır. Mesleki kurumlar klasik kontrol işlevini yitirmiştir.

Kaynak: İnanıcı, 2000: 153 vd.ve İnanıcı 2000b: 100-102⁵⁴

⁵⁴ İnanıcı tabloyu L. Karpik'ten esinlenerek ilk kez 2000b'de yayımlamıştır. Ancak tablonun çeşitli sütunlarındaki karmaşa nedeniyle, bir tür yayım hatasına kurban gittiği, anlaşılmaktadır. Ardından İnanıcı, 2000'de yayımlanan tablo, her iki kaynaktan yararlanılarak buraya aktarılmıştır.

Dördüncü Bölüm

Avukatlıkta Değişim: İstanbul Örneği

1. Giriş

Problem: Araştırmanın temel sorunsalını oluşturan orta sınıfların işçileşmesi meselesi şu noktaya değin kuramsal bir ilgi ile ele alınmıştır. Bu kuramsal ilgi çerçevesinde, öncelikle ücretlilik önemli –ancak tek başına yetersiz- bir kıstas olarak saptanmıştır. Öte yandan, özellikle tekelci kapitalizm yönündeki gelişim ile birlikte, maddi mal üretimi dışındaki toplumsal ihtiyaç alanlarının da sermayenin etkinlik alanına dâhil olduğu saptaması gündeme gelmiş ve hizmet üretiminin çeşitli alanlarında, kapitalist üretim yasalarının geçerliliğinin gözlenebileceği iddia edilmiştir. Bu çerçevede, hizmet üretilen alanlarda, emek güçleri ile hizmeti doğrudan üretenlerin sayısında hacimsel bir artış yaşanırken, söz konusu doğrudan üreticiler, bu alanın üretim araçlarından –ve sermayeden- giderek daha fazla ayrılmaya başlamış, ücretlilik esas hale gelmiş ve özellikle büro işi söz konusu olduğunda adeta fabrika içi teknik işbölümünü andıracak derecede Taylorist ilkelere bağlı bir işbölümünün yaşanmaya başladığı öne sürülmüştür. Böylece, işin yapılma şekli ile avukatlık bürosunun örgütlenmesi değişmiştir.

Avukatlığın, giderek artan düzeylerde ücretli emek kıstasları içerisinde ele alınabiliyor olması, mesleğe ilişkin olarak Weberci statü kavramı çerçevesinde bir kayıp da yaşatmaktadır. Avukatlık mesleğinin ücretli emekçileri, Marksist kuram açısından düşünüldüğünde işçileşmekte ve vasıfsızlaşmakta iken, Weberci kuram açısından da teknisyenleşmekte ve statü kaybına uğramaktadırlar.

Burada kabaca özetlenen kuramsal çıkarımların görgül olarak da ortaya konulabilmesi çalışmanın üçüncü bölümü çerçevesinde gerçekleştirilen alan araştırmasının temel problemini oluşturmaktadır.

Amaç: Bu bölümün ve saha araştırmasının amacı, kuramsal tespitlerin sahada görgül olarak teyid edilmesidir.

Önem: Böylesi bir teyide, hem uzunca bir süredir meslek içerisinde yalnızca kuramsal olarak sürdürülen “avukatların işçileşmesi” tartışmalarına katkı sunmak anlamında hem de, genel toplumbilimsel çözümlenmelerde yoğunca tartışılan “orta sınıflar” problemi açısından ihtiyaç duyulmaktadır.

Varsayımlar: Alan araştırması şu temel varsayımlara dayanmaktadır;

- Ücretlilik ile işçileşme arasında temel bir ilişki bulunmaktadır.
- İşin yapılış şekli ve büro örgütlenmesi ile işçileşme ve vasıfsızlaşma arasında bir bağlantı bulunmaktadır.
- Hukuksal düzenleme ve uygulama alanlarında yaşanan değişim ile işin yapılış şekli ve büro örgütlenmesi arasında yakın ilişki bulunmaktadır.
- Gelirin sağlandığı alanlar, sağlanma şekli ve giderler ile işin yapılış şekli ve büro örgütlenmesi arasında yakın ilişki bulunmaktadır.

Sınırlılıklar: Gerçekleştirilen alan araştırması, maliyet ve zaman kısıtları göz önüne alınarak, yalnızca İstanbul Barosu avukatları ile sınırlanmıştır. Ayrıca aynı kısıtlar nedeniyle tam sayım değil, örneklem alınması gerekmiştir.

Tanımlar:

Avukat; 1136 sayılı Avukatlık Kanunu kapsamında, İstanbul Barosu’na kayıtlı olarak avukatlık faaliyetini sürmekte olan meslek erbabıdır.

Avukatlık bürosu; Avukatlık Kanunu 43 ve 44 üncü maddelerdeki düzenlemeler kapsamında avukatlık faaliyetinin yürütüldüğü bürodur. Avukatlık Kanunu’nun 44 üncü maddesinde, aynı büroda birden fazla avukatın çalışma hali düzenlenmektedir. Buna göre aynı büroda birden fazla avukat, “aynı büroda birlikte çalışma” (madde 44/a) ya da “avukatlık ortaklığı” (madde 44/b) şeklinde çalışabilirler. Aynı büroda birlikte çalışma (44/a) halinde, bu birlikteliğin bir tüzel kişiliği bulunmamaktadır. Avukatlık ortaklığı (44/b) halinde ise, söz konusu ortaklık bir tüzel kişiliktir.

Avukatın işyerindeki sıfatı; Her ne kadar Avukatlık Kanunu'nda ayrıca düzenlenmemişse de, avukatlar, avukatlık bürosunda, büro sahibi ya da ortağı avukat olmadıkları halde, ücretli olarak çalışabilmektedirler. Bu nedenle, genel olarak “avukat” unvanını taşıyalar da, avukatların konumlarına ilişkin değerlendirme yapabilmek için çalıştıkları işyerlerindeki sıfatlarının ne olduğu da gözetilmelidir. Çalışmada bu ayrım büro sahibi ve/veya ortağı avukat, büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan avukat ve resmi/özel kurum avukatı şeklinde yapılmıştır. Burada “bürodaki sıfatı” yerine “işyerindeki sıfatı” denmesinin nedeni, ayrımın en sonuncu maddesi olan kurum avukatları nedeniyledir. Zira avukatlık faaliyeti bir büroda sürdürülmek zorunda ise de, “kurum avukatları” olarak tabir olunan ve bir kurum bünyesinde faaliyet sürdüren avukatların büroda çalışmaları hatta baroya kayıt olmaları zorunluluğu bulunmamaktadır.

2. Yöntem

Araştırma modeli: Araştırmada niceliksel yaklaşım esas alınarak, betimsel model çerçevesinde, İstanbul Barosu'na kayıtlı avukatların avukatlık yapma usulleri ve büro işleyişlerine ilişkin durum görgül olarak ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu anlamda araştırma amaç bakımından tanımlayıcı/betimleyici, zaman bakımından kesitsel, teknik bakımdan uygulamalı bir tarama araştırmasıdır (bkz. Gökçe, 2004: 53-60).

Evren ve Örneklem: Araştırma evreni 2009 Haziran ayı itibarıyla İstanbul Barosu sicil numaralarıdır. İstanbul Barosu sicil numaraları baroya kayıt sırasında verilmekte, her avukatın tek bir sicil numarası bulunmaktadır. Bir avukatın kaydı herhangi bir nedenle silindiğinde (vefat, emeklilik ya da nakil) kendisine verilmiş sicil numarası da artık kullanılmamaktadır. Dolayısıyla, baro levhasındaki son sicil numarası baroya kaydını yaptıran son avukatı göstermektedir. Söz konusu dönemde bu numara 37826 olarak tespit edilmiştir. Öte yandan bu rakam, baroya kayıtlı ve hâlihazırda faaliyet yürüten 37826 avukat olduğu anlamına gelmemektedir. Zira bir yandan özellikle daha küçük sicil numaralarına sahip avukatlar vefat etmiş ya da emekliye ayrılmışlarken, çok sayıda avukat da nakil ya da başka gerekçe ile barodan kaydını

sildirmiştir. Böylece 1'den başlayıp 37826'ya kadar varan sayılar arasında tesadüfî sayılar kanunundan yararlanılarak alınan bir örneklem sonucunda ulaşılan sicil numaralarının karşılığında, baro kaydında hiçbir isme rastlanamıyor olması mümkündür. Nitekim bu durum örneklem alınması esnasında zorluk çıkaran etmenlerden biri olmuştur. Çalışmanın evrenini oluşturan baro levhasına ilişkin birkaç hususun daha anımsatılması elzemdir.

Bunlardan ilki, avukatlık faaliyetine son vermiş olmakla birlikte, baro aidatlarını yatırarak baro kaydını sürdüren avukatların varlığıdır. Zira öyle anlaşılıyor ki, beraberinde getirdiği aidat külfetine rağmen baro kaydının sürmesi, pek çok avukat için bir tür nişane olarak kabul edilmektedir. İkinci olarak, kurum avukatlarının baroya kayıt zorunluluklarının bulunmadığı hatırlatılmalıdır. 1136 sayılı Avukatlık Kanunu, kurum avukatları olarak tabir olunan ve büro kurma zorunlulukları bulunmayan avukatların, baro kayıtları olmaksızın avukatlık faaliyeti yürütebileceklerini düzenlemektedir. Dolayısıyla baro levhası evren kabul edilerek alınan bir örnekleme, kurum avukatlarına ilişkin bir genelleme yapmak mümkün görünmemektedir. Üçüncü olarak anımsatılması gereken husus, özellikle İstanbul Barosu gibi bir baroya yapılan kayıtların günbegün arttığı, bunun yanında, çeşitli gerekçelerle kimi kayıtların düştüğü ya da kayıtlardaki bilgilerin (adres, telefon numarası vb. gibi) değiştiği; bir başka deyişle baro levhası verilerinde hızlı bir sirkülasyon olduğudur. Bu durum örneklem alınmasını güçleştiren bir başka unsur olarak belirlemektedir.

Bu anımsatmalar ışığında, %5 hata payı ve %95 güvenilirlik düzeyi esas alınarak 380 kişiye ulaşılması hedeflenmiş; yukarıdaki kısıtlara göz önüne alınarak bunun için yaklaşık 1500 avukatlık bir liste belirlenmiştir. Nitekim bu listeden geri dönüş oranı dörtte bir olmuş ve 350 anket doldurulabilmiş; bunlardan 331 tanesi analize dâhil edilmiştir.

Veriler ve toplanması: Anketler, Haziran ve Temmuz ayları içerisinde, 15 Temmuz'da başlayan adli tatilden önce, anketörler aracılığıyla yüz yüze görüşmeler şeklinde uygulanmıştır. İstanbul'un dört bir yanına dağılan avukatlara anket uygulamasını gerçekleştirebilmek için 20 anketörün yardımına başvurulmuştur. Tamamı üniversite öğrencisi olan anketörler, sahaya çıkmadan evvel iki grup halinde anketör eğitiminden geçirilmişlerdir.

Verilerin çözümü ve yorumlanması: Anketler iki üniversite öğrencisinin yardımıyla SPSS 17.0 programına işlenerek veri haline getirilmiş; analiz bu veriler üzerinden anılan program aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışmada verilerin niteliğine göre, parametrik (One Way ANOVA) ve parametrik olmayan (Mann-Whitney U, Kruskal-Wallis, Friedman, Chi-Square) testler uygulanmıştır.

Süre ve olanaklar: Araştırma Anadolu Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri programı tarafından desteklenmiştir. Şubat 2009'da başlaması öngörülen projenin 10 ay içerisinde, Aralık 2009'da bitirilmesi öngörülmüş ancak proje önerisinin verilmesi ile projenin kabul edilmesi arasında geçen süre nedeniyle uygulamaya Nisan 2009'da başlanmış bu durumda 10 aylık süre Şubat 2010 olarak belirlenmiştir.

Projenin uygulamasına ancak Nisan 2009'da başlanabilmesi nedeniyle, gerekli alımların yapılması ve literatür incelemesinin tamamlanarak ölçme aracı geliştirilmesi Mayıs ve Haziran aylarını kapsamış; 15 Temmuz'da başlayan adli tatil, ciddi bir zaman kısıtı haline gelmiştir. Neyse ki, anketörlerin zamanlamaya dikkat eden çalışmaları ile anketlerin sahada katılımcılara uygulanması zamanında tamamlanabilmiştir. Bu evrede ortaya çıkan, yukarıda örneklem tekniğine ilişkin açıklamalar kısmında değinilen sorunlara eklenebilecek bir diğer kısıt, avukatların adreslerini değiştirdikleri halde baro kayıtlarında gerekli düzeltmeyi yapmamaları ya da adreslerine ulaşılan avukatların bürolarında bulunamamaları nedeniyle yaşanmıştır. Bu nedenle zaman zaman aynı büroya birden fazla gitmek gerekmiş, zaman zamansa bu dahi sorunun çözülmesini sağlayamadığından örneklem grubundan bir diğer avukata başvurmak zorunluluğu doğmuştur. Anketlerin geri dönüş oranının bu derece düşük gerçekleşmesinin ana nedenlerinden biri de budur.

Anket uygulaması öncesinde İstanbul Barosu yönetimi ile de temas halinde olunarak, avukatların ankete katılımlarını artırmaya dönük bir üst yazı temini sağlanmıştır.

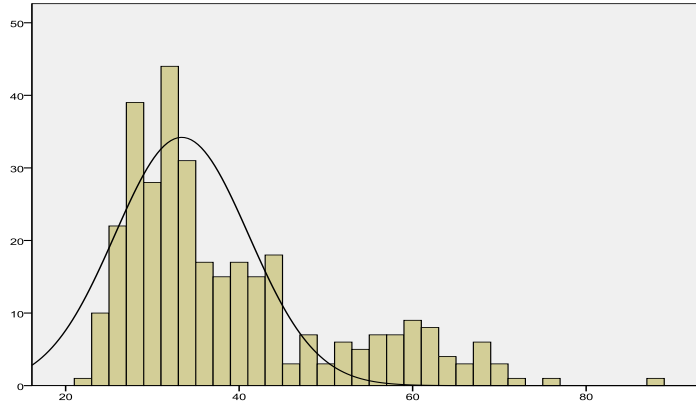
3. Bulgular ve Yorum

3.1. Demografik Göstergeler

Türkiye Barolar Birliği'nin verilerine göre 2009 başı itibariyle İstanbul Barosu'na kayıtlı 23.884 avukat bulunmaktadır. Aynı verilere göre bu avukatların 14.674'i erkek, 9.210'i kadındır (TBB, 2009). Bu baroya kayıtlı avukatların üçte birinden fazlasının kadın olduğunu ortaya koyan bir orandır.

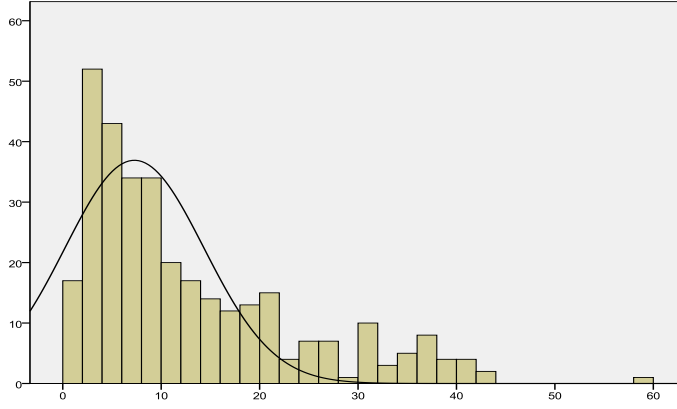
Araştırmamızda analize dâhil edilen 331 katılımcının 115'i kadın, 216'sı erkektir. Bu da %35'e %65 gibi bir orana tekabül etmektedir.

Araştırmaya katılanların en genci 22 en yaşlısı 87 yaşındadır. Böylece en genci ile yaşlısı arasında 65 yıllık bir aralık olan katılımcı kitlesi ile karşı karşıyaysak da %25'inin 29 yaşın altında, %50'sinin 34 yaşın altında ve %75'inin de 43 yaşın altında olduğu da dikkate alınmalıdır. Böylece katılımcıların yaş ortalaması 38 olarak belirmektedir. Bunu bir histogram yardımıyla gösterdiğimizde karşımıza sola doğru yığılan bir görünüm çıkmaktadır:

Şekil 14. Yaş

Hemen ifade etmek gerekir ki, pek doğal olarak, katılımcıların meslekteki kıdemlerini gösteren histogram da buna paralel bir görünüm arz eder:

Şekil 15. Meslekteki kıdem

Buna göre, meslekteki kıdemi en düşük katılımcı henüz meslekteki ilk yılının içerisinde iken en kıdemli katılımcı 58 inci yılındadır. Yaşa benzer şekilde, geniş aralığa rağmen katılımcıların meslekteki kıdem ortalamaları 12 yıldır ve katılımcıların %25'i meslekte 4 yılın altında, %50'si 9 yılın altında ve nihayet %75'i 18 yılın altında bir kıdeme sahiptirler. Belki bunlardan daha çarpıcı olanı, katılımcıların %60'ının meslekte 10 yıllık bir çalışma süresini dahi doldurmamış olmamasıdır. Ya da şöyle ifade edelim: Eğer bu sonuçlar baronun genelini yansıtıyor ise, barodaki her 10 avukattan 6'sı mesleğe henüz son 10 yıl içerisinde atılmıştır.

Burada hem yaş ortalamasını hem de meslekteki kıdemin ortalamasını bir nebze daha yukarıya çeken erkek katılımcılardır. Zira kadın ve erkek katılımcıların yaş ortalamaları ayrı ayrı alındığında, kadınların yaş ortalaması genel ortalamanın altında (34,5) erkeklerin yaş ortalaması ise genel ortalamanın üzerinde (40,5) çıkmaktadır. Benzer durum meslekteki kıdem söz konusu olduğunda da gözlenmektedir.

Baroya kayıtlı avukatların profili ortaya konulurken genelde merak edilen mezun olunan hukuk fakültesinin hangisi olduğu sorusuna da yanıt aranmıştır.

Tablo 9. Mezun Olunan Üniversite

	Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli				
İstanbul Üniversitesi	178	53,8	54,1	54,1
Ankara Üniversitesi	21	6,3	6,4	60,5
Dokuz Eylül Üniversitesi	2	,6	,6	61,1
Marmara Üniversitesi	93	28,1	28,3	89,4
Doğu Akdeniz Üniversitesi	5	1,5	1,5	90,9
Yakın Doğu Üniversitesi	3	,9	,9	91,8
Kocaeli Üniversitesi	6	1,8	1,8	93,6
Erzincan (Atatürk) Üniversitesi	1	,3	,3	93,9
Yeditepe Üniversitesi	1	,3	,3	94,2
Selçuk Üniversitesi	4	1,2	1,2	95,4
Anadolu Üniversitesi	2	,6	,6	96,0
Maltepe Üniversitesi	2	,6	,6	96,7
Dicle Üniversitesi	3	,9	,9	97,6
Galatasaray Üniversitesi	3	,9	,9	98,5
Bilgi Üniversitesi	2	,6	,6	99,1
Bahçeşehir Üniversitesi	1	,3	,3	99,4
İstanbul Kültür Üniversitesi	1	,3	,3	99,7
İstanbul Ticaret Üniversitesi	1	,3	,3	100,0
Toplam	329	99,4	100,0	
Kayıp				
Sistem	2	,6		
Toplam	331	100,0		

Tablodan da anlaşıldığı üzere, diğer fakültelerden mezun olan sayıda katılımcıyı bir yana bırakırsak, üç köklü hukuk fakültesinden -İstanbul Üniversitesi, Marmara Üniversitesi ve Ankara Üniversitesi'nden- mezun olanların oranı toplamda neredeyse %90'ı bulmaktadır. Tablo açısından dikkat çekici olan 9 Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi mezunlarının sayısal azlığıdır. Tabloda doğrudan görülmeyen şu bilgileri değerlendirmeye sunmak da elzemdir: Katılımcıların %85,7'si İstanbul'da bulunan

hukuk fakültelerinden, %95,1'i ise kamu üniversitelerinden mezun olmuşlardır. Meslekte dört yıldan az kıdeme sahip katılımcılar için ise bu oranlar %79,5 ve %85,2 şeklinde genelin altında gerçekleşmiştir. Dolayısıyla son dört yıl içerisinde baroya kayıt olanların öncekilere göre daha büyük oranda İstanbul dışındaki hukuk fakültelerinden, yine daha büyük oranda da vakıf üniversitelerinden mezun oldukları söylenebilir. Bu durum yine de, bu grup için dahi, İstanbul'daki üniversitelerden ve kamu üniversitelerinden mezun olanların büyük bir çoğunluk oluşturduğu gerçeğini değiştirmemektedir.

İstanbul Barosu'na kayıtlı avukatların içinde yetiştikleri sosyo-kültürel çevre tek bir soru ile değil, dört ayrı soru ile anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu kapsamda ilk olarak katılımcıların ailelerinin sosyo-ekonomik durumlarını alt-orta ve yüksek kategorileri içerisinde ifade etmeleri istenmiştir. Bu soruda katılımcıların çok büyük bir çoğunluğu (%81,5) ailelerinin durumunu “orta” olarak nitelendirmiştir. İkinci olarak katılımcılardan ailelerinin sosyo-ekonomik durumlarına ilişkin olarak kırsal ve kentsel kategorilerinden birini tercih etmeleri istenmiştir. Sonuç olarak yaklaşık %75 kentsel, %25 kırsal seçenekleri tercih edilmiştir. Üçüncü aşamada katılımcıların ailelerinin kamu ya da özel kesimde çalışma durumları tespit edilmeye çalışılmış ve yaklaşık %55'inin özel, %45'inin ise kamu sektöründe çalışan ailelerden geldikleri görülmüştür. Son olarak kamu ve özel sektör için ayrı ayrı olmak üzere ailelerinin mesleklerinin bir derece daha ayrıntısına girilmeye çalışılmıştır. Buna göre, kamu sektöründe çalışan ailelerden gelenlerin ailelerinin mesleklerine ilişkin tablo şu şekilde ortaya çıkmıştır:

Tablo 10. Aileleri Kamu Sektöründe Çalışan Katılımcıların Ailelerinin Meslekleri

		Sıklık	Oran
Geçerli	Memur	111	77,1
	İşçi	27	18,8
	Bürokrat	6	4,2
	Toplam	144	100,0

Aynı şekilde özel sektörde çalışan ailelerden gelenlerin ailelerinin mesleklerine ilişkin tablo da aşağıda verilmektedir:

Tablo 11. Aileleri Özel Sektörde Çalışan Katılımcıların Ailelerinin Meslekleri

		Sıklık	Oran
Geçerli	İşçi	48	26,4
	Köylü	31	17,0
	Esnaf/serbest	71	39,0
	İşadamı	13	7,1
	Profesyonel meslek	13	7,1
	Yönetmel meslek	6	3,3
	Toplam	182	100,0

Görüldüğü üzere kamu sektöründeki ailelerde %77'lik oranla memurluk ağır basmakta iken, özel sektördeki ailelerde bu derece baskın bir meslek öne çıkmamakta, yaklaşık %40'la esnaf/serbest meslek ilk sırada gelirken %26 ile özel sektörde işçi aileleri ikinci sıraya yerleşmektedir.

Şu noktada önem taşıyan bir diğer husus, “eski” ve “yeni” avukatların içinde yaşadıkları sosyo-kültürel çevrenin değişim geçirip geçirmediğidir. Bu gözlemi yapabilmek amacıyla katılımcılar, hemen hemen birbirine eşit yüzdeli dört yaş grubuna ayrılmışlar ve yetiştikleri ailenin kamu/özel kesimde çalışmaları ile kırsal/kentsel kökenli olmalarına göre karşılaştırmaya tabi tutulmuşlardır. Ortaya çıkan tablolar aşağıda görülmektedir:

Tablo 12. Yaşa Göre Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu (Kamu/Özel) Karşılaştırması

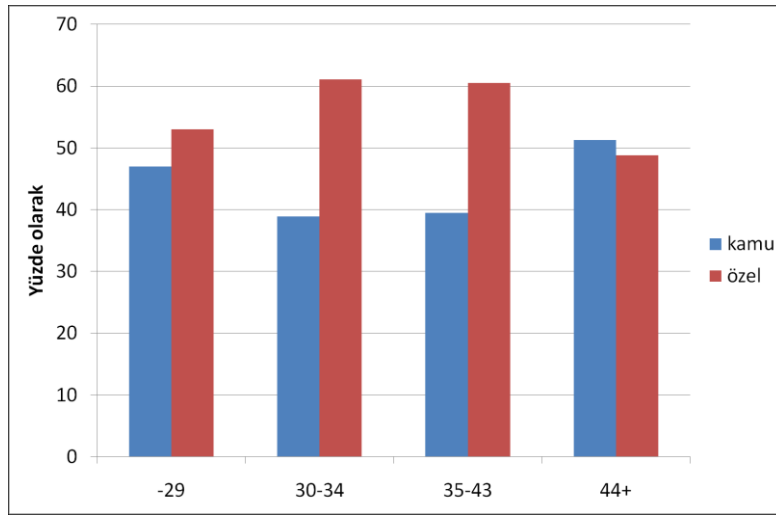
			Ailenin sosyo-ekonomik durumu		Toplam
			Kamu	Özel	
Parçalı yaş	-29	Sayım	39	44	83
		Parçalı yaş içinde %	47,0%	53,0%	100,0%
	30-34	Sayım	35	55	90
		Parçalı yaş içinde %	38,9%	61,1%	100,0%
	35-43	Sayım	30	46	76
		Parçalı yaş içinde %	39,5%	60,5%	100,0%
	44+	Sayım	41	39	80
		Parçalı yaş içinde %	51,3%	48,8%	100,0%
Toplam		Sayım	145	184	329
		Parçalı yaş içinde %	44,1%	55,9%	100,0%

Tablo 13. Yaşa Göre Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu (Kırsal/Kentsel) Karşılaştırması

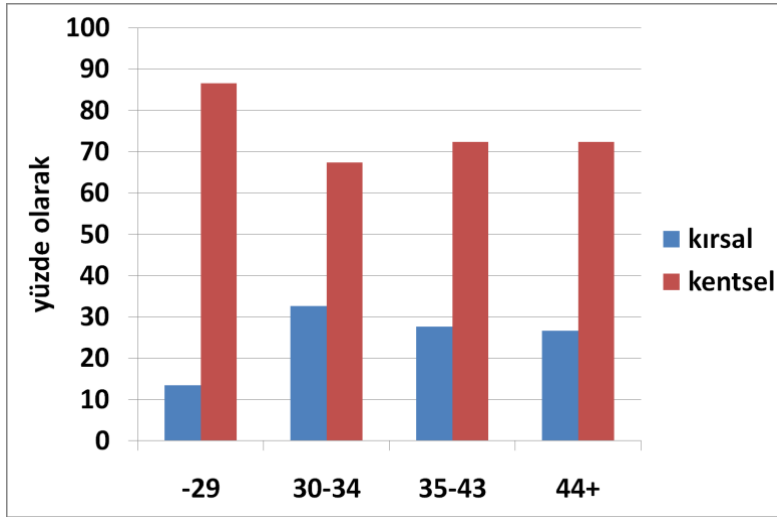
			Ailenin sosyo-ekonomik durumu		Toplam
			Kırsal	Kentsel	
Parçalı yaş	-29	Sayım	11	71	82
		Parçalı yaş içinde %	13,4%	86,6%	100,0%
	30-34	Sayım	30	62	92
		Parçalı yaş içinde %	32,6%	67,4%	100,0%
	35-43	Sayım	21	55	76
		Parçalı yaş içinde %	27,6%	72,4%	100,0%
	44+	Sayım	21	58	79
		Parçalı yaş içinde %	26,6%	73,4%	100,0%
Toplam		Sayım	83	246	329
		Parçalı yaş içinde %	25,2%	74,8%	100,0%

Açıkça ifade etmek gerekirse, her iki tablodan da hemen fark edilen bir çarpıcı bir sonuç elde edilememiştir. Öte yandan, her iki tabloya birlikte bakıldığında, özellikle

29 yaşın altında görülen ilk çeyrek yaş dilimindeki grubun, gerek diğer gruplardakilere gerekse ortalamalara oranla artı ya da eksi fark etmeksizin önemli değişiklik gösterdiği görülmektedir. Söz gelimi, kentsel aileden gelme oranı diğer yaş grupları için % 67,5 ile % 73,5 arasında ve ortalama yaklaşık %75 olarak gerçekleşirken, bu oran 29 yaşın altındaki grup için %86,6'ya çıkmaktadır. Tek başına bir rakam olarak bu durum bir anlam ifade etmeyebilir. Öte yandan bu yaş grubunun meslekte henüz 10 yılını doldurmamış avukatlardan oluştuğu düşünüldüğünde, son 10 yıl içerisinde mesleğe katılanların içinde yetiştikleri sosyo-ekonomik çevrede yaşanan değişime ilişkin ilginç bir ipucu sunmaya da adaydır. Nitekim yukarıdaki tablolar birer şekil olarak gösterildiğinde, ortaya çıkan eğim 29 yaş altından başlayıp 44 yaş üstüne varana kadar kamu sektöründe çalışan ve kentli ailelerden gelen avukatların istatistiğinin geniş bir U çizdiğini göstermektedir:

Şekil 16. Yaşa Göre Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu (Kamu/Özel) Karşılaştırması

Şekil 17. Yaşa Göre Ailenin Sosyo-Ekonomik Durumu (Kırsal/Kentsel) Karşılaştırması

Sonuç olarak tesadüfen karşılaştığımız bir baro üyesinin orta sınıf, kent kökenli, özel sektörde serbest olarak çalışan bir aileden gelme olasılığı yüksektir. Eğer tesadüfen karşılaştığımız bu üye özelde değil kamuda çalışan bir aileden gelmekteyse, daha yüksek olasılıkla bir memur ailesinden söz edebiliriz. Dahası, tesadüfen karşılaştığımız bu avukatın 29 yaşın altında olma olasılığı hemen hemen $\frac{1}{4}$ iken, eğer bu dörtte birlik dilimdeki bir avukata tesadüf etti isek, kentsel kökenli bir aileden gelme olasılığı %85'in üstündedir.

Ailenin sosyo-ekonomik durumuna ilişkin özellikle ilk soru, bir olgu sorusu olmaktan ziyade, katılımcının kanaatine ilişkin bir soru olarak düşünülmelidir. Zira soru, katılımcının ailesinin sosyo-ekonomik durumunu alt-orta ve yüksek seçeneklerinden biriyle ifade etmesi istenmiştir ve esasen vereceği yanıt yalnızca kendisinin bu konudaki kanaatini yansıtacaktır. Öte yandan, sınıfsal algının tespit edilebilmesi açısından bu sorunun önemli olduğu da görülecektir.

Katılımcıların meslek öncesi sosyo-ekonomik durumlarına ilişkin bir gösterge de avukatlık mesleği öncesi çalışıp çalışmadıklarıdır. Bu soruya katılımcıların önemli bir kısmı (%79) “Hayır” yanıtını vermişlerdir. Şu durumda her beş katılımcıdan biri avukatlık öncesinde bir işte çalışmıştır. Avukatlık öncesi meslek sahibi olanlar

mesleklerine göre ayrıldıklarında karşımıza yarısının memur olarak çalıştıklarını gösteren bir tablo çıkmaktadır:

Tablo 14. Avukatlık Öncesi Çalıştıkları İşin Türü

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	İşçi	10	14,5	14,7	14,7
	Memur	34	49,3	50,0	64,7
	Köylü	1	1,4	1,5	66,2
	Serbest	23	33,3	33,8	100,0
	Toplam	68	98,6	100,0	
Kayıp	Sistem	1	1,4		
Toplam		69	100,0		

Avukatlık öncesi bir işte çalışmış olan katılımcıların yaş ortalaması beklendiği üzere genel ortalamanın üzerinde (40,5) iken; yine beklendiği üzere meslekteki kıdem genel ortalama ile benzerdir (11,5). Dikkat çekici bir istatistik, avukatlık öncesi bir işte çalışmış olan katılımcıların cinsiyete göre dağılımının %77'ye %23 oranında erkekler açısından baskınlık göstermesidir. Anımsanacak olursa katılımcıların geneli bakımından bu oran %65'e %35 şeklinde gerçekleşmiş idi.

Meslek içerisinde, bir başka meslekten avukatlığa geçiş şeklinde değil ama bir bürodan diğerine geçiş şeklinde bir hareketliliğin olup olmadığı merak edilmiş ve katılımcılara şu anda çalışmakta oldukları büronun kaçınıcı büro olduğu da sorulmuştur.

Tablo 15. Avukatlık Yaşamlarında Kaç İşyerinde Çalıştıkları

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	1	144	43,5	44,9	44,9
	2	90	27,2	28,0	72,9
	3	52	15,7	16,2	89,1
	4	23	6,9	7,2	96,3
	5	5	1,5	1,6	97,8
	6	5	1,5	1,6	99,4
	7	1	,3	,3	99,7
	8	1	,3	,3	100,0
	Toplam	321	97,0	100,0	
Kayıp	Sistem	10	3,0		
Toplam		331	100,0		

Katılımcıların yarıya yakının kısmının ilk büroları olduğu göze çarpmaktadır. Çalıştıkları büro sayısı en fazla üç adet olanların oranı ise %90'a çıkmaktadır. Ayrıca avukatların ortalama 2 büroda çalıştıkları sonucuna da varılmıştır. Yakından incelenmediğinde çok yüksek görülmeyen bu rakamın peşine düştüğünde aşağıdaki tablo ile karşılaşılmaktadır:

Tablo 16. İşyeri Sayısına Göre Kademeli Kıdem

		Parçalı kıdem				Toplam
		-4	5-8	9-17	18+	
Kaçınıcı işyeri? 1	Sayım	46	24	36	36	142
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	32,4%	16,9%	25,4%	25,4%	100,0%
2	Sayım	26	24	21	19	90
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	28,9%	26,7%	23,3%	21,1%	100,0%
3	Sayım	5	13	12	21	51
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	9,8%	25,5%	23,5%	41,2%	100,0%
4	Sayım	6	7	7	3	23
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	26,1%	30,4%	30,4%	13,0%	100,0%
5	Sayım	1	1	1	2	5
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	20,0%	20,0%	20,0%	40,0%	100,0%
6	Sayım	1	0	4	0	5
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	20,0%	,0%	80,0%	,0%	100,0%
7	Sayım	0	0	0	1	1
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
8	Sayım	0	0	0	1	1
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	,0%	,0%	,0%	100,0%	100,0%
Toplam	Sayım	85	69	81	83	318
	Kaçınıcı işyeri? içinde %	26,7%	21,7%	25,5%	26,1%	100,0%

Tablo 16'ya göre, ilk işyerinde çalışmakta olanların yaklaşık üçte biri meslekte 4 ya da daha az kıdeme sahip olanlardır. Bu esasen öngörülebilir bir sonuçtur. Öngörülemez olan, ikinci işyerinde çalışmakta olanlar için de en yüksek oranın yaklaşık %29'la aynı grupta gerçekleşmesidir. Şaşırtıcı olan dördüncü işyerinde çalışanların %26'sının meslekteki kıdemlerinin dört yıldan az olması; en şaşırtıcı olansa, meslekteki kıdemi dört yıldan az olduğu halde altıncı işyerinde çalışan bir katılımcının bulunmasıdır.

Katılımcıların yarısından fazlasının birden fazla büroda çalışmış olduklarının saptanmasının ardından bir önceki işyerlerinde hangi sıfatla çalıştıklarının ortaya konması da önem taşıyor hale gelmiştir. Aşağıdaki tablo, birden fazla işyerinde çalıştığı tespit edilen katılımcıların verdikleri yanıtlardan oluşmaktadır:

Tablo 17. Önceki Büroda Çalışma Türü

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	Büro sahibi ve/veya ortağı	65	36,7	37,1	37,1
	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	97	54,8	55,4	92,6
	Resmi/özel kurum avukatı	13	7,3	7,4	100,0
	Toplam	175	98,9	100,0	
Kayıp	Sistem	2	1,1		
Toplam		177	100,0		

179 katılımcının birden fazla büroda çalışmış olduklarını daha evvel saptamıştık. Bunlardan ikisi bu soruya yanıt vermemişlerdir. Soruya yanıt verenlerin %37,1'i bir önceki işyerinde büro sahibi ve/veya ortağı, %55,4'ü ücretli ve/veya sigortalı çalışan, %7,4'ü ise resmi/özel kurum avukatı olduğunu ifade etmiştir. Bu verilerden yola çıkılarak büro değiştirenlerin yarısından fazlasının ücretli/sigortalı çalışan avukatlar oldukları söylenebilir.

Öte yandan daha büyük değer taşıması beklenen gösterge, büro değiştirirken, çalışma sıfatının da değişip değişmediğidir.

Tablo 18. Önceki ve Şimdiki İşyerinde Çalışma Şekli Karşılaştırması

			Mevcut işyerinde çalışma sıfatı			Toplam
			Büro sahibi ve/veya ortağı	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Resmi/özel kurum avukatı	
Önceki işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi ve/veya ortağı	Sayım	58	4	3	65
		Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	89,2%	6,2%	4,6%	100,0%
	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Sayım	47	41	9	97
		Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	48,5%	42,3%	9,3%	100,0%
	Resmi/özel kurum avukatı	Sayım	10	0	3	13
		Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	76,9%	,0%	23,1%	100,0%
Toplam		Sayım	115	45	15	175
		Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	65,7%	25,7%	8,6%	100,0%

Tablonun öncelikle gösterdiği, büro değiştirenlerin %65,7'sinin yeni bürolarında büro sahibi ve/veya ortağı sıfatıyla çalıştıklarıdır. Öte yandan, büro sahibi olmak niyetiyle büro değiştirdiklerini varsayabileceğimiz ücretli ve/veya sigortalı çalışan avukatların yaklaşık yarısı (%48,5) mevcut bürolarında büro sahibi ve/veya ortağı olabilmiş; geri kalan yarıdan fazlalık kesim bir büroda ya da kurumda ama her halükârda ücretli olarak çalışmayı sürdürmüştür. Tabloya ilişkin dikkat çekici iki sonuçtan ilki, sayıları az da olsa, meslek yaşamını büro sahipliği ve/veya ortaklığını kaybederek sürdüren avukatların varlığı (%10,8) iken; ikincisi, kurum avukatı olarak çalışırken işyerlerini değiştirenlerden hiçbirinin bir büroda ücretli ve/veya sigortalı avukat olarak çalışmaya başlamamaları olgusudur.

Ancak bu tablonun sonuçları da yeterli bir gösterge değildir. Zira meslekte, çalışma şekli itibariyle yaşanan değişimin yıllar içerisinde gösterdiği eğilim bizim için önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu tabloya bir de kıdem değişkeninin ilave edilmesi gerekir. Bu durumda karşımıza çıkan tablo şu şekildedir:

Tablo 19. Kademeli Kıdeme Göre Önceki ve Şimdiki İşyerinde Çalışma Şekli Karşılaştırması

				Mevcut işyerinde çalışma sıfatı			Toplam
				Büro sahibi ve/veya ortağı	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Resmi/özel kurum avukatı	
Parçalı kıdem							
-4	Önceki işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi ve/veya ortağı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	1 100,0%	0 ,0%	0 ,0%	1 100,0%
		Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	10 26,3%	27 71,1%	1 2,6%	38 100,0%
Toplam			Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	11 28,2%	27 69,2%	1 2,6%	39 100,0%
5-8	Önceki işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi ve/veya ortağı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	8 66,7%	4 33,3%	0 ,0%	12 100,0%
		Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	18 60,0%	10 33,3%	2 6,7%	30 100,0%

	Resmi/özel kurum avukatı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	1 50,0%	0 ,0%	1 50,0%	2 100,0%	
	Toplam	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	27 61,4%	14 31,8%	3 6,8%	44 100,0%	
9-17	Önceki işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi ve/veya ortağı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	15 88,2%	0 ,0%	2 11,8%	17 100,0%
		Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	14 63,6%	4 18,2%	4 18,2%	22 100,0%
		Resmi/özel kurum avukatı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	5 100,0%	0 ,0%	0 ,0%	5 100,0%
	Toplam	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	34 77,3%	4 9,1%	6 13,6%	44 100,0%	
18+	Önceki işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi ve/veya ortağı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	33 97,1%		1 2,9%	34 100,0%
		Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	5 71,4%		2 28,6%	7 100,0%
		Resmi/özel kurum avukatı	Sayım Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	4 66,7%		2 33,3%	6 100,0%

Toplam	Sayım	42		5	47
	Önceki işyerinde çalışma sıfatı içinde %	89,4%		10,6%	100,0%

Bu tablonun gösterdiği nedir? Bir kere çok açık ki, 8 yıllık kıdemin ardından evvelce büro sahibi ve/veya ortağı olup, daha sonra bir başka büroda ücretli ve/veya sigortalı olarak çalışmaya devam eden hiçbir avukat bulunmamaktadır. Dahası, 8 yılını doldurup eski bürolarında diğer sıfatlarla çalışanlardan yeni bürolarında ücretli ve/veya sigortalı olarak çalışanların da neredeyse yok denecek kadar olduğu görülmektedir. Öyleyse özellikle büroda çalışma sıfatı açısından düşünüldüğünde 8 yıla kadar olan dönem önem taşımaktadır. Bu döneme bakıldığında özellikle 5-8 yıllık kıdeme sahip olanlar arasında büro sahipliği ve/veya ortaklığından ücretli ve/veya sigortalı avukatlığa geçişin üçte bir gibi büyük bir oranı işaret ettiği görülür. Aynı grupta ücretli avukatlıktan büro sahipliğine geçiş oranı da %50 ile %60'ın arasında gerçekleşmektedir. Dört yıldan daha az süredir çalışmakta olan avukatlardan önceki bürolarında ücretli ve/veya sigortalı olarak çalışırken bürolarını değiştirenler, yeni bürolarına büyük oranda (%70'ten fazla) ücretli avukat olarak geçmişlerdir. Bu grupta kurum avukatlığına geçiş yapan hiçbir avukat bulunmamaktadır. Bu durum büyük olasılıkla, kurumların avukatların istihdamında en az birkaç yıllık deneyim gibi bir koşul ileri sürmelerinden kaynaklanmaktadır.

Ankete katılanlardan “Avukatlık yaparken hiç işsiz kaldınız mı?” sorusuna yanıt verenlerin %18'i “evet”, %82'si ise “hayır” seçeneğini işaretlemiştir. Bu durum her beş avukattan birinin meslek yaşamı boyunca işsizlikle karşı karşıya kaldığını göstermektedir.

3.2. Büroya ve Emek Sürecine İlişkin Göstergeler

Bu araştırma kapsamında gerçekleştirilen anket çalışması esasen, ankete katılan avukatların mevcut durumlarının fotoğrafını çekmeye yönelmiştir. Bu çerçevede, çalışmanın geneli açısından da bakıldığında, esasen en önemli soru, avukatların ne

kadarının ücretli ne kadarının kendi işlerinin sahibi olduklarıdır. Hemen ifade edilmeli ki, %40'lar civarında çıkması beklenen ücretli avukat oranına anket çalışması sonucunda ulaşamamıştır. Öte yandan, ankete katılan ücretli ve/veya sigortalı çalışan ile resmi/özel kurumda çalışan avukatların oranının toplamda %30'u aştığı hemen belirtilmelidir.

Tablo 20. Mevcut Büroda Çalışma Türü

	Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli Büro sahibi ve/veya ortağı	226	68,3	68,7	68,7
Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	80	24,2	24,3	93,0
Resmi/özel kurum avukatı	23	6,9	7,0	100,0
Toplam	329	99,4	100,0	
Kayıp Sistem	2	,6		
Toplam	331	100,0		

Bir önceki başlıkta katılımcıların ailelerinin sosyo-ekonomik durumları tespit edilmeye çalışılmıştı. Elbette önemli bir gösterge, ailelerin sosyo-ekonomik durumları ile mevcut bürodaki çalışma türü arasındaki ilişkidir. Nitekim bu ilişkinin anlamlılık düzeyi ki-kare testi ile test edilmiş ve 0,05 anlamlılık düzeyinde ailenin alt-orta-üst şeklinde nitelenen sosyo-ekonomik düzeyi ile katılımcıların mevcut işyerlerinde çalışma sıfatları arasında anlamlı bir ilişkinin bulunduğu saptanmıştır (Ek Tablo 9). Keza ailenin kırsal-kentsel olması ile mevcut büroda çalışma sıfatı arasında da anlamlı bir ilişkinin bulunduğu ortaya çıkmıştır (Ek Tablo 10). Öte yandan katılımcının ailesinin özel ya da kamu kesiminde çalışması ile kendisinin mevcut bürosundaki çalışma sıfatı arasında anlamlı bir ilişki tespit edilmemiştir.

İstanbul Barosu'na kayıtlı avukatların çalıştıkları bürolara ilişkin önemli bir gösterge de, ankette, avukatların çalıştıkları bürolarda ücretli bir avukatın çalışıp çalışmadığının sorulması ile elde edilmiştir:

Tablo 21. Mevcut Büroda Ücretli Avukat Bulunup Bulunmadığı

		Sıklık	Oran
Geçerli	Ücretli/sigortalı avukat var	139	45,6
	Ücretli/sigortalı avukat yok	166	54,4
Toplam		305	100,0

Böylece, her ne kadar Tablo 16'dan anketimize katılan avukatların yalnızca %25'inin ücretli ve/veya sigortalı avukat olduğu sonucunu çıkarıyorsak da, Tablo 17 bize, ankete katılan her 100 avukattan 45'inin bürosunda ücretli ve/veya sigortalı avukatın var olduğunu göstermektedir. Böylece, belki tesadüfi örnekleme ulaştığımız avukatların yalnızca dörtte biri "bağlı" avukat gibi görünmektedir ama aslında İstanbul'da her iki bürodan birinde bir ücretli avukata rastlamak olasıdır.

Ücretli ve/veya sigortalı avukatların çalıştığı bürolar açısından daha önemli olan bu bürolarda çalışan ücretli avukatların sayısıdır. Zira yukarıda da ifade edildiği üzere büro içi emek sürecinin örgütlenmesinde ücretli avukatların niceliği, büroya ilişkin niteliksel bir dönüşümü de ifade edebilmektedir. Ücretli avukatların çalıştığı bürolardaki ücretli avukatların sayılarına ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 22. Büroda Çalışan Ücretli Avukat Sayısı

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	1	45	32,4	33,8	33,8
	2	25	18,0	18,8	52,6
	3	22	15,8	16,5	69,2
	4	7	5,0	5,3	74,4
	5	6	4,3	4,5	78,9
	6	5	3,6	3,8	82,7
	7	3	2,2	2,3	85,0
	8	3	2,2	2,3	87,2
	9	1	,7	,8	88,0
	10	4	2,9	3,0	91,0
	13	1	,7	,8	91,7
	15	3	2,2	2,3	94,0
	17	1	,7	,8	94,7
	18	1	,7	,8	95,5
	20	1	,7	,8	96,2
	45	2	1,4	1,5	97,7
	50	1	,7	,8	98,5
	51	1	,7	,8	99,2
	95	1	,7	,8	100,0
	Toplam	133	95,7	100,0	
Kayıp	Sistem	6	4,3		
	Toplam	139	100,0		

Bürolardaki ücretli avukat sayılarının 1'le 95 arasında bir dağılım gösterdikleri görülmektedir. Ayrıca neredeyse %50'si 3 ya da daha fazla ücretli avukatların çalıştığı bürolardır. Daha net bir rakam olarak ücretli avukat çalıştıran bürolarda bulunan ücretli avukatların ortalaması yaklaşık 6'dır. Bu noktada bürodaki emek sürecinde nitel değişime neden olan niceliksel büyüklüğü belirlemek elbette mümkün değildir. Yine de tamamen genel yargılara dayanılarak yukarıdaki tablo en fazla 3

ücretli avukatların çalıştığı, 4 ilâ 10 ücretli avukatın çalıştığı ve 10'dan fazla ücretli avukatın çalıştığı bürolar olmak üzere üç ana grupta toplanmış ve aşağıdaki sonuca ulaşılmıştır:

Tablo 23. Büroda Çalışan Ücretli Avukat Sayısı (Kademeli)

	Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Valid -3	92	66,2	69,2	69,2
4-10	29	20,9	21,8	91,0
11+	12	8,6	9,0	100,0
Toplam	133	95,7	100,0	
Kayıp Sistem	6	4,3		
Toplam	139	100,0		

Avukatların ve büroların mevcut durumları böylece belirlendikten sonra, büro sahipliğinin de daha yakından gözlenmesi gerekebilir.

Tablo 24. Büro Türü

	Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli Tek büro sahibi	186	56,2	62,0	62,0
Adi ortaklık/Birlikte çalışma (md. 44a)	86	26,0	28,7	90,7
Avukatlık ortaklığı (md. 44b)	28	8,5	9,3	100,0
Toplam	300	90,6	100,0	
Kayıp Sistem	31	9,4		
Toplam	331	100,0		

Buna göre, soruya yanıt veren avukatların çalıştıkları büroların %62'si bir ortaklık şeklinde örgütlenmemekte, tek bir avukatın sahip olduğu büro niteliği göstermektedir. Geri kalan yaklaşık %40'lık büro ise ayrı bir tüzel kişiliği olan ya da

olmayan bir ortaklık şeklinde örgütlenmektedir. Anket çalışması esnasında, özellikle büro sahibi olmayan avukatların, büronun ortaklık yapısı hakkında kesin bir bilgi sahibi olmadıkları gözlenmiştir. Sorunun %10 oranında boş bırakılmasının bir nedeni de sanırız budur. Mevcut büroya ilişkin soruların değerlendirildiği bu kısımda daha fazla ilerlemeden anımsatılması gereken bir diğer husus da, anketin büro bazında değil, avukat bazında yapıldığı gerçeğidir. Bu, şu anlama gelir; ankete katılan avukatların bir kısmının aynı bürolarda çalışıyor olmaları muhtemeldir (Anketin uygulanması aşamasında bu durumla çok sık karşılaşmadığımızı vurgulayalım). Bu nedenle, bir büronun niteliğine ilişkin tekerrür eden yanıtlar almış olmak da aynı oranda muhtemeldir. Dolayısıyla, özellikle büro bazlı sorular değerlendirilirken bu durum göz önünde bulundurulmalıdır.

Bürolarda, stajyer avukat ya da takip elemanı bulunma oranı, ücretli avukat bulunma oranı ile neredeyse bire bir aynıdır (%45,5'e karşılık %45,6). Büroda sekreter bulunması oranı ise %60'ı bulmaktadır.

Katılımcılarımızın, çalıştıkları büroda, ücretli avukatların kendi aralarında bir ücret farklılığı bulunup bulunmadığına ilişkin soruya verdikleri yanıt aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 25. Ücretli ve/veya Sigortalı Avukatlar Arasında Ücret Farklılığı Bulunup Bulunmadığı

		Sıklık	Oran
Geçerli	Yok	32	28,3
	Var	81	71,7
Toplam		113	100,0

Katılımcılarımız önemli oranda (%71,7), ücretli avukatların kendi aralarındaki ücret farklılığından söz etmektedirler. Anımsanacak olursa, bürolarında ücretli avukatın bulunduğunu söyleyen 139 katılımcımız bulunmakta idi. Buna karşılık, Tablo 18'le temsillenen sorumuza 113 avukatın yanıt verdiği görülmektedir. Bu durum, önemli

oranda, bazı bürolarda ücretli avukatların birbirlerinin ücretlerinden haberdar olmamalarından kaynaklanmaktadır.

Aynı büroda çalışan ücretli avukatların farklı ücretler alıyor olmaları, iki sebepten kaynaklanabilir: Birincisi, söz konusu avukatların yaptıkları işler, yüksek oranda kişiye göre değişkenlik gösteriyor olabilir. Bu durumda, büro sahibi, işten ziyade ücretli avukatın kişiliğinin doğurduğu farklılığa göre ücretlendirmede bir farklılık yaratmış olabilir. Akla gelen ikinci sebepse, her bir ücretli avukat için belirlenmiş net iş tanımlarının bulunması ve ücret farklılığında avukatın kişiliğinden ziyade yerine getirdiği işin esas alınmış olmasıdır. Bu tip ücret farklılığı Braverman'ın Taylorist emek sürecine ilişkin değerlendirmelerini akla getirir.

Ücret farklılığı yaratabileceği düşünülen ikinci duruma ilişkin soru ankette mevcuttur.

Tablo 26. Net İş Tanımlarının Bulunup Bulunmadığı

		Sıklık	Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	Evet	50	36,0	36,0
	Kısmen	44	31,7	67,6
	Hayır	45	32,4	100,0
Toplam		139	100,0	

Buna göre katılımcıların yaklaşık %70'i çalıştıkları büroda kısmen de olsa, net iş tanımlarının bulunduğunu ifade etmektedirler. Avukatlık bürosu gibi, uzaktan bakıldığında net iş tanımlarının olmasının çok beklenemeyeceği bir işyerinde net iş tanımlarının varlığından bu oranda söz ediliyor olması önemlidir. Ayrıca bu oranın, ücretli avukatlar arasında ücret farklılığı bulunduğunu ifade edenlerin oranı (%71,7) ile paralellik gösteriyor olması da dikkat çekicidir.

Net iş tanımlarının bulunup bulunmamasına çok benzer bir soru da büro içi net işbölümünün bulunup bulunmadığı sorusudur. Anımsanacağı üzere büro içi işbölümünün varlığı emek sürecinin niteliğine ilişkin de değer taşıyacaktır. Buna göre,

ücretli ve/veya sigortalı avukatların bulunduğu büroların %50'sinde avukatlar arasında net işbölümü bulunmakta, %50'sinde bulunmamaktadır. Çalıştıkları bürolarda avukatlar arasında net bir işbölümü olduğunu ifade eden katılımcıların yaklaşık yarısı (%25,6 Evet; %17,9 Kısmen olmak üzere), bu işbölümünün bir ücret farklılığı yarattığını ifade etmişlerdir.

Tablo 27. Dosyanın İçeriğinin Tamamından Sorumlu Olup Olmama

	Sıklık	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli Evet	121	87,1	87,1
Kısmen	16	11,5	98,6
Hayır	2	1,4	100,0
Toplam	139	100,0	

Ücretli avukatların bulunduğu bürolarda çalışan katılımcıların neredeyse hepsi, kısmen de olsa ilgilendikleri dosyanın içeriğinden sorumlu olduklarını ifade etmektedirler. Burada elde edilen verinin büro sahibi ve/veya ortağı avukatlar ile ücretli ve/veya sigortalı avukatlar açısından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğine ilişkin ki-kare testi uygulanmış $p < 0,05$ düzeyinde istatistik olarak anlamlı bir farkın bulunduğu sonucuna ulaşılmıştır (bkz. Ek Tablo 1). Bu bulgudan hareketle, büro sahibi ve/veya ortağı avukatların dosyanın tamamından sorumluluklarının ücretli ve/veya sigortalı avukatlara göre daha fazla olduğu söylenebilir.

Tablo 28. Büroda Avukatlar Arası Hiyerarşi Olup Olmama

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	Var	71	51,1	52,2	52,2
	Yok	65	46,8	47,8	100,0
	Toplam	136	97,8	100,0	
Kayıp	Sistem	3	2,2		
Toplam		139	100,0		

Tablo 28'e göre, ücretli avukatların bulunduğu bürolarda çalışan katılımcıların büroda avukatlar arası bir hiyerarşi bulunup bulunmadığı konusundaki görüşleri hemen hemen tam ortadan ikiye ayrılmış durumdadır. Bir başka deyişle yarıdan biraz fazlası (%52,2) büroda hiyerarşi olduğunu ifade ederken, geri kalanı (%47,8) hiyerarşi olduğunu düşünmemektedir.

Anket çalışmasında, bürodaki emek sürecinde alınan ya da alınması gereken çeşitli kararlara veya gerçekleştirilen işlemlere etki anlamında, büroda çeşitli sıfatlarla çalışan avukatlar açısından bir farklılık olup olmadığı da sorgulanmıştır. Bu amaçla, 1) Hangi dosyanın kabul edileceğine kimin karar verdiği 2) Kimin hangi dosya ile ilgileneceğine kimin karar verdiği 3) Müvekkille ilk teması kimin sağladığı 4) Dosyanın ilerleyen aşamalarında müvekkille temasın kimin sağladığı soruları sorularak katılımcıların a-büro sahibi avukatın, b- kıdemli/yönetici avukatın, c- dosya konusunda uzman avukatın ve d- ücretli ve/veya sigortalı avukatın bu kararlar ya da işlemler üzerindeki etkilerini ayrı ayrı 1'den 5'e kadar değerlendirmeleri istenmiştir. Bunun sonucunda her bir soru grubu için farklı ünvanlara sahip avukatlar için elde edilen değerlendirmelere Friedman testi uygulanmıştır. Bu test aracılığıyla büroda farklı ünvanlarla çalışmakta olan avukatların bu karar ya da işlemlere etkilerinin anlamlı bir farklılık gösterip göstermediği görülebilecektir.

- Dosyanın kabulünde, bürodaki farklı ünvana sahip avukatların etkileri arasındaki fark $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek Tablo 2).

- Kimin hangi dosya ile ilgileneceğine karar vermede, bürodaki farklı ünvana sahip avukatların etkileri arasındaki fark $p<0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek Tablo 3).
- Müvekkille ilk temasın sağlanmasında, bürodaki farklı ünvana sahip avukatların etkileri arasındaki fark $p<0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek Tablo 4).
- Dosyanın ilerleyen aşamalarında müvekkille temasın sağlanmasında, bürodaki farklı ünvana sahip avukatların etkileri arasındaki fark $p<0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek Tablo 5).

Bu verilen her birinde büroda çeşitli ünvanlarla çalışan avukatların bu karar ya da işlemlere etkileri bakımından anlamlı farklılık görüldüğü göze çarpmaktadır. Buradan hareketle, büro içi emek süreci üzerinde büro sahibi avukatların mutlak bir denetim ve gözetimi olduğundan, ücretli ve/veya sigortalı avukatların ise tamamen bu denetim ve gözetimin altında yer aldıklarından söz edilebilir.

Çalışmanın temel dayanak noktalarından biri olan “bürodan oluşan sanayiler” kavramı çerçevesinde ücretli avukatların çalıştıkları bürolar birer sanayi işletme olarak kabul edildiğinde, bu işletmenin gider kalemleri de önem kazanmaktadır. Bürodaki gider kalemlerinin önem derecesini saptamak üzere, yukarıdaki soruya benzer şekilde bir dizi gider kalemi sayılmış ve bunların her birinin ağırlığının 1’den 5’e kadar değerlendirilmesi istenmiştir. Buna göre, gider kalemleri arasındaki fark $p<0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek tablo 6). Vergi ve harçlar ile personel giderlerinin ağırlığı anlamlı derecede fazladır. Sosyal harcamalar ile yazılım ve bilgisayar programlarının ağırlığı anlamlı derecede düşüktür. Bir başka deyişle, bir avukatlık bürosunun en büyük gider kalemi vergi ve harçlar ile personel giderlerinden oluşmaktadır.

Ücretli avukatların bulunduğu bürolarda çalışan katılımcıların bürolarındaki dosyaların hangi hukuk alanına ait oldukları da incelenmiş; bu amaçla yukarıdakilere benzer bir soru formülasyonu ile bazı hukuk dalları sayılarak bu alandaki dosyaların yoğunluklarının 1’den 5’e kadar derecelendirmeleri istenmiştir. Buna göre, yoğunluklu dosyalar arasındaki fark $p<0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek tablo

7). İcra ve şirketler hukukunun yoğunluğu anlamlı derecede fazladır. Marka-patent ve iflas hukukunun yoğunluğu ise anlamlı derecede düşüktür. Hemen ifade etmek gerekir ki, benzer sonuca ankette sorulan “büronun hitap ettiği müvekkil grubu” sorusunda ulaşılmıştır. Bu sorunun karşılığında da önemli oranda “şirket, banka, ticaret, icra” yanıtları alınmıştır.

Yine ücretli avukatların bulunduğu bürolarda çalışan katılımcılara bürodaki işlerin büroya gelme usulleri sorulmuştur. Bununla esasen “hukuk işleri piyasası”nın nasıl oluştuğu daha doğrusu, “hukuk işleri piyasası”nda geçerli “sermaye”nin ne olduğu görülmek istenmiştir. Bu kapsamda katılımcıların işin büroya gelme usulleri ile ilgili olarak sosyal çevre, müvekkil tavsiyesi, tesadüf ve özel çaba seçeneklerini ayrı ayrı 1’den 5’e kadar değerlendirmeleri istenmiştir. Buna göre, işin büroya gelme usulleri arasındaki fark $p < 0,01$ düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır (bkz. Ek tablo 8). Daha açık ifadesi ile işin büroya gelmesinde sosyal çevrenin etkisi anlamlı derecede fazla iken tesadüfün etkisi anlamlı derecede düşüktür. Bu da bize, yeni mezun genç bir avukat tarafından kurulan bir büronun yaşamda kalma koşulları açısından sahip olması gereken öncelikli “sermaye”nin ne olduğu konusunda fikir vermektedir.

3.3. Mesleğe ve Çalışma Koşullarına İlişkin Tutum ve Görüş

Araştırmaya katılan avukatların mesleklerine ve çalışma koşullarına ilişkin tutum ve görüşleri bir dizi soru ile açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Fakat öncelikle şu ifade edilmelidir ki, anket çalışmasının hiçbir sorusunda katılımcıların gelirleri doğrudan söz konusu edilmemiştir. Bu nedenle, katılımcıların özellikle gelir düzeyleri ya da gelir düzeylerinden tatmin düzeyleri, bu çalışma ile tam olarak tespit edilebilir değildir.

Gelir düzeyleri ile ilgili olarak katılımcılardan bir kıyaslama yapmaları istenmiştir. Kıyaslama yapabilmeleri için katılımcılara 11 farklı meslek sunulmuş ve gelir durumlarının en yakın olduğu seçeneği işaretlemeleri istenmiştir. Sonuçlar bir tablo halinde şu şekilde özetlenebilir:

Tablo 29. Gelir Kıyaslaması

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel oran
Geçerli	Üst düzey şirket yöneticisi	20	6,0	6,3	6,3
	Orta düzey şirket yöneticisi	93	28,1	29,1	35,3
	Uzman hekim	22	6,6	6,9	42,2
	Hâkim/savcı	88	26,6	27,5	69,7
	Büyük esnaf	5	1,5	1,6	71,3
	Profesör	8	2,4	2,5	73,8
	Orta derece memur	48	14,5	15,0	88,8
	Pratisyen hekim	25	7,6	7,8	96,6
	Küçük esnaf	9	2,7	2,8	99,4
	Vasıflı fabrika işçisi	1	,3	,3	99,7
	Vasıfsız işçi	1	,3	,3	100,0
	Toplam	320	96,7	100,0	
	Kayıp	Sistem	11	3,3	
Toplam		331	100,0		

Kıyaslama seçenekleri sunulurken bir tür yelpaze oluşturulmaya çalışılmış, bir meslek ismiyle temsil edilen gelirin en yüksekten en düşüğe doğru olmasına gayret gösterilmiştir. Kuşkusuz gerek sorunun hazırlanması sırasında gerekse katılımcıların algısında ilgili mesleğin gelirinin ne olduğunun net olarak bilinmesi mümkün değildir. Yine de bir karşılaştırma olması bakımından veriler değerlidir. Nitekim mevcut büroda çalışma türü ile gelir kıyaslaması arasındaki ilişkinin anlamlılığı test edildiğinde, karşımıza 0,05 düzeyinde anlamlı bir ilişki çıkmaktadır (Ek Tablo 11). Tabloya bakıldığında, büro sahibi ve/veya ortağı olanlar kendi gelirlerini %30,4 oranında orta düzey şirket yöneticisine, %28,6 oranında hâkim/savcıya, %11,1 oranında da orta derece memura yakın bulmaktadırlar. Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan avukatlar kendi gelirlerini %27,8 oranında orta derece memura, %24,1 orta düzey şirket yöneticisine, %20,3 oranında hâkim/savcıya yakın bulmaktadırlar. Resmi/özel kurum

avukatı olarak çalışanlarda gelirlerini %43,5 oranında hâkim/savcı ve %30,4 oranında orta düzey şirket yöneticisi ile kıyaslamaktadırlar.

Benzer bir kıyaslama yapılan işin niteliği için de istenmiştir. Katılımcılara bir dizi meslek sunulduktan sonra, yaptıkları işi bu işlerden birine yakın bulmalı istenmiş ve ortaya şu sonuçlar çıkmıştır:

Tablo 30. Yapılan İş Kıyaslaması

		Sıklık	Oran	Geçerli Oran	Birikimsel Oran
Geçerli	Büro çalışanı	71	21,5	24,0	24,0
	Memur	20	6,0	6,8	30,7
	İşçi	35	10,6	11,8	42,6
	Esnaf	28	8,5	9,5	52,0
	Zanaatkâr	12	3,6	4,1	56,1
	Girişimci	57	17,2	19,3	75,3
	İşletmeci	73	22,1	24,7	100,0
	Toplam	296	89,4	100,0	
Kayıp	Sistem	35	10,6		
Toplam		331	100,0		

Tablodan da anlaşılacağı üzere işletmeci (%24,7), büro çalışanı (%24), girişimci (%19,3) ve işçi (%11,8) seçenekleri ön plana çıkmaktadır. Ancak daha önemlisi mevcut büroda çalışma türüne göre yapılan karşılaştırmalı tabloda çıkan sonuçlardır. Mevcut büroda çalışma türü ile yapılan işin kıyaslanması arasındaki ilişkinin anlamlılığı test edildiğinde, karşımıza 0,05 düzeyinde anlamlı bir ilişki çıkmaktadır (Ek Tablo 12). Buna göre, büro sahibi ve/veya ortağı olarak çalışanlar yaptıkları işi %31,3 oranında işletmeciye, %22,4 oranında girişimciye, %15,4 oranında ise büro çalışanına benzetmektedirler. Ücretli ve/veya sigortalı avukatlar içinse bu benzetme, %45,1 oranında büro çalışanı ve %16,9 oranında işçi şeklindedir. Resmi/özel kurum avukatları

ise yaptıkları işi %34,8 oranında büro çalışanına, %21,7 oranında memura ve eşit olarak %13 oranında işçiye ve işletmeciye benzetmektedirler.

Katılımcıların mesleklerine ve çalışma koşullarına ilişkin tutum ve görüşleri ayrıca, dokuz tane yedili, üç adet de on birli Likert tipi ölçek şeklinde hazırlanan sorularla ölçülmeye çalışılmıştır. Bu soruların yapı geçerliliği için faktör analizi ve iç tutarlılığı için Cronbach Alfa katsayıları baz alınmıştır. Buna göre, dokuz soruluk 7’li Likert tipi ölçek şeklinde hazırlanan anket sorularının iç tutarlılığına yönelik olarak her alt bölüm için elde edilen Cronbach Alfa katsayıları 0,71-0,76 arasında değişmektedir. Genel güvenilirlik katsayısı Cronbach Alfa değeri 0,75 olarak bulunmuştur. Üç soruluk 11’li Likert tipi ölçek şeklinde hazırlanan anket sorularının iç tutarlılığına yönelik olarak her alt bölüm için elde edilen Cronbach Alfa katsayıları ise 0,77-0,88 arasında değişmektedir. Genel güvenilirlik katsayısı Cronbach Alfa değeri de 0,87 olarak bulunmuştur. Bu sayılar, ölçeğin “oldukça güvenilir” olduğuna işaret etmektedir.

7’li ölçek soruları azdan çoğa giden bir derecelendirme şeklinde formüle edilmişlerdir. Örneğin katılımcıların iş yükünü “çok rahat” ile “çok yoğun arasında derecelendirmeleri istenmiştir. Benzer şekilde günlük çalışma süresi “çok kısa”dan “çok uzun”a, yapılan işin yaratıcılık düzeyi “çok teknik”ten “çok yaratıcı”ya, bilgisayar programlarından yararlanma düzeyleri “çok az/hiç”ten “çok fazla/hep”e, avukatların genel statü düzeyleri “çok düşük”ten “çok yüksek”e, ücret düzeylerini “çok düşük”ten “çok yüksek”e, çalışma koşullarının, sosyal güvenlik olanaklarının ve iş doyumunun düzeyi ayrı ayrı olmak kaydıyla “çok olumsuz”dan “çok olumlu”ya doğru yedi kademe şeklinde derecelendirilmiş ve katılımcıların tercihte bulunması istenmiştir.

Bu çerçevede düşünüldüğünde, her bir sorunun ortalaması alındığında, en düşük ortalamaya 3,26 ile sosyal güvenlik olanakları değerlendirmesinde ulaşılmıştır. Soruların tamamının ortalamalarına ilişkin tablo aşağıdadır:

Tablo 31. Tatmin Ortalamaları

	Ortalamalar
İş yükü	4,93
Çalışma süresi	4,57
Yaratıcılık	4,34
Bilgisayar programlarından yararlanma	4,90
Genel statü	3,86
Ücret	3,54
Çalışma koşulları	3,73
Sosyal güvenlik olanakları	3,26
İş doyumu	3,83

Tablo değerlendirilirken, ilk iki soru için “az”ın olumlu “çok”un olumsuz, diğer sorularda ise “az”ın olumsuz “çok”un olumlu olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Bu anlamda düşünülecek olursa, katılımcılar açısından iş yükünün ağırlığı ortalama olan 4’ten fazladır (4,93). Öte yandan sosyal güvenlik olanakları ise ortalamanın altındadır (3,26). Katılımcılar açısından en düşük olarak değerlendirilen ikinci husus ücrettir (3,54). Bunun ardından çalışma koşulları (3,73) ve iş doyumu (3,83) gelmektedir.

Kuşkusuz bu durum tek başına bir anlam ifade etmez. Bu sorulara verilen yanıtların büro sahibi ve/veya ortağı avukatlar ile ücretli ve/veya sigortalı avukatlar ve resmi/özel kurum avukatları açısından anlamlı bir farklılık gösterip göstermediğinin de saptanması gerekir. Bu amaçla, bağımsız örneklem tek yönlü varyans analizi kullanılmış ve mevcut iş yerindeki çalışma sıfatının, bu sorulardaki değerlendirmelere etkisi görülmeye çalışılmıştır. Testin sonucunda iş yükü, çalışma koşulları ve sosyal güvenlik olanakları bakımından, mevcut işyerinde çalışma sıfatı ile verilen yanıtlar arasında $p < 0,05$ düzeyinde anlamlı farklılık olduğu saptanmıştır. Fakat işin ilginç, sonuçlara göre, ücretli çalışanlar iş yüklerinin yoğun olduğunu belirtirlerken, çalışma koşulları ve sosyal güvenlik olanaklarından daha yoğun şikayetçi olanlar büro sahibi ve/veya ortağı avukatlardır (Ek Tablo 13).

11’li ölçek soruları da azdan çoğa giden bir derecelendirme şeklinde formüle edilmişlerdir. Bu çerçevede katılımcıların son 10 yıl içerisinde genel olarak avukatların gelirlerinde yaşanan değişimi, avukatlık mesleğinin vasfında yaşanan değişimi ve avukatların genel statü düzeyinde yaşanan değişimi puanlamaları istenmiştir.

Tablo 32. Son 10 Yılda Yaşanan Değişime İlişkin Görüş Ortalamaları

	Ortalamalar
Gelirde yaşanan değişim	3,29
Vasıfta yaşanan değişim	3,14
Statüde yaşanan değişim	3,34

Tablodan avukatların son 10 yılda meslekte yaşanan değişimi dikkat çekici düzeyde olumsuz olarak değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Öte yandan, katılımcıların bu sorulara verdikleri yanıtlar, mevcut işyerlerindeki çalışma sıfatlarına göre anlamlı bir farklılık göstermemektedir.

4. Araştırma Sonucu: Tespit ve Öneriler

Çalışmanın ulaştığı öncelikli sonuç İstanbul Barosu’na kayıtlı avukatların özellikle demografik özellikler bakımından heterojen özellikler gösterdikleridir. Söz gelimi, yaş esas alındığında, en az üç ya da dört yaş kuşağının aynı meslek örgütü çatısı altında buldukları görülmektedir. Öte yandan gerek yaş gerekse kıdem grafikleri sola dayalı bir görünüm arz etmekte, bir başka ifade ile 40 yaş altı avukat grubu, Baro’nun içerisinde ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Mezun olunan fakülte itibariyle özellikle İstanbul’daki fakültelerden mezun olmak konusunda bir homojenite söz konusu ise de yavaş da olsa çeşitlilik artmakta, Baro’ya en son kayıt olan avukatlar arasında farklı kentlerdeki hukuk fakültelerinden mezun olanların oranı yüksek çıkmaktadır. Benzer bir durum vakıf üniversitelerine bağlı hukuk fakültelerinden mezun olanlar için de geçerlidir.

Yinelemek pahasına ifade etmek gerekirse, tesadüfen karşılaştığımız bir baro üyesinin orta sınıf, kent kökenli, özel sektörde serbest olarak çalışan bir aileden gelme olasılığı yüksektir. Eğer tesadüfen karşılaştığımız bu üye özelde değil kamuda çalışan bir aileden gelmekteyse, daha yüksek olasılıkla bir memur ailesinden söz edebiliriz. Dahası, tesadüfen karşılaştığımız bu avukatın 29 yaşın altında olma olasılığı hemen hemen $\frac{1}{4}$ iken, eğer bu dörtte birlik dilimdeki bir avukata tesadüf etti isek, kentsel kökenli bir aileden gelme olasılığı %85'in üstündedir.

Bir baro üyesi meslek yaşamı boyunca ortalama iki büroda çalışmaktadır. Hemen ifade edilmeli ki bu konudaki skala 1 ile 8 arasında değişmektedir. Mesleğe henüz başlamış ve ilk bürolarında çalışmakta olan avukatların da var olduğu düşünüldüğünde, bu rakamın bir miktar daha artması muhtemeldir.

Katılımcıların $\frac{2}{3}$ 'ü kendi bürolarının sahibi ya da ortağıdır. Bu da yaklaşık $\frac{1}{3}$ 'lük bir ücretli/bağlı avukat kitlesinin varlığına işaret etmektedir. Ayrıca işyeri değiştirme şeklindeki hareketliliğin ücretli/bağlı avukatlar için esas olduğu da saptanmıştır. Bu da büro sahipliğinin, avukatlar açısından bir tür "son durak" olduğu anlaşılmaktadır. Öte yandan, alınan örnekleme ulaşılan ücretli/bağlı çalışan avukat oranı düşük gibi görünüyorsa da, katılımcıların çalıştıkları bürolarda ücretli avukat bulunma oranı %50'den fazladır.

Büro sahipleri ve ücretli/bağlı avukatlar arasında ailelerinin sosyo-ekonomik kökenlerine bağlı olarak anlamlı bir farklılık tespit edilmiştir. Bu bağlamda, alt-orta-üst sosyo-ekonomik köken ile ve kentsel-kırsal sosyo-ekonomik köken ile mevcut işyerindeki çalışma sıfatı arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişki bulunmaktadır.

Katılımcıların çalıştıkları büroların büyüklüğü şaşırtıcı derecede farklıdır. Tek bir avukatın çalıştığı bürolar toplamın $\frac{1}{3}$ 'ünü oluştururken 95 avukatın çalıştığı büroların da bulunduğu görülmüştür. Bu durum mesleğin icrası esnasında görülen farklı ilişki modellerinin ve emek süreçlerinin varlığını göstermektedir. Bu da mesleğin tamamı için bir genellemede bulunmayı zorlaştırmaktadır. Bu yüzden de kaba ve kısa yollu genellemeler yerine mesleğin icrasına ilişkin ipuçlarından söz etmek daha anlamlı görülmektedir.

Bu ipuçlarının başında, özellikle büro içi kararların alınmasında ve emek süreci üzerindeki denetim ve gözetim işlevinin yerine getirilmesinde büro sahibinin mutlak iktidarı gelmektedir. Pek çok konu ile ilgili olarak karar verilmesinde büro sahibi avukat ile diğer avukatlar arasında istatistiksel olarak anlamlı fark tespit edilmiştir.

Benzer şekilde, büro içi örgütlenmesinin açığa çıkarılması konusunda net iş tanımlarının ve iş bölümünün varlığı da dikkat çekmektedir.

Çalışmada “gelir” problemi tam olarak ele alınabilmiş değildir. Bunun yerine kıyaslama yolu tercih edilmiş ve avukatlık yapma şekli ile gelirin ve yapılan işin kıyaslanması arasında istatistiksel olarak anlamlı bir ilişkinin bulunduğu görülmüştür. Buna göre, büro sahibi ve/veya ortağı olarak çalışanlar yaptıkları işi %31,3 oranında işletmeciye, %22,4 oranında girişimciye, %15,4 oranında ise büro çalışanına benzetmektedirler. Ücretli ve/veya sigortalı avukatlar içinse bu benzetme, %45,1 oranında büro çalışanı ve %16,9 oranında işçi şeklindedir. Resmi/özel kurum avukatları ise yaptıkları işi %34,8 oranında büro çalışanına, %21,7 oranında memura ve eşit olarak %13 oranında işçiye ve işletmeciye benzetmektedirler. Bu sonuçlar çalışmanın en değerli sonuçları olarak öne çıkmaktadır.

Avukatların mesleğe ilişkin en büyük şikayetlerinin sosyal güvenlik olanakları olduğu da tespit edilmiştir. Ancak ilk bakışta şaşırtıcı gelecek şekilde, bu durumdan şikayetçi olan daha ziyade büro sahibi avukatlardır. Daha ayrıntılı düşünüldüğünde ise ücretli/bağlı çalışan avukatların öyle ya da böyle bir sosyal güvenlik olanağına sahip iken, büro sahibi avukatlar açısından bu durumun gerçekten de bir problem yaratabileceği anlaşılmaktadır.

Son olarak avukatların meslekte son 10 yılda yaşanan değişimi gerek gelir, gerek vasıf gerekse statü açısından olumsuz değerlendirdikleri görülmektedir.

Çalışmadan elde edilen verilere dayanılarak geliştirilebilecek önerilerin başında, bu denli heterojen bir kitlenin mesleki sorunlarının tespit edilip çözümünde mevcut yasal ilişki modellerinin yetersizliği nedeniyle ortaya çıkan eksikliklerin giderilmesi gelmektedir. Bugüne değin yirmiye yakın değişiklik geçiren Avukatlık Yasası 1969 tarihini taşımaktadır. Mesleğe ve mesleğin örgütlerine ilişkin her türlü düzenleme bu yasada ve bu yasaya dayanılarak çıkarılan Avukatlık Yönetmeliği’nde bulunmaktadır.

Bir diğer öneri, meslek içerisinde ciddi bir yarılmamın işaretlerini veren büro sahibi avukatlar ile ücretli/bağlı çalışan avukatlar farklılığını tolere edebilecek bir yapının oluşması gerekliliğidir. Ne var ki, bu farklılığın piyasaca belirleniyor olması; adeta kaçınılmaz, doğal bir gerçeklik olarak günbegün daha görünür hale gelmesi böylesi bir yapının oluşabileceği yolundaki umutları söndürmektedir. Şu durumda ücretli/bağlı çalışan avukatlar açısından güvenceli ve yasal çalışma koşullarının oluşturulması önem kazanmaktadır.

Sonuç

Avukatlar işçileşiyor mu? Bu soruya tek ve kesin bir yanıt vermenin şu an için anlamsız olduğu ortadadır. 20. yüzyıl, bir yandan profesyonel mesleklerin yüzyılı iken, öte yandan bu mesleklerde yaşanan dramatik bir dönüşümün gözlenmeye başladığı yüzyıldır. 21. yüzyıl ise bu dönüşümün bir nihayete ereceği yüzyıl olacağı benzetilmektedir.

Sanayi devriminin, dönemin üretici sınıfı olan çiftçi ve zanaatkârlara etkisi onların işçileşmeleri idi. Kuşkusuz bu durum bir günde ortaya çıkmadı. Evvelce “kendi işleri”ni yapmakta olan kitleler, sanayinin yarattığı üretim kapasitesi ile baş edemeyerek, yaşamlarını sürdürmek için eski sıfatlarından arınıp fabrikalarda kümelenen emek ordusuna yazılmak zorunda kaldılar. Fabrikanın ücretli emekçi olmakla başlayan değişim, iş üzerindeki kontrolün yitirilmesine, makineye bağımlı üretime, vasıfsızlaşmaya kadar uzadı. Bu aynı zamanda sanayi devriminin işçi sınıfını yaratmasının da tarihiydi. Thompson, 19. yüzyılın başında vasıflı bir ustanın (bir zanaatkârın) ücretinin çoğu kez işgücü piyasasındaki arz ve taleple değil, toplumsal prestij ya da gelenekle belirlendiğini yazıyordu (2002: 294). İşçileşme, bu prestijin yitimi ile birlikte, emek gücünün de fiyatı piyasa koşullarında belirlenen bir meta olmasının sonucu idi.

Çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntısı ile anlatıldığı üzere emek gücü metanın diğerlerinden farkı, kullanım ve değişim değeri ile birlikte, kendi değerinin üzerinde bir değer üretme kapasitesine sahip olması idi. Artı-değer olarak adlandırılan aradaki bu fark üzerinde kimin hak iddia edeceği, geçtiğimiz yüzyılın önemli siyasal başlıklarından biri oldu.

Ancak iş bununla bitmiş değildi. Sanayi devrimi, yalnızca eski köylü ve zanaatkârlardan yeni bir işçi sınıfı yaratmakla kalmadı. Üretimin ve piyasanın artan hacmi ile birlikte o güne değin toplumsal yaşamda söz konusu bile olmayan yeni iş alanları ortaya çıktı. Öncelikle perakendecilik alanında yepyeni iş görme biçimleri ortaya çıktı. Fabrikaların ve perakendecilik sektörü firmalarının muhasebe kayıtları ile başlayan ve aşama aşama devasa boyutlara ulaşan bir “ofis işi” alanı doğdu. Önceleri, yönetim alanına dâhil olan Braverman’ın (1974: 295) saptamasıyla bir fabrika

işçisinden ziyade işverene benzeyen bu çalışanlar, hem sayılarında yaşanan artış hem makineleşme ile işin yapılmasında yaşanan değişim hem de bunlara bağlı olarak ortaya çıkan vasıfsızlaşma ile birlikte işçileştiler. Buna ek olarak, değişen toplumsal ilişkiler, yeni hizmet alanları da doğurmaktaydı. Ev bakım hizmetleri, daha önce hiç olmadığı kadar büyük ölçekli temizlik hizmetleri vs. gibi alanlar, sermaye açısından yeni yatırım alanları iken, çalışanlar açısından ise yeni istihdam alanlarıydı.

Bu gelişmeler, yeni ortaya çıkan ya da eskiden var olsa bile artık statüsü ve niteliği değişen yeni çalışanlar kitlesinin toplumsal çözümleme kuramlarının içerisine dâhil edilmelerini gerektirdi. Önceleri orta sınıf denilerek ne üst ne de alt sınıflarla ele alınan bu kitlelerin büyüyen hacimleri yüzyılın ortalarından itibaren büyük kuramların sorgulanmasını da beraberinde getirdi. En büyük tartışmalar Marksizm içerisinde yaşanmaktaydı. Toplumsal yapıyı burjuvazi ve proletaryadan ibaret bir dikotomi içerisinde çözümleme iddiasındaki kuramın yeni yapıya yanıt verebilmesi için bir dizi tartışmaya ihtiyacı vardı. Nitekim burada Poulantzas, Carchedi ve Braverman özelinde özetlenen orta sınıf tartışmaları bu ihtiyacı karşılamaya yönelikti. Sonuçta Poulantzas işçi sınıfını üretken emekle eşitleyen bir yaklaşıma sahipken, Carchedi ve Braverman bu sonuç yazısında dile getirilen yaklaşıma uygun şekilde, yeni orta sınıfların işçileşmesinin kıstaslarını aramaya yönelmişlerdi.

Bu yönelimden ortaya işçileşme (ya da bazen tercih edilen kavrama proterleşme) için ücretlilik ve devamında ücretlerde yaşanan görece düşüş, emek süreçleri üzerindeki hâkimiyetin mutlak olarak yitimi, sermayenin işlevlerini (yani gözetim ve denetim) yerine getirmeye hasredilen sürede yaşanan kısalma, emek süreçlerinin çok sayıda ve her biri tekdüze parçalara ayrılması ile yaşanan iş görme biçimlerindeki değişim ve emek gücünün vasıfsızlaşması gibi bir dizi ölçüt çıkmıştır.

Toplumsal, siyasal ve iktisadi gelişmeler orta sınıf mensubu olan avukatların konumlarını “dışarıdan” etkilerken, bir süredir yaşanmakta olan hukuksal değişim ya da dönüşüm de, avukatların yaptıkları işin niceliğini ve niteliğini “içeriden” etkilemektedir. Hukuksal çıktı, modern ticari işletmenin unsurlarını doğrudan etkilemektedir ve bu çıktının sağlanmasında işlev gören avukatın yeri eskisi gibi sağlam değildir. Hukuk alanı, giderek sermaye birikim rejiminin niteliklerinin belirlendiği bir alan olması

nedeniyle kapitalizmin yasalarını içselleştirmekte, böylece hukuksal hizmet metalaşmaktadır.

Artık mesele, avukatlık emek gücü piyasasında ve emek süreçlerinde benzeri bir değişimin yaşanıp yaşanmadığının saptanmasıdır. Bu alanda emek gücü arzının yani avukat sayısının arttığı uzunca bir zamandır dile getirilmektedir. Bu artış giderek, mesleğe yeni katılanlar açısından avukatlığın kendi bürolarında bir serbest meslek faaliyeti olarak yürütülememesini de beraberinde getirmektedir. Bu da köylü ve zanaatkârların işçileşmesinin ön koşulunun avukatlar açısından da geçerli olmaya başladığını akla getirir. Bir diğer deyişle, ücretli avukatlık giderek esas hale gelmeye başlamaktadır. Yine de araştırma sonucunda, bunun tamamlanmış bir süreç olmadığı hatta eğer nicel araştırma ile elde edilen veriler doğru ise İstanbul Barosu söz konusu olduğunda sanılanın biraz daha altında bir ücretli avukat kitlesi ile karşı karşıya olduğumuz söylenebilir. Fakat öte yandan, özellikle büro bazlı değerlendirme yapacak olursak, her iki bürodan birinde ücretli avukatlarla karşılaştığımız da vakadır.

Ücretlilik, önemli ancak eksik bir göstergedir. İşçileşmenin ortaya konulabilmesi için avukatlık bürosu içindeki emek süreçlerinin tespit edilmesi gerekir. Ne var ki, nicel yöntemler, bu tespit için yetersiz kalmakta daha doğrusu bir ipucu sunmaktan öteye geçememektedir. Burada bulguların bu ipuçlarından en önemlisi, büro içi emek süreçleri üzerinde büro sahibinin mutlak denetim ve gözetim iktidarının varlığıdır. Yine benzer şekilde net iş bölümleri ve iş tanımları aracılığıyla büro içi emek süreçleri birden fazla parçaya ayrılmış durumdadır. Yapılan işler, büyük oranda yaratıcılık gerektiren ve kişiye bağlı olmaktan çıkmaktadır. Bir makine aracılığıyla ve biteviye yapılan işler, avukatlık için gerekli vasıfları da azaltmaktadır. Buna paralel olarak ücretlerde yaşanan düşüş bir başka gerçeklik olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sonuçların hepsi birlikte değerlendirildiğinde, orta sınıfların işçileşmesi sürecine eş değer gelişmelerin avukatlık piyasası için de yaşandığı görülmektedir. Her ne kadar avukatların (en azından bir kısmının) işçileştiği gibi köklü bir saptamanın tek bir nicel araştırmaya dayanılarak öne sürülmesi bilimsel bir değer ifade etmekten de uzak olursa da, bu yönde bir eğilimin varlığı da kendini ortaya güçlü bir şekilde koymaktadır.

Ekler

Ek 1: Dosyanın içeriğinden sorumlu olma/büroda çalışma sıfatı Chi-square testi sonuçları	208
Ek 2: Dosyanın kabulünde büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları	209
Ek 3: Avukatlar arası işbölümünde büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları	210
Ek 4: Müvekkille ilk temasın sağlanmasında büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları	211
Ek 5: Dosyanın ilerleyen aşamalarında müvekkille temasın sağlanmasında büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları	212
Ek 6: Büronun gider kalemlerinin ağırlığına ilişkin Friedman Testi sonuçları	213
Ek 7: Bürodaki dosyaların yoğunluğuna ilişkin Friedman Testi sonuçları	214
Ek 8: İşin büroya gelme usullerine ilişkin Friedman Testi sonuçları	215
Ek 9: Ailenin sosyo-ekonomik durumu (alt-orta-üst) ile mevcut büroda çalışma sıfatı arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları	216
Ek 10: Ailenin sosyo-ekonomik durumu (kırsal-kentsel) ile mevcut büroda çalışma sıfatı arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları	218
Ek 11: Mevcut büroda çalışma sıfatı ile gelir kıyaslaması arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları	220
Ek 12: Mevcut büroda çalışma sıfatı ile yapılan iş kıyaslaması arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları	222
Ek 13: Mevcut işyerinde çalışma sıfatı ile iş yükü, çalışma koşulları ve sosyal güvenlik olanaklarına ilişkin tutum ve görüş arasındaki ilişki	224
Ek 14: Anket formu	226

Ek 1: Dosyanın içeriğinden sorumlu olma/büroda çalışma sıfatı Chi-square testi sonuçları

Chi-Square Tests			
	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,035 ^a	2	,049
Likelihood Ratio	6,985	2	,030
Linear-by-Linear Association	5,989	1	,014
N of Valid Cases	139		

a. 2 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,96.

$P = 0,049 < 0,05$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Ek 2: Dosyanın kabulünde büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Dosyanın kabulünde büro sahibi avukatın rolü	3,64
Dosyanın kabulünde kıdemli/yönetici avukatın rolü	2,32
Dosyanın kabulünde uzman avukatın rolü	2,18
Dosyanın kabulünde ücretli/sigortalı avukatın rolü	1,86

Test Statistics^a

N	138
Chi-Square	211,314
df	3
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P = 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. Büro sahibi avukatın etkisi anlamlı derecede fazladır.

Ek 3: Avukatlar arası işbölümünde büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Dosya işbölümünde büro sahibi avukatın rolü	3,56
Dosya işbölümünde kıdemli/yönetici avukatın rolü	2,36
Dosya işbölümünde uzman avukatın rolü	2,22
Dosya işbölümünde ücretli/sigortalı avukatın rolü	1,86

Test Statistics ^a	
N	139
Chi-Square	183,517
df	3
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P = 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. Büro sahibi avukatın etkisi anlamlı derecede fazladır.

Ek 4: Müvekkille ilk temasın sağlanmasında büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Müvekkille ilk temasın kurulmasında büro sahibi avukatın rolü	3,60
Müvekkille ilk temasın kurulmasında kıdemli/yönetici avukatın rolü	2,29
Müvekkille ilk temasın kurulmasında uzman avukatın rolü	2,18
Müvekkille ilk temasın kurulmasında ücretli/sigortalı avukatın rolü	1,93

Test Statistics^a

N	136
Chi-Square	182,687
df	3
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P= 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. Büro sahibi avukatın etkisi anlamlı derecede fazladır.

Ek 5: Dosyanın ilerleyen aşamalarında müvekkille temasın sağlanmasında büro sahibi, kıdemli/yönetici, uzman, ücretli/sigortalı avukatların etkisi Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Dava boyunca müvekkille temasın kurulmasında büro sahibi avukatın rolü	3,21
Dava boyunca müvekkille temasın kurulmasında kıdemli/yönetici avukatın rolü	2,18
Dava boyunca müvekkille temasın kurulmasında uzman avukatın rolü	2,43
Dava boyunca müvekkille temasın kurulmasında ücretli/sigortalı avukatın rolü	2,18

Test Statistics^a

N	138
Chi-Square	76,892
df	3
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P = 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. Büro sahibi avukatın etkisi anlamlı derecede fazladır.

Ek 6: Büronun gider kalemlerinin ağırlığına ilişkin Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Gider kalemleri/ Kira	4,48
Gider kalemleri/ Vergi ve harçlar	5,79
Gider kalemleri/ Ofis ve kırtasiye harcamaları	3,09
Gider kalemleri/ Personel ödemeleri	5,79
Gider kalemleri/ Yazılım ve bilgisayar programları	2,67
Gider kalemleri/ Sosyal harcamalar	2,50
Gider kalemleri/ Faturalar	3,68

Test Statistics ^a	
N	127
Chi-Square	350,418
df	6
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P = 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. Vergi ve harçlar ile personel giderlerinin ağırlığı anlamlı derecede fazladır. Sosyal harcamalar ile yazılım ve bilgisayar programlarının ağırlığı anlamlı derecede düşüktür.

Ek 7: Bürodaki dosyaların yoğunluğuna ilişkin Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Yoğunluklu dosyalar/ Şirketler Hukuku	6,08
Yoğunluklu dosyalar/ İcra Hukuku	6,34
Yoğunluklu dosyalar/ Aile Hukuku	4,37
Yoğunluklu dosyalar/ Ceza Hukuku	4,06
Yoğunluklu dosyalar/ İş Hukuku	5,12
Yoğunluklu dosyalar/ Marka- patent Hukuku	3,41
Yoğunluklu dosyalar/ İflas Hukuku	3,15
Yoğunluklu dosyalar/ Banka Hukuku	3,47

Test Statistics^a

N	137
Chi-Square	303,568
df	7
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P = 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. İcra ve şirketler hukukunun yoğunluğu anlamlı derecede fazladır. Marka-patent ve iflas hukukunun yoğunluğu ise anlamlı derecede düşüktür.

Ek 8: İşin büroya gelme usullerine ilişkin Friedman Testi sonuçları

Ranks	
	Mean Rank
Büroya gelen işlerde sosyal çevrenin rolü	3,44
Büroya gelen işlerde müvekkil tavsiyesinin rolü	3,08
Büroya gelen işlerde tesadüfün rolü	1,45
Büroya gelen işlerde özel çabanın rolü	2,03

Test Statistics ^a	
N	139
Chi-Square	238,693
df	3
Asymp. Sig.	,000

a. Friedman Test

$P = 0,000 < 0,01$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur. İşin büroya gelmesinde sosyal çevrenin etkisi anlamlı derecede fazla iken tesadüfün etkisi anlamlı derecede düşüktür.

Ek 9: Ailenin sosyo-ekonomik durumu (alt-orta-üst) ile mevcut büroda çalışma sıfatı arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları

Crosstab

		Mevcut işyerinde çalışma sıfatı			Total	
		Büro sahibi ve/veya ortağı	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Resmi/özel kurum avukatı		
Ailenin sosyo-ekonomik durumu1	Alt	Count	33	1	3	37
		Expected Count	25,5	8,9	2,6	37,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu1	89,2%	2,7%	8,1%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	14,6%	1,3%	13,0%	11,3%
Orta		Count	180	68	19	267
		Expected Count	184,0	64,3	18,7	267,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu1	67,4%	25,5%	7,1%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	79,6%	86,1%	82,6%	81,4%
Yüksek		Count	13	10	1	24
		Expected Count	16,5	5,8	1,7	24,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu1	54,2%	41,7%	4,2%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	5,8%	12,7%	4,3%	7,3%
Total		Count	226	79	23	328
		Expected Count	226,0	79,0	23,0	328,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu1	68,9%	24,1%	7,0%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	13,712 ^a	4	,008
Likelihood Ratio	17,492	4	,002
Linear-by-Linear Association	4,342	1	,037
N of Valid Cases	328		

a. 2 cells (22,2%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 1,68.

$P=0,008 < 0,05$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Ek 10: Ailenin sosyo-ekonomik durumu (kırsal-kentsel) ile mevcut büroda çalışma sıfatı arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları

Crosstab

			Mevcut işyerinde çalışma sıfatı			Total
			Büro sahibi ve/veya ortağı	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Resmi/özel kurum avukatı	
Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	Kırsal	Count	66	12	5	83
		Expected Count	56,9	20,3	5,8	83,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	79,5%	14,5%	6,0%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	29,5%	15,0%	21,7%	25,4%
	Kentsel	Count	158	68	18	244
		Expected Count	167,1	59,7	17,2	244,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	64,8%	27,9%	7,4%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	70,5%	85,0%	78,3%	74,6%
Total		Count	224	80	23	327
		Expected Count	224,0	80,0	23,0	327,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	68,5%	24,5%	7,0%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	6,685 ^a	2	,035
Likelihood Ratio	7,167	2	,028
Linear-by-Linear Association	4,248	1	,039
N of Valid Cases	327		

Crosstab

			Mevcut işyerinde çalışma sıfatı			Total
			Büro sahibi ve/veya ortağı	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Resmi/özel kurum avukatı	
Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	Kırsal	Count	66	12	5	83
		Expected Count	56,9	20,3	5,8	83,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	79,5%	14,5%	6,0%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	29,5%	15,0%	21,7%	25,4%
	Kentsel	Count	158	68	18	244
		Expected Count	167,1	59,7	17,2	244,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	64,8%	27,9%	7,4%	100,0%
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	70,5%	85,0%	78,3%	74,6%
Total		Count	224	80	23	327
		Expected Count	224,0	80,0	23,0	327,0
		% within Ailenin sosyo-ekonomik durumu2	68,5%	24,5%	7,0%	100,0%

a. 0 cells (,0%) have expected count less than 5. The minimum expected count is 5,84.

P=0,035<0,05 Anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Ek 11: Mevcut büroda çalışma sıfatı ile gelir kıyaslaması arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları

Mevcut işyerinde çalışma sıfatı * Gelir kıyaslaması Crosstabulation

			Gelir kıyaslaması										Total	
			Üst düzey şirket yöneticisi	Orta düzey şirket yöneticisi	Uzman hekim	Hakim/savcı	Büyük esnaf	Profesör	Orta derece memur	Pratisyen hekim	Küçük esnaf	Vasıflı fabrika işçisi		Vasıfsız işçi
Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi ve/veya ortağı	Count	17	66	18	62	1	4	24	15	8	1	1	217
		Expected Count	13,6	62,6	15,0	59,9	3,4	5,4	32,7	17,0	6,1	,7	,7	217,0
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	7,8%	30,4%	8,3%	28,6%	,5%	1,8%	11,1%	6,9%	3,7%	,5%	,5%	100,0%
		% within Gelir kıyaslaması	85,0%	71,7%	81,8%	70,5%	20,0%	50,0%	50,0%	60,0%	88,9%	100,0%	100,0%	68,0%
	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	Count	2	19	3	16	4	3	22	9	1	0	0	79
		Expected Count	5,0	22,8	5,4	21,8	1,2	2,0	11,9	6,2	2,2	,2	,2	79,0
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	2,5%	24,1%	3,8%	20,3%	5,1%	3,8%	27,8%	11,4%	1,3%	,0%	,0%	100,0%
		% within Gelir kıyaslaması	10,0%	20,7%	13,6%	18,2%	80,0%	37,5%	45,8%	36,0%	11,1%	,0%	,0%	24,8%
	Resmi/özel kurum avukatı	Count	1	7	1	10	0	1	2	1	0	0	0	23
		Expected Count	1,4	6,6	1,6	6,3	,4	,6	3,5	1,8	,6	,1	,1	23,0
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	4,3%	30,4%	4,3%	43,5%	,0%	4,3%	8,7%	4,3%	,0%	,0%	,0%	100,0%
		% within Gelir kıyaslaması	5,0%	7,6%	4,5%	11,4%	,0%	12,5%	4,2%	4,0%	,0%	,0%	,0%	7,2%
Total	Count	20	92	22	88	5	8	48	25	9	1	1	319	
	Expected Count	20,0	92,0	22,0	88,0	5,0	8,0	48,0	25,0	9,0	1,0	1,0	319,0	
	% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	6,3%	28,8%	6,9%	27,6%	1,6%	2,5%	15,0%	7,8%	2,8%	,3%	,3%	100,0%	
	% within Gelir kıyaslaması	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2-sided)
Pearson Chi-Square	34,888 ^a	20	,021
Likelihood Ratio	33,973	20	,026
Linear-by-Linear Association	1,906	1	,167
N of Valid Cases	319		

a. 18 cells (54,5%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,07.

P=0,021<0,05 Anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Ek 12: Mevcut büroda çalışma sıfatı ile yapılan iş kıyaslanması arasındaki ilişki hakkında Chi-Square Testi sonuçları

Mevcut işyerinde çalışma sıfatı * Yapılan işin kıyaslanması Crosstabulation

			Yapılan işin kıyaslanması						Total	
			Büro çalışanı	Memur	İşçi	Esnaf	Zanaatkar	Girişimci		İşletmeci
Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	Büro sahibi	Count	31	8	20	24	10	45	63	201
	ve/veya ortağı	Expected Count	48,4	13,6	23,8	19,1	8,2	38,2	49,7	201,0
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	15,4%	4,0%	10,0%	11,9%	5,0%	22,4%	31,3%	100,0%
		% within Yapılan işin kıyaslanması	43,7%	40,0%	57,1%	85,7%	83,3%	80,4%	86,3%	68,1%
Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan		Count	32	7	12	3	1	9	7	71
		Expected Count	17,1	4,8	8,4	6,7	2,9	13,5	17,6	71,0
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	45,1%	9,9%	16,9%	4,2%	1,4%	12,7%	9,9%	100,0%
		% within Yapılan işin kıyaslanması	45,1%	35,0%	34,3%	10,7%	8,3%	16,1%	9,6%	24,1%
Resmi/özel kurum avukatı		Count	8	5	3	1	1	2	3	23
		Expected Count	5,5	1,6	2,7	2,2	,9	4,4	5,7	23,0
		% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	34,8%	21,7%	13,0%	4,3%	4,3%	8,7%	13,0%	100,0%

	% within Yapılan işin kıyaslanması	11,3%	25,0%	8,6%	3,6%	8,3%	3,6%	4,1%	7,8%
Total	Count	71	20	35	28	12	56	73	295
	Expected Count	71,0	20,0	35,0	28,0	12,0	56,0	73,0	295,0
	% within Mevcut işyerinde çalışma sıfatı	24,1%	6,8%	11,9%	9,5%	4,1%	19,0%	24,7%	100,0%
	% within Yapılan işin kıyaslanması	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Chi-Square Tests

	Value	df	Asymp. Sig. (2- sided)
Pearson Chi-Square	54,221 ^a	12	,000
Likelihood Ratio	52,996	12	,000
Linear-by-Linear Association	34,577	1	,000
N of Valid Cases	295		

a. 7 cells (33,3%) have expected count less than 5. The minimum expected count is ,94.

$P=0<0,05$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Ek 13: Mevcut işyerinde çalışma sıfatı ile iş yükü, çalışma koşulları ve sosyal güvenlik olanaklarına ilişkin tutum ve görüş arasındaki ilişki

		Descriptives							
		N	Mean	Std. Deviation	Std. Error	95% Confidence Interval for Mean		Minimum	Maximum
						Lower Bound	Upper Bound		
İş yükü	Büro sahibi ve/veya ortağı	223	4,58	1,636	,110	4,37	4,80	1	7
	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	80	5,54	1,262	,141	5,26	5,82	3	7
	Resmi/özel kurum avukatı	23	6,13	1,100	,229	5,65	6,61	4	7
	Total	326	4,93	1,604	,089	4,75	5,10	1	7
Çalışma koşulları	Büro sahibi ve/veya ortağı	223	3,51	1,565	,105	3,30	3,72	1	7
	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	79	4,34	1,440	,162	4,02	4,66	1	7
	Resmi/özel kurum avukatı	23	3,74	1,389	,290	3,14	4,34	1	6
	Total	325	3,73	1,560	,087	3,56	3,90	1	7
Sosyal güvenlik olanakları	Büro sahibi ve/veya ortağı	223	2,86	1,531	,103	2,66	3,06	1	7
	Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalışan	80	3,98	1,684	,188	3,60	4,35	1	7
	Resmi/özel kurum avukatı	22	4,59	1,869	,398	3,76	5,42	1	7
	Total	325	3,25	1,697	,094	3,07	3,44	1	7

ANOVA

		Sum of Squares	df	Mean Square	F	Sig.
İş yükü	Between Groups	89,522	2	44,761	19,362	,000
	Within Groups	746,711	323	2,312		
	Total	836,233	325			
Çalışma koşulları	Between Groups	40,243	2	20,122	8,663	,000
	Within Groups	747,929	322	2,323		
	Total	788,172	324			
Sosyal güvenlik olanakları	Between Groups	115,352	2	57,676	22,705	,000
	Within Groups	817,959	322	2,540		
	Total	933,311	324			

$P=0<0,05$ Anlamlı bir ilişki mevcuttur.

Ek 14: Anket formu

Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Kamu Hukuku Doktora Programı kapsamında hazırlanan "Avukatların Sınıfsal Konumlarındaki Değişim" üst başlıklı doktora tezi için İstanbul Barosu avukatları ile anket yapıyorum. İstanbul Barosu'na kayıtlı avukatların çalışma koşulları ve usulleri hakkındaki bu araştırmada, baro levhası üzerinden tesadüfi örneklem alınarak size ulaşılmıştır. Ankette kişisel bilgileriniz değerlendirilmeyecek, elde edilecek yanıtlar, veri olarak bilgisayar ortamına aktarıldıktan sonra sayılar üzerinden bir analiz yapılacaktır. Anket yaklaşık 20 dakika sürmektedir.

Anketör Kodu

Kontrol Kodu

Sahada Back-Check Yapıldı.	Telefon kontrolü yapıldı.	Kontrol yapılmadı.
1	2	3

S1. Cinsiyet (Katılımcıya sormayınız)

Kadın	
Erkek	

S2. Yaşınız? (Yazınız)

.....

S3. Hangi hukuk fakültesinden mezun oldunuz? (Yazınız)

.....

S4.

A) İçinde büyüdüğünüz ailenin sosyo-ekonomik durumuna en yakın seçeneği işaretleyiniz.

Alt	
Orta	
Yüksek	

B) İçinde büyüdüğünüz ailenin sosyo-ekonomik durumuna en yakın seçeneği işaretleyiniz.

Kırsal	
Kentsel	

C) İçinde büyüdüğünüz ailenin sosyo-ekonomik durumuna en yakın seçeneği işaretleyiniz.

Kamu sektörü (c1'e geçiniz)	
Özel sektör (c2'ye geçiniz)	

c1. İçinde büyüdüğünüz ailenin sosyo-ekonomik durumuna en yakın seçeneği işaretleyiniz.

Memur	
İşçi	
Bürokrat	

c2. İçinde büyüdüğünüz ailenin sosyo-ekonomik durumuna en yakın seçeneği işaretleyiniz.

İşçi	
Köylü	
Esnaf/serbest	
KOBİ	
İşadamı	
Profesyonel Meslek	
Yönetsel meslek	

S5. Avukatlık yapmadan önce herhangi bir meslek sahibi miydiniz?

Evet (A'ya geçiniz)	
Hayır (S6'ya geçiniz)	

A) Avukatlık ncesi mesleğinize ilişkin en yakın seçeneği işaretleyiniz.

İşçi	
Memur	
Köylü	

Serbest	☐
---------	--------------------------

S6. Kaç yıllık avukatsınız? (Yazınız)

.....

S7. Çalışmakta olduğunuz işyeri, staj yaptığınız büro hariç, kaçınıcı işyerinizdir?
(Yazınız. Eğer yanıt 1'den fazla ise A'dan, 1 ise B'den devam ediniz)

.....

A) Bir önceki işyerinizdeki konumuza uyan seçeneği işaretleyiniz.

Büro sahibi ve/veya ortağıydım.	☐
Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalıştım.	☐
Resmi/özel kurum avukatıydım.	☐

B) Avukatlık yaparken hiç işsiz kaldınız mı?

Evet	☐
Hayır	☐

S8. Çalışmakta olduğunuz işyerindeki konunuza uyan seçeneği işaretleyiniz.

Büro sahibi ve/veya ortağıyım (S9'dan devam ediniz).	☐
Büroda ücretli ve/veya sigortalı çalıştım (A'dan devam ediniz).	☐
Resmi/özel kurum avukatıyım (S13'den devam ediniz geçiniz)	☐

A) Ücretli ve/veya sigortalı çalışma nedeniniz nedir? (Yazınız)

.....

S9.

A) Çalışmakta olduğunuz büronun niteliğine uyan seçeneği işaretleyiniz.

Tek bir büro sahibi	
Adi ortaklık/ Birlikte çalışma (Av.K. m 44/a)	
Avukatlık ortaklığı (Av.K. m. 44/b)	

B) Çalışmakta olduğunuz büronun niteliğine uyan seçeneği işaretleyiniz.

Ücretli ve/veya sigortalı avukat çalışmaktadır. (b1'den devam ediniz)	
Ücretli ve/veya sigortalı avukat çalışmamaktadır. (C'ye geçiniz)	

b1. Çalışmakta olduğunuz büroda kaç ücretli ve/veya sigortalı avukat çalışmaktadır? (Yazınız)

.....

b2. Ücretli ve/veya sigortalı avukatların ücretlendirilme esasları nedir? (Dosya başı, prim, haftalık, aylık vb. gibi)

.....

b3. Ücretli ve/veya sigortalı avukatların hepsi aynı ücreti mi alıyorlar?

Evet	
Hayır	

b4. Çalışmakta olduğunuz büroda hangi dosyanın kabul edileceğine kim karar veriyor? (Her bir satırda yer alan kişinin karar üzerindeki etkisini 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız)

Büro sahibi avukat	
Kıdemli/yönetici avukat	

Dosya konusu olan alanda uzman avukat	
Ücretli ve/veya sigortalı avukat	
Diğer, lütfen belirtiniz:	

b5. Çalışmakta olduğunuz büroda kimin hangi dosya ile ilgileceğine kim karar veriyor? (Her bir satırda yer alan kişinin karar üzerindeki etkisini 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız)

Büro sahibi avukat	
Kıdemli/yönetici avukat	
Dosya konusu olan alanda uzman avukat	
Ücretli ve/veya sigortalı avukat	
Diğer, lütfen belirtiniz:	

b6. İlgilendiğiniz dosyanın içeriğinin tamamından sorumlu musunuz?

Evet	
Hayır	
Kısmen	

b7. Çalışmakta olduğunuz büroda avukatlar arası hiyerarşik bir ilişki bulunmakta mıdır?

Evet (b8'den devam ediniz)	
Hayır (b9'dan devam ediniz)	

b8. Çalışmakta olduğunuz büroda avukatlar arası hiyerarşiye neden olan etmenleri 1'den 5'e kadar değerlendirerek, karşısındaki kutucuğa yazınız.

Cinsiyet	
Yaş	
Büro sahipliği	
Sosyal çevre	
Kıdem	

Uzmanlık/ Vasıf	
Deneyim	
Ücret/ gelir	
Diğer, belirtiniz:.....	

b9. Çalışmakta olduğunuz büroda avukatlar arasında net bir işbölümü söz konusu mudur?

Evet (b10'dan devam ediniz)	
Hayır (b11'den devam ediniz)	

b10. Çalışmakta olduğunuz bürodaki işbölümü avukatlar arasında ücret farklılığı yaratıyor mu?

Evet	
Hayır	
Kısmen	

b11. Çalışmakta olduğunuz büroda müvekkille ilk teması kim sağlıyor? (Her bir satırda yer alan kişiyi 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız)

Büro sahibi avukat	
Kıdemli/yönetici avukat	
Dosya konusu olan alanda uzman avukat	
Ücretli ve/veya sigortalı avukat	
Diğer, lütfen belirtiniz:	

b12. Çalışmakta olduğunuz büroda dosyanın ilerleme süreci içerisinde gerektiğinde müvekkille teması kim sağlıyor? (Her bir satırda yer alan kişiyi 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız)

Büro sahibi avukat	
Kıdemli/yönetici avukat	

Dosya konusu olan alanda uzman avukat	
Ücretli ve/veya sigortalı avukat	
Diğer, lütfen belirtiniz:	

b13. Çalışmakta olduğunuz büroda çalışanlar için net iş tanımları söz konusu mu?

Evet	
Hayır	
Kısmen	

C) Çalışmakta olduğunuz büroda dosyaların tarifelenendirilme esası nedir? (Dosya başı, müvekkilden alınan standart aylık ücret, saat başı ücret vb. gibi)

.....

D) Çalışmakta olduğunuz bürodaki gider kalemlerini 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız.

Kira	
Vergi/ harçlar vb.	
Ofis ve kırtasiye sarf malzemeleri	
Personel ödemeleri	
Yazılım programları	
Sosyal harcamalar/ Ağırlama giderleri	
Telefon vb. faturalar	
Diğer, lütfen belirtiniz:	

E) Çalışmakta olduğunuz büronun niteliğine uyan seçeneği işaretleyiniz.

Büro sekreteri bulunmaktadır.	
Büro sekreteri bulunmamaktadır.	

F) Çalışmakta olduğunuz büronun niteliğine uyan seçeneği işaretleyiniz.

Kâtip, takip elemanı ya da stajyer avukat bulunmaktadır.	
Kâtip, takip elemanı ya da stajyer avukat bulunmamaktadır.	

S10. Çalışmakta olduğunuz bürodaki dosyaların aşağıdaki alanlarda yoğunlaşma düzeylerini 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız.

Şirketler Hukuku	
İcra Hukuku	
Aile Hukuku	
Ceza Hukuku	
İş Hukuku	

Marka-Patent Hukuku	
İflas Hukuku	
Banka Hukuku	
Diğer, ...	

S11. Çalışmakta olduğunuz bürodaki işlerin büroya gelme usullerinin gerçekleşme düzeyini 1'den 5'e kadar değerlendirerek karşısındaki kutucuğa yazınız.

Sosyal çevre	
Müvekkil tavsiyesi	
Tesadüf	
Özel çaba	
Diğer.....	

S12. Çalışmakta olduğunuz büronun yöneldiği/ hitap ettiği hedef müvekkil kitlesi/ uyumsuzluk türü nedir?

.....

S13. Gelir durumlarınız kıyaslandığında size en yakın olduğunu tahmin ettiğiniz seçeneği işaretleyiniz.

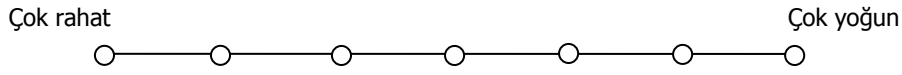
Üst düzey şirket yöneticisi	
Orta düzey şirket yöneticisi	
Uzman hekim	
Hâkim/ Savcı	
Büyük esnaf	
Profesör	
Orta derece memur	
Pratisyen hekim	
Küçük esnaf	
Vasıflı fabrika işçisi	
Vasıfsız işçi	

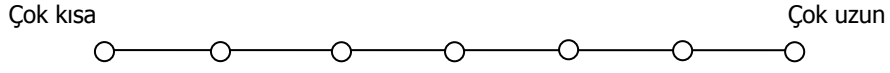
S14. Yaptığınız işler kıyaslandığında kendinize en yakın olduğunu tahmin ettiğiniz seçeneği işaretleyiniz.

Büro çalışanı	
Memur	
İşçi	
Esnaf	
Zanaatkâr	
Girişimci	
İşletmeci	

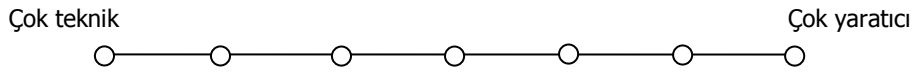
S15. İş yükünüzün yoğunluk düzeyini aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

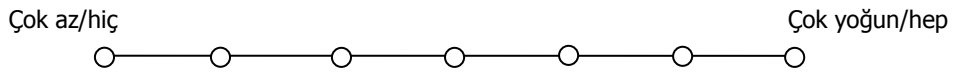
S16. . Günlük çalışma sürenizi aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

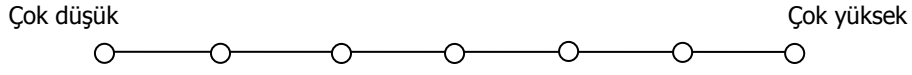
S17. Yaptığınız işin yaratıcılık düzeyini aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

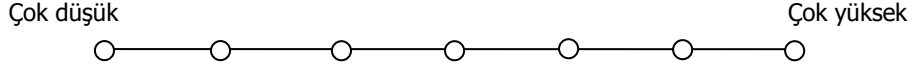
S18. İşyerinizde avukatlığa ilişkin bilgisayar programlarından yararlanma düzeyini aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

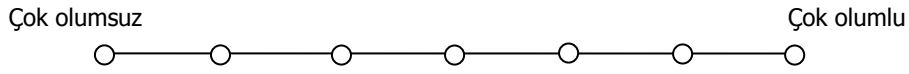
S19. Avukatların genel statü düzeylerine ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

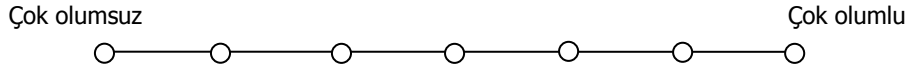
S20. Ücret düzeyine ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

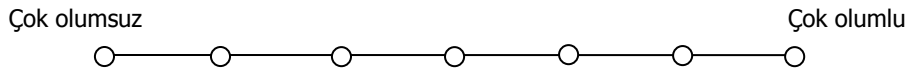
S21. Çalışma koşullarınıza ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

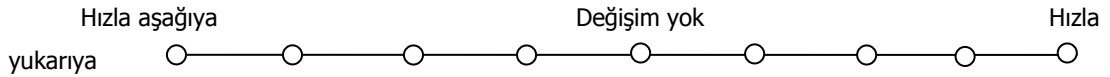
S22. Sosyal güvenlik olanaklarınıza ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

S23. İş doyum düzeyine ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

S24. Son 10 yıl içerisinde genel olarak avukatların gelirlerinde yaşanan değişimin yönüne ve şiddetine ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

S25. Son 10 yıl içerisinde genel olarak avukatlık mesleğinin vasfında yaşanan değişimin yönüne ve şiddetine ilişkin kanınızı aşağıdaki cetvel üzerinde işaretleyiniz.

Kaynakça

- Abel, R. L. (1981). Toward a political economy of lawyers. *Wisconsin Law Review*, 1981, 1117- 1187.
- _____ (1982). The underdevelopment of legal professions: A review article on third world lawyers. *American Bar Foundation Research Journal*, 1982, 871-893.
- _____ (1985). Comparative sociology of legal professions: An explanatory essay. *American Bar Foundation Research Journal*, 1985, 1-79.
- _____ (1986). The transformation of the American legal profession. *Law and Society Review*, 20(1), 7-17.
- _____ (1987). The transformation of civil lawyers. *Brigham Young University Law Review*, 1987, 587-594.
- _____ (1989). Between market and state: the legal profession in turmoil. *The Modern Law Review*, 52, 285-325.
- _____ (1991). *American lawyers*. New York: Oxford University Press.
- _____ (1995). Revisioning lawyers. *Lawyers in society: An overview* (Ed: Richard L. Abel ve Philip S. C. Lewis). Berkeley: University of California Press, ss. 1-39.
- _____ (1995a). England and Wales: A comparison of the professional projects of barristers and solicitors. *Lawyers in society: An overview* (Ed: Richard L. Abel ve Philip S. C. Lewis). Berkeley: University of California Press, ss. 40-92.
- _____ (2003). *English lawyers between market and state*. New York: Oxford University Press.
- Abrams, R. I. ve Masinter M. R. (1988). The new nova curriculum: Training lawyers for the twenty first century. *Nova Law Review*, 12, 77-94.
- Adalet Bakanlığı. (2007). *Adalet Bakanlığı faaliyetleri*. Ankara: Adalet Bakanlığı Yayını.

- Adalet Bakanlığı. (2008). http://www.adlisicil.adalet.gov.tr/istatistik_2008/ist_tab.htm, (Erişim tarihi: 29.09.2010).
- Akça, G. ve Hülür H. (2007). Tanzimattan cumhuriyete siyasal ve hukuksal yapının modernleşmesi. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 21, 235-269.
- Akyol S. ve diğerleri (2008). *Dönüştürülen üniversiteler ve eğitim sistemimiz*. Ankara: Eğitim-Sen Yayınları.
- Althusser L. (2002). *Marx için*. (Çev.: I. Ergüden). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Anayasa Mahkemesi'nin 15/10/2009 tarih ve 2007/16E., 2009/147K. sayılı kararı.
- Aron R. (1978). *Sanayi toplumu*. (Çev.: E. Gürsoy). İstanbul: Dergah Yayınları.
- _____ (1992). *Sınıf mücadelesi*. (Çev.: E. Göngör). İstanbul: Dergah Yayınları.
- Arron D. (2004). *Running from the law*. Washington: Decision Books.
- _____ (2004a). *What you can do with a law degree?* Washington: Decision Books.
- Asher J. (2005). *Selling and communication skills for lawyers*. New York: ALM Publishing.
- Aydın, S. ve Çarkoğlu A. (2006). EU conditionality and democratic rule of law in Turkey. *CDDRL Working Paper of FSI Stanford*, http://iis-db.stanford.edu/pubs/21244/EU_Conditionality_Rule_of_Law_in_Turkey.pdf. (Erişim tarihi: 04.10.2010).
- Aydın, S. ve Keyman E. F. (2004). European integration and the transformation of Turkish democracy. *EU-Turkey Working Papers of Centre for European Policy Studies*, No: 2/August 2004, http://shop.ceps.eu/BookDetail.php?item_id=1144. (Erişim tarihi: 04.10.2010).
- Bachman W. (1995). *Law v. life*. New York: Four Directions Press.
- Baran, P. ve Sweezy P. (2007). *Tekelci sermaye*. (Çev.: G. Akalın). İstanbul: Kalkedon Yayınları.

- Bauman, R. A. (1965). Pliny the advocate. *The University of Queensland Law Journal*, 5, 133-140.
- Blankenburg, E. ve Schultz U. (1995). German advocates: A highly regulated profession. *Lawyers in society: An overview* (Ed: R. L. Abel ve P. S. C. Lewis). Berkeley: University of California Press, ss. 92-127.
- Bell, D. (1999). *The coming of post-industrial society*. New York: Basic Books.
- Bell, D. A. (2003). Barristers, politics, and the failure of civil society in old regime France. *Lawyers and the rise of western political liberalism* (Ed: T. C. Halliday ve L. Karpik). New York: Oxford University Press, ss. 65-100.
- Bennett, W. (2001). *The lawyer's myth*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bottomore, T. (2000). Kırk yıl sonra yurttaşlık ve toplumsal sınıflar. *Yurttaşlık ve toplumsal sınıflar*. (Yaz.: T.H. Marshall ve T. Bottomore). (Çev: A. Kaya). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- _____ (2002). Sınıf. *Marksist düşünce sözlüğü* (Der: T. Bottomore). (2. Baskı). Ankara: İletişim Yayınları, ss. 517- 520.
- Bozkurt, G. (1996). *Batı hukukunun Türkiye'de benimsenmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Braverman, H. (1974). *Labor and monopoly capital*. New York: Monthly Review Press. [Türkçesi: Braverman, H. (2008). *Emek ve tekelci sermaye*. (Çev: Ç. Çıdamlı). İstanbul: Kalkedon Yayınları.]
- Brown, J. (1992). *Definition of a profession : The authority of metaphor in the history of intelligence testing, 1890-1930*. New Jersey: Princeton University Press.
- Burrage, M. (2006). *Revolution and the making of the contemporary legal profession*. New York: Oxford University Press.
- Callinicos, A. (2006). Giriş. *Neo-liberalizm ve sınıf*. (Ed: A. Callinicos ve C. Harman). (Çev: O. Akınhay). İstanbul: Salyangoz Yayınları, ss. 9- 25.

- _____ (2006a). ‘Yeni orta sınıf’ ve sosyalist siyaset. *Neo-liberalizm ve sınıf*. (Ed: A. Callinicos ve C. Harman). (Çev: O. Akınhay). İstanbul: Salyangoz Yayınları, ss. 27- 82.
- Carchedi, G. (1977). *On the economic identification of social classes*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Castells, M. (2005). *Enformasyon çağı: Ekonomi, toplum ve kültür cilt I*. (Çev: Ebru Kılıç). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Ceylan, Ş. Ş. (2009). *Alternatif uyumsuzluk çözümü*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık.
- Chroust A. H. (1954). The legal profession in ancient republican Rome. *Notre Dame Law*, 30, 97-148.
- Cirhinlioğlu, Z. (2000). *Meslekler ve sosyolojisi*. (2. baskı). İstanbul: Gündoğan Yayınları.
- Clark, G. J. (2000). American lawyer in the year 2000: In introduction. *Suffolk University Law Review*, 33, 293-315.
- _____ (2008). An introduction to the legal profession in China in the year 2008. *Suffolk University Law Review*, 41, 833-850.
- Cooper, J. (1999). Lawyers in China and the rule of law. *International Journal of the Legal Profession*, 6(1), 71-89.
- Cotterrell, R. (1992). *The sociology of law*. (2. baskı). London: Butterworths.
- Crook, J. A. (1995). *Legal advocacy in the Roman world*. New York: Cornell University Press.
- Crozier, M. (1965). *The world of the office worker*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Dahrendorf, R. (1968). *Class and class conflict in industrial society*. (7. baskı). California: Stanford University Press.
- Danıştay 8. Dairesinin 06/12/2006 tarih ve 2006/4896 Karar sayılı kararı.

- Demirel, F. (2008). *Adliye nezareti*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi.
- Derber, C. (1990). *Power in the highest degree: Professionals and the rise of a new Mandarin order*. New York: Oxford University Press.
- Durhan, İ. (2004). Ülkemizde avukatlık kurumunun tarihsel gelişimi. *Atatürk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 8 (3-4), 23-46.
- Edgell, S. (1998). *Sınıf*. (Çev: D. Özyiğit). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Ekinci, E. B. (2004). *Osmanlı mahkemeleri*. İstanbul: Arı Sanat Yayınları.
- Engels, F. (1976). Komünist manifesto 1883 Almanca baskıya önsöz. “*Komünist manifesto*”nun doğuşu. (Ed: D. J. Struik). (Çev: M. Ardos). Ankara: Sol Yayınları.
- European Commission for the Efficiency of Justice [CEPEJ] (2006). *European judicial systems*. Belgium: Council of Europe.
- Erem, F. (1976). Eski Yunanda ve Romada avukatlık. *Ankara Barosu Dergisi*, 5, 849-854.
- Ferguson, M. C. (1960). A day in court in Justinian’s Rome: Some problems of evidence, proof, and justice in Roman law. *Iowa Law Review*, 46, 732-772.
- Forsyth, W. (1998 [1875]). *The history of lawyers*. (2. baskı). New Jersey: The Lawbook Exchange, Ltd.
- Galanter, M. ve Palay, T. (1992). The transformation of the big law firm. *Lawyers’ ideals/ lawyers’ practices*. (Ed: R. L. Nelson ve D. M. Trubek). Ithaca: Cornell University Press, ss.31-62.
- Gerth, H. H. ve Mills, C. W. (1987). Giriş. *Sosyoloji yazıları* (Max Weber) (Der: H. H. Gerth ve C. W. Mills). (Çev: Taha Parla). (2. baskı). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Giddens, A. (1999). *İleri toplumların sınıf yapısı*. İstanbul: Birey Yayıncılık.
- _____ (2000). *Sosyoloji*. (Çev: H. Özel ve diğerleri). Ankara: Ayraç Yayınevi.

- _____ (2000a). *Tarihsel Materyalizmin Çağdaş Eleştirisi*. (Çev: Ü. Tatlıcan). İstanbul: Paradigma Yayınları.
- Gillers, S. (2005). *Regulation of lawyers*. (7. baskı). New York: Aspen Publishers.
- Glendon, M. A. (1996). *A nation under lawyers*. Cambridge: Harvard University Press.
- Gorz, A. (1993). *Kapitalizm, sosyalizm, ekoloji*. (Çev: I. Ergüden). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gürüz, K. (2001). *Dünya'da ve Türkiye'de yükseköğretim*. Ankara: Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi Yayınları.
- Harman, C. (2006). Resesyondan sonra işçi sınıfı. *Neo-liberalizm ve sınıf*. (Ed: A. Callinicos ve C. Harman). (Çev: O. Akınhay). İstanbul: Salyangoz Yayınları, ss. 83- 125.
- He, W. (2006). China's legal profession: The nascence and growing pains of a professionalized legal class. *Columbia Journal of Asian Law*, 19, 138-152.
- Hughes, E. C. (1963). Professions. *Daedalus*, 92 (4), 655-668.
- Huyse, L. (1995). Legal experts in Belgium. *Lawyers in society: An overview* (Ed: R. L. Abel ve P. S. C. Lewis). Berkeley: University of California Press, ss. 168-200.
- Işıklı, E. (2010). Ofis çalışanlarının yalnızlığı. *Sınıftan sınıfa*. (Der: Ayşe Buğra). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İhsanoğlu, E. (2010). *Darülfünun: Osmanlı'da kültürel modernleşmenin odağı*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi.
- İnanıcı, H. (1995). Avukatlık mesleğinde ahlâk, etik, meslek kuralları ve etik bir deneme. https://docs.google.com/viewer?url=http://www.inanici-tekcan.av.tr/pdf/meslek_kurallari.pdf (Erişim tarihi: 22.09.2010)
- _____ (2000). Türkiye'de avukatlık ideolojisi. *Toplum ve Bilim Dergisi*, 87, 135-163.
- _____ (2000a). Cumhuriyet Türkiye'sinde bir meslek: Avukatlık. *İstanbul Barosu Dergisi*, 74 (3), 818-836.

- _____ (2000b). Üçüncü bin yıla girerken avukatlık mesleği ve geleceği. *İstanbul Barosu Dergisi*, 74 (1), 81-105.
- _____ (2007). 21. yüzyılda avukat ve baro. *Hukuk ve Adalet*, 9, 335- 357.
- İyimaya, A. (1993). Ankara barosunun kuruluş tarihi üzerine bir araştırma. *Ankara Barosu Dergisi*, 1993 (1), 55- 79.
- Jacoby, H. (1976). *The bureaucratization of the world*. California: University of California Press.
- Karpik, L. (2003). Builders of liberal society. *Lawyers and the rise of western political liberalism* (Ed: T. C. Halliday ve L. Karpik). New York: Oxford University Press, ss. 101-123.
- Kennedy, D. (1982). Legal education and the reproduction of hierarchy. *Journal of Legal Education*, 32, 591-615.
- Kilim, E. E. (2009). *Türkiye’de adalet yönetimi*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
- Kumar, K. (1995). *Sanayi sonrası toplumdaki post modern topluma*. (Çev: Mehmet Küçük). Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Leontiev, L. (1979). *Marksist ekonomi politiğin ilkeleri*. (2. baskı). (Çev: Kenan Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- Litowitz, D. (2006). *The destruction of young lawyers*. Ohio: The University of Akron Press.
- Madra, Y. M. (2007). İktisadından emeğinden emeğin siyasi iktisadına. *Birikim*, 217, 10- 22.
- Mantis, H. (1997). *Alternative careers for lawyers*. New York: Princeton Review Publishing.

- Mardin, Ş. (1987). Max Weber üzerine. *Sosyoloji yazıları* (Yaz.: Max Weber). (Der: H. Gerth ve C. W. Mills). (Çev: T. Parla). (2. baskı). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- Marx, K. (1990). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. (Çev: S. Belli). (2. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1992). *Felsefenin sefaleti*. (Çev: A. Kardam). (4. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1993). *Ekonomi politiğin eleştirisine katkı*. (Çev: S. Belli). (5. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1993a). *1844 elyazmaları*. (Çev.: K. Somer). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1997). *Kapital I*. (Çev: A. Bilgi). (5. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1999). *Grundrisse I*. (Çev: A. Gelen). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1999a). *Dolaysız üretim sürecinin sonuçları*. (Çev: M. Topal). İstanbul: Ceylan.
- ____ (1999b). *Ücretli emek ve sermaye*. (Çev.: S. Belli). (8. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (2006). *Kapital II*. (Çev: A. Bilgi). (6. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- Marx, K. ve Engels, F. (1976). Komünist manifesto. "*Komünist manifesto*"nun doğuşu. (Ed: Dirk J. Struik). (Çev: M. Ardos). Ankara: Sol Yayınları.
- ____ (1999). *Alman ideolojisi*. (Çev: S. Belli). (4. baskı). Ankara: Sol Yayınları.
- Menzies, W. (1924). Pliny and the Roman bar under Trajan. *Juridicial Review*, 36, 197-217.
- Messinger, T. J. (2000). *The young lawyer's jungle book- a survival guide*. Honolulu: The Fine Print Press.
- Mohun, S. (2001). İşbölümü. *Marksist düşünce sözlüğü* (Der: T. Bottomore). (2. Baskı). Ankara: İletişim Yayınları, ss. 309- 312.

- Moore, W. E. (1970). *The professions: Roles and rules*. New York: Russel Sage Foundation.
- Mumcu, A. (1977). *Ankara Adliye Hukuk Mektebi'nden Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi'ne*. Ankara: Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları.
- Munneke, G. A. ve Henslee, W. D. (2003). *Nonlegal careers for lawyers*. Chicago: American Bar Association.
- Nanos, K. (2008). Entrance to the legal profession and the contiuning professional education in Greece. *Uluslararası boyutuyla hukuk eğitimi ve avukatlık mesleğine giriş sempozyumu*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Nelson, R. L. ve Trubek, D. M. (1992). New problems and new paradigms in studies of the legal profession. *Lawyers' ideals/ lawyers' practices*. (Ed: R. L. Nelson ve D. M. Trubek). Ithaca: Cornell University Press, ss. 1- 27.
- Oğuz, A. (2003). Hukuk eğitimindeki son gelişmeler ve karşılaştırmalı hukukun hukuk eğitimindeki rolü. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (4), 1- 40.
- Ortaylı, İ. (1994). *Osmanlı Devletinde Kadı*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Öğrenci Seçme ve Yerleştirme Merkezi. (2006). *Selection and placement of students in higher education institutions in Turkey*. Ankara: ÖSYM.
- Öngen, T. (1996). *Prometheus'un sönmeyen ateşi*. (2. baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Özcan, M. Ö. (1993). Hukuk olgusunun sosyolojik ölçütleri", *Mahmut R. Belik'e Armağan*, 1993, 307- 333.
- _____ (2003). İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nin kurumlaşmasının tarihçesi. *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, LXI (1-2), 85-174.
- _____ (2008). *Modern toplum ve hukuk devleti*. On iki levha yayıncılık.
- Özdek, Y. (2002). Küreselleşmenin yeni evresi, zorun rolü ve hukuk. http://www.toplumsal hukuk.org/yazi_oku.asp?sayfa_no=46&b=kuresellesmenin

[_yeni_evresi_zorun_rolu_ve_hukuk_yasemin_ozdek_](#), (Erişim tarihi: 01.10.2010).

- Özkent, A. H. (1940). *Avukatın kitabı*. İstanbul: Arkadaş Basımevi.
- Özkorkut, N. Ü. (2003). Savcılık, avukatlık ve noterlik kurumlarının Osmanlı Devleti'ne girişi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 52 (4), 147- 154.
- Özüğurlu, M. (2005). *Anadolu'da küresel fabrikanın doğuşu*. İstanbul: Halkevleri Emek Çalışmaları Merkezi.
- Perdomo, R. P. (1995). The Venezuelan legal profession: lawyers in an inegalitarian society”, *Lawyers in society: An overview* (Ed: R. L. Abel ve P. S. C. Lewis). Berkeley: University of California Press, ss. 201-220.
- Perez, L. I. G. (2008). The International aspect of law education and entrance to the legal profession: The Spanish case in the European context. *Uluslararası boyutuyla hukuk eğitimi ve avukatlık mesleğine giriş sempozyumu*, Ankara: Türkiye Barolar Birliği Yayınları.
- Poloma, M. M. (1993). *Çağdaş sosyoloji kuramları*. (Çev: H. Erbaş). Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Poulantzas, N. (1976). *Classes in contemporary capitalism*. (İngilizce'ye çev: D. Fernbach. (2. baskı). London: NLB.
- _____ (1992). *Siyasal iktidar ve toplumsal iktidar*. (Çev: Ş. Süer ve L. F. Topçuoğlu). İstanbul: Belge Yayınları.
- Rhodes, D. L. (2000). *In the interest of justice*. New York: Oxford University Press.
- Roemer, J. E. (1982). Origins of exploitation and class: Value theory of pre-capitalist economy. *Econometrica*, 50 (1), 163-192.
- Rokumoto, K. (1995). The present state of Japanese practicing attorneys: On the way to full professionalization? *Lawyers in society: An overview* (Ed: R. L. Abel ve P. S. C. Lewis). Berkeley: University of California Press, ss. 128-167.

- Rueschemeyer, D. (1964). Doctor and lawyers: A comment on the theory of the profession. *Canadian Review of Sociology and Anthropology*, 1964 (1), 17-30.
- _____ (2003). State, capitalism, and the organisation of legal counsel: Examining an extreme case-the Prussian bar, 1700-1914. *Lawyers and the Rise of Western Political Liberalism* (Ed: T. C. Halliday ve L. Karpik). New York: Oxford University Press, ss. 207- 227.
- Saad-Filho, A. (2006). *Marx'ın değeri*. (Çev: E. Günçiner). İstanbul: Yordam Kitap.
- Satlıgan, N. (1994). "Teknoloji ve İşçi Sınıfında Değişim" başlıklı oturumda yapılan konuşma, *Toplumsal Araştırmalar Vakfı Panel Dizisi 1- 2*, (2. baskı). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Savran, S. ve Tonak, E. A. (1999). Productive and unproductive labour: An attempt at clarification and classification. *Capital and Class*, 68, 113- 182.
- Sennett, R. (2005). *Karakter aşınması*. (Çev: B. Yıldırım). (2. baskı). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Smith, A. (2006). *Milletlerin zenginliği*. (Çev: H. Derin). İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- Stefancic, J. ve Delgado, R. (2005). *How lawyers lose their way*. Durham: Duke University Press.
- Tan, E. M. (1972). *Meslek olarak hukuk ve siyasette hukukçu*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Timberlake, E. W. (1922). Origin and development of advocacy as a profession. *Virginia Law Review*, 9, 25-40.
- Tomasic, R. (1985). *The sociology of law* (2. baskı). Bristol: Sage Publications.
- Turner, B. T. (1996). *For Weber*. (2. baskı). London: Sage Publications.
- Türkmen, F. (2009). *Yükseköğretim sistemi için bir finansman önerisi*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı Yayınları.

- Türk Sanayicileri ve İşadamları Derneği. (2006). *Eğitim ve sürdürülebilir büyüme: Türkiye deneyimi, riskler ve fırsatlar*. (Haz: Ş. Saygılı, C. Cihan ve Z. A. Yavan). İstanbul: TÜSİAD.
- _____ (2008). *Türkiye’de yükseköğretim: Eğilimler, sorunlar ve fırsatlar*. (Haz: J. Visakorpi ve arkadaşları). İstanbul: TÜSİAD.
- Türkiye Barolar Birliği. (1973). *Türkiye’de savunma mesleğinin gelişimi (Metinler, II. Cilt)*. İstanbul: Yörük Matbaası.
- _____ (2009). http://www.barobirlik.org.tr/tbb/avukat_sayilari/2008.aspx (Erişim tarihi: 01.10.2009).
- Türkiye İstatistik Kurumu (2006). *2006 yoksulluk çalışması sonuçları*. Ankara: TÜİK.
- Türkiye İstatistik Kurumu. (2006a). *Statistical indicators 1923-2005*. Ankara: TÜİK.
- Uğur, A. (2000). Günümüz avukatlarının niteliği nasıl olmalıdır? *İstanbul Barosu Dergisi*, 74, 811-817.
- Üçok, C.; Mumcu, A ve Bozkurt, G. (2002). *Türk hukuk tarihi*. (10. baskı). Ankara: Savaş Yayınevi.
- Vago, S. (2003). *Law and society*. (7. baskı). New Jersey: Pearson Education Inc.
- Van Zyl, D. H. (1991). Cicero and Roman law. *South African Law Journal*, 108, 496-502.
- Weber, M. (1987). *Sosyoloji yazıları*. (Der: H. H. Gerth ve C. W. Mills). (Çev: Taha Parla). (2. baskı). İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları.
- _____ (1995). *Toplumsal ve ekonomik örgütlenme kuramı*. (Çev: Ö. Ozankaya). Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- Wilensky, H. L. (1964). The professionalization of everyone. *The American Journal of Sociology*, 70 (2), 137-158.
- Williams, R. (1989). *İkibin’e doğru*. (Çev: E. Tarım). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

- Wright, E. O. ve Terrone, L. (1977). Marxist class categories and income inequality. *American Sociological Review*, 42 (1), 32-55.
- Wright, E. O. ve Singelmann, J. (1982). Proletarianization in the changing American class structure. *The American Journal of Sociology*, 88, 176-209.
- Wright, E. O. ve Steinmetz, G. (1989). The fall and rise of the petty bourgeoisie: changing patterns of self-employment in the postwar United States. *The American Journal of Sociology*, 94 (5), 973-1018.
- Wright, E. O. (1997). *Class counts: Comparative studies in class analysis*. Cambridge: Cambridge University Pres.
- ____ (1999). Foundations of class analysis: A Marxist perspective. *American Sociological Association Toplantısı'nda sunulan bildiri*. <http://www.ssc.wisc.edu/~wright/Foundations.pdf>. (Erişim tarihi: 29.07.2010)
- Yaltı, B. (2010). Avukatlık sınavını kaldıran yasanın Anayasaya Mahkemesi'nce iptali üzerine. <http://www.basaryalti.av.tr/makaleoku.aspx?id=57>. (Erişim tarihi: 01.10.2010).
- Yılmaz, E. (1995). Bir meslek olarak dünden yarına doğru avukatlık. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 44 (1-4), 193-208.
- ____ (1998). Kamuda çalışan avukatlar. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 57(3), 733-751.
- Yörük, A. A. (2008). *Mekteb-i Hukukun kuruluşu ve faaliyetleri (1878-1900)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı.